

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

Sh.Z. ABDULLAYEVA

PUL MUOMALASI VA KREDIT

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

8-nashr

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2016

UO'K: 336.74 (075)
KBK 65.262.6 ya 722+65.262.2ya722
A15

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Qo'lingizdagi ushbu kitob pul, kredit va banklar haqida o'quv qo'llanma bo'lib, unda pul muomalasi, kredit tizimi va banklar faoliyatini tashkil etish asoslari ko'rsatib o'tilgan. Qo'llanmada, shuningdek, pulning zarurligi, funksiyalari, milliy valutaning muomalaga kiritilishi, kredit va uning shakllari, kredit tizimi, uning tarkibi, kredit muassasalari, banklarning tashkil topishi, rivojlanishi, O'zbekiston Respublikasi bank tizimining tashkil topishi va rivojlanishi, bank faoliyati barqarorligi va likvidligi to'g'risida fikr yuritilgan. Bir qator bank operatsiyalari, shu jumladan, bankning aktiv, passiv va boshqa operatsiyalari nazariy jihatdan hozirgi zamon talablari asosida yoritib berilgan.

Taqrizchilar: **S. ARZUMANYAN** — iqtisod fanlari nomzodi, dotsent;
I. TOYMUHAMEDOV — iqtisod fanlari nomzodi,
dotsent.

ISBN 978-9943-16-326-3

© Sh.Z. Abdullayeva, 2016-y.
© «ILM ZIYO» nashriyot uyi, 2016-y.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti asosida tovar-pul munosabatlari yotadi. Tovar-pul munosabatlari — tovar ishlab chiqarish, tovarlarni ayirboshlash va pul muomalasiga xos munosabatlarni ifoda qiladi. Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan iqtisodiy monopoliyani inkor qiluvchi, ijtimoiy taraqqiyotga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yoʻnalishiga ega boʻlgan va boshqarilib boriladigan iqtisodiyotdir.

Oʻzbekiston Respublikasi iqtisodiyotida bozor munosabatlarini qaror toptirish — dolzarb omillardan boʻlgan pul, kredit va banklar tizimida ham chuqur oʻzgarishlarni amalga oshirishni taqozo qiladi. Bozor munosabatlariga oʻtishda iqtisodiy kategoriya sifatida pul, kredit, foiz, soliq va boshqa kategoriyalarning mohiyati hamda ahamiyatiga boshqacha yondashish zarur.

Mamlakatimiz mustaqilligining 25 yillik tarixan qisqa davrida jamiyatimiz hayotining barcha sohalaridagi kabi bank tizimida ham ulkan islohotlar amalga oshirildi. Bank tizimining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash borasida amalga oshirilgan aniq maqsadli chora-tadbirlar natijasida 2015-yilda bank tizimining jami kapitali 2014-yilga nisbatan 23,3 % koʻpayib, 7 trillion 800 milliard soʻmga yetdi. Soʻnggi besh yilda ushbu koʻrsatkich 2,4 barobar oʻsdi. Bank tizimi kapitalining yetarlilik darajasi qariyb 24 % ni tashkil qildi. Bu umumiy qabul qilingan xalqaro standartlardan 3 marta, bank likvidligi esa eng yuqori koʻrsatkichlardan 2 marta koʻpdir.

2016-yil 1-yanvar holatiga koʻra, respublikada 26 ta tijorat banki faoliyat koʻrsatayotgan boʻlib, shundan 7 tasi xususiy va 5 tasi chet el kapitali ishtirokidagi banklar hisoblanadi. Bugungi kunda respublika hududlarida tijorat banklarining 854 ta filiali faoliyat koʻrsatmoqda.

Bank muassasalarini aholi zich joylashgan manzillar hamda ishlab chiqarish hududlariga yaqinlashtirish maqsadida tijorat banklarining 4295 ta mini-banki va maxsus kassalari tashkil etilgan

bo'lib, shularning 2221 tasi qishloq joylardagi aholi va fermer xo'jaliklariga sifatli bank xizmatlarini ko'rsatib kelmoqda. Shuningdek, aholidan kommunal va boshqa to'lovlarni bevosita yashash joylariga borib qabul qilish maqsadida 505 ta ixtisoslashtirilgan ko'chma kassalar xizmati tashkil etilgan.

Bozor munosabatlari sharoitida bank-moliya tizimining ahamiyati tubdan o'zgarmoqda. Bozor munosabatlarini boshqarish sohasida davlat tomonidan olib boriladigan barcha ishlarning og'irlik markazi ana shu tizimlarga ko'chdi. Shu sababli, bank tizimini takomillashtirish, banklarning mustaqilligini va pul muomalasidagi holat uchun javobgarligini oshirish, pul-kredit munosabatlarini tartibga solish, so'mning barqarorligi va nufuzini ta'minlash borasidagi muammolarni o'rganish, shuningdek, tegishli ilmiy xulosalar chiqarish va tavsiyalarni ishlab chiqish o'ta dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ma'lumki, butun dunyo miqyosida avj olgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining asosiy sabablari ham moliya, pul, bank tizimi va kreditlash jarayonlarida yo'l qo'yilgan kamchiliklar, banklarning likvidligi, ular to'lov qobiliyatining zaifligi, kredit bozoridagi tanglik, pul mablag'larining yetishmasligi hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, bugungi kunda ham, hattoki, ko'pgina rivojlangan davlatlar iqtisodiyotida ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlari, ta'siri sezilib turibdi.

Inqirozga qarshi choralarning o'z vaqtida ishlab chiqilganligi va yurtimizda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning samarasini makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarida ko'rishimiz mumkin. Bank kreditlarining iqtisodiyot tarmoqlariga keng jalb qilinishi natijasida 2015-yil yakuni bo'yicha mamlakatimizda yalpi ichki mahsulot hajmining real o'sishi 2014-yilga nisbatan 8 % ni va uning nominal hajmi 171,4 trln so'mni tashkil etdi. Natijada 2015-yilda 980 mingta yangi ish o'rinlari tashkil etildi, shuning 60 % dan ziyodi qishloq joylarda yaratildi.

2015-yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan jami real daromadlarning o'sishi 9,6 % ni tashkil etdi.

Agar 2010-yilda xalqaro reyting agentliklarining «barqaror» reytingini olgan tijorat banklari soni 13 tani tashkil etgan bo'lsa, bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan barcha banklar shunday reyting bahoga ega bo'lishdi.

Bularning barchasi O'zbekistonning o'ziga xos va o'ziga mos «o'zbek modeli» deb nomlangan mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlab olganligi va bu yo'ldan sobitqadam ilgarilab borayotganligining natijasidir.

Bozor munosabatlarining har tomonlama taraqqiy qilib borishi pul, kredit, moliya, soliq munosabatlarining ham yanada takomillashib borishini taqozo qiladi. Shu sababli bugungi kunda quyidagi savollar ilmiy nuqtayi nazardan o'z javoblarini kutmoqda:

- Naqd pul va kredit emissiyasining o'sishiga sabab nima?
- Aholi qo'lidagi pulning harakatsiz turib qolishiga qanday qilib yo'l qo'ymaslik mumkin?
- Kredit bahosini qanday qilib arzonlashtirish mumkin?
- Bank barqarorligini ta'minlash va bank xavf-xatarlaridan qanday himoyalaniish mumkin?
- Milliy valuta kursining almashuvi va barqarorlashuvini ta'minlash uchun qanday tadbirlar amalga oshirilishi kerak?
- Inflatsiyaning oldini olish va uni pasaytirish omillari nimalardan iborat?

Bozor munosabatlarini talab darajasida tashkil qilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish, kengaytirish va shu asosida iqtisodiy taraqqiyotga erishishda kreditdan foydalanish, banklar faoliyatining samaradorligini oshirish, kreditdan foydalanishda salbiy hollar oldi olinishini taqozo qiladi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlarning salmog'i va sifati sohasida ba'zi bir muammolar mavjud.

Har bir jamiyatda bank tizimi iqtisodiyotning muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarixan tovar ishlab chiqarish va muomala jarayonining rivojlanishi banklarning rivojlanishi bilan o'zaro bog'liq holda taraqqiy qilib borgan. Banklar xo'jaliklarga kredit berish, korxona, tashkilotlar o'rtasida hisob-kitoblarni o'tkazish jarayoni, kapital harakatida vositachi sifatida maydonga chiqadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank tizimida katta tarkibiy o'zgarishlar yuzaga keldi va banklarning tarkibi va ular bajaradigan funksiyalar hamda ularga yuklangan vazifalarning mohiyati va sifati o'zgarib bormoqda.

Bozor munosabatlari sharoitida ishlash banklardan yangi xizmat turlarini tatbiq qilish, mijozlarning qiziqishlarini hisobga olish, ularga xizmat ko'rsatishning yangi usullarini joriy etish, yangi

kredit vositalarini bank faoliyatida qo'llash, turli xil kredit institutlarini barpo qilish lozim.

So'nggi besh yil davomida tijorat banklarining jami aktivlari 3,1 barobarga, iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari umumiy qiymati esa 3,7 barobarga ko'paydi va bu holat bank tizimining iqtisodiy o'sishini rag'batlantirishdagi rolining tobora oshib borayotganligini ko'rsatmoqda. Xususan, tijorat banklarining jami aktivlari 2015-yilda 2014-yilga nisbatan 25,1 % dan ziyodga o'sib, 2016-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, 65,2 trln so'mni tashkil etdi. Shu jumladan, tijorat banklari kredit qo'yilmalarining umumiy hajmi 2015-yilda 27,3 % ga oshib, 2015-yilning 1-yanvar holatiga 42,7 trln so'mni tashkil etdi. Iqtisodiyotning real sektoriga ajratilgan kreditlarning 86,7 % ichki manbalar hissasiga to'g'ri keladi.

2015-yilda iqtisodiyot real sektorining moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlar hajmi 2014-yildagiga nisbatan 27,7 % ga oshdi.

2015-yilda iqtisodiyotda barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan o'zlashtirilgan investitsiyalar miqdori 15,8 mlrd AQSH dollarini tashkil qilib, ushbu ko'rsatkich 2014-yilga nisbatan 9,5 % ga oshdi. Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, «Doing business—2016» — «Biznesni yuritish—2016» yillik hisobotlarida tadbirkorlik faoliyatini olib borish shartlari bo'yicha O'zbekiston mavqeyi kreditlar sohasidagi global reytingda oxirgi uch yilda 112 bandga, ya'ni 154-o'rindan 42-o'ringa ko'tarildi.

Respublika bank tizimida kreditlash mexanizmini takomillashtirish va soddalashtirish borasida samarali tadbirlarning izchil va uzluksiz ravishda amalga oshirilishi natijasida ushbu ko'rsatkich bo'yicha mamlakatimiz reytingi so'nggi 3 yil ichida 112 pog'onaga ko'tarildi. «Kreditlar olish indeksi» bo'yicha O'zbekiston bank tizimi ko'rsatkichlari oldingi yilga nisbatan bir yo'la 63 pog'onaga yoki 105-o'rindan 42-o'ringa ko'tarildi:

2012-y.—154, 2013-y.— 130, 2014-y.— 105, 2015-y. — 42 o'rin.

Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasi tomonidan 2015-yilning oktabr oyida e'lon qilingan «Biznesni yuritish—2016» mamlakatlarning yangi reytingida O'zbekiston qulay ishbilar-

monlik muhiti ko'rsatkichlari bo'yicha jahonning 189 ta davlati orasida 54 pog'ona ko'tarilib, 87-o'rinni egalladi. Bularning barchasi bank tizimida amalga oshirilgan islohotlar, iqtisodiyot barqaror o'sishi sur'atlarini ta'minlovchi asosiy omil ekanligidan dalolat bermoqda.

Bozor iqtisodiyoti banklarning o'rni hamda faoliyatining muhimligi, pul, kredit va bank tizimining takomillashib borishini, shu sohada malakali kadrlar tayyorlashni va mavjud muammolar yechimini topishni taqozo qiladi.

Ushbu qo'llanma «Pul, kredit va banklar» o'quv dasturi asosida yaratilgan bo'lib, yo'nalish sohalariga taalluqli bo'lgan mavzularni o'z ichiga oladi. O'quv qo'llanmada bozor iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan iqtisodiy kategoriyalar va ularga taalluqli bo'lgan masalalar ko'rib chiqildi. Bu kurs iqtisodiy fanlarning aniq mustaqil yo'nalishlaridan bo'lib, ishlab chiqarish munosabatlarining maxsus bo'limi — pul, kredit, banklar, birjalar bilan bog'liq sohalaridagi iqtisodiy munosabatlarning ifodasini o'zida aks ettiradi.

I bob. PULNING ZARURLIGI VA MOHIYATI

1.1. Tovar ishlab chiqarish va pulning zarurligi

Har bir iqtisodiy kategoriyaga amal qiluvchi hamda mamlakat rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri pul bo'lib, bozor iqtisodiga o'tish va unda ish yuritishda pulning mavqeyi, ahamiyati yanada oshib boradi. Darhaqiqat, pul — «bozor tili», deb bekorga aytishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to'lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilinadi.

Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida pulning ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud yuridik va jismoniy shaxslar faoliyati hamda ularning natijasi — daromadi pul bilan bog'liq. Shuning uchun ham pul barcha iqtisodiy rivojlanish pog'onalarida odamlarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Avstriyalik iqtisodchi olim K. Mengerning fikricha, Arastu va Aflotundan boshlab, XX asrning boshigacha, pul to'g'risida jahonda besh-olti mingdan ortiq maxsus ishlar chop qilingan. Agar biz hozirgi kunda pul to'g'risida yozilgan va chop qilingan adabiyotlar soni bir necha bor oshib ketgan, desak mubolag'a bo'lmasa kerak. Tadqiqotlar shunchalik ko'p bo'lishiga qaramasdan, pul va uning xususiyatlari, har bir tizimda ishlatilishi, roli, iqtisodiyotga ta'siri, nega alohida olingan individumlar qo'lida pulning ko'payishi, ular boyligining ortishiga olib keladi-yu, jamiyat miqyosida muomaladagi pul massasining ko'payishi jamiyat boyligi ortib borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, kabi misollarga hali to'liq javob berilgan emas.

Pul va uning vazifalari to'g'risida mavjud xorijiy mamlakatlar iqtisodchilarining qo'llanmalarini olib qaraydigan bo'lsak, pulning kelib chiqishi to'g'risida ikki g'oya mavjudligini ko'rish mumkin. Bular *ratsionalistik* va *evolutsion* g'oyalardir.

Ratsionalistik qarashning asoschilaridan biri Arastu bo'lib, u pul kelib chiqishining asosini o'zaro bir-biriga teng qiymatni harakatga keltiruvchi biron-bir maxsus «qurol», kishilar orasida o'zaro kelishuv natijasida qabul qilingan shartli birlik ekanini aytadi.

O'zaro tovarlarni almashtirishda pul qatnashmaganda, tovarni sotish jarayoni tovarni sotib olish jarayoni sifatida yuzaga kelgan. Tovarlar o'rtasidagi proporsiya tasodifan, masalan, sotilishi kerak bo'lgan mahsulotga talab qay darajada va uning miqdori kam-ko'pligiga bog'liq holda o'rnatilgan.

Rivojlanishning birinchi bosqichida mis, bronza, temir ishlatilib, almashinuv $T-P-T$ shaklida olib borilgan. XVIII asrning oxirigacha pul tomonlar o'rtasidagi *shartnoma vositasi*, deb qarab kelingan. Hozirgi vaqtda ham ba'zi chet el olimlari, masalan, Pol Samuelson pulni *sun'iy ijtimoiy shartlashish belgisi*¹, deb izohlagan. Boshqa amerikalik olim Jon Gelbreit *qimmatbaho metallarning pul vazifasini bajarishi bu kishilar o'rtasidagi kelishuvning mahsuli ekanligini* uqtiradi.

Pulning kelib chiqishini tadqiq qilish A. Smit, D. Rikardolarning tadqiqotlariga asoslangan holda pulning mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Shuningdek, pulning o'zi ham tovar ekanligini, pulning kelib chiqishi bosqichlarini izohlab bera oldi. U *oltin va kumush qazib olish va ishlatish uchun ma'lum mehnat sarflanadi, shu mehnat oltin va kumushda gavydalangan holda boshqa tovarlarning qiymatini o'lchashning asosi bo'lib xizmat qiladi*, deb ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda yuqoridagiga o'xshagan real pullar o'rniga o'z qiymatiga ega bo'lmagan qog'oz va kredit pullar muomalada ishlatilmoqda. Shuning uchun qog'oz va kredit pullar kelib chiqishi to'g'risidagi ratsionalistik konsepsiyaning to'g'ridan to'g'ri isboti bo'la olmaydi. Qog'oz pullar yuzaga kelguncha, jamiyat bir necha rivojlanish bosqichini bosib o'tgan.

Pulning kelib chiqish tarixi uning evolutsion nazariyasi bilan ko'proq bog'liq. Tovar muomalasining evolutsion rivojlanish jarayonida umumiy ekvivalent shaklini har xil tovarlar o'ynagan. Har bir jamoa o'z tovarini ekvivalent sifatida o'rta qo'ygan. Lekin jamiyat taraqqiyoti shu tovarlar ichidan ikki guruh tovarlarning ajralib chiqishiga olib keldi. Bular: *birinchi ehtiyoj uchun zarur bo'lgan tovarlar va zeb-u ziynat tovarlaridir*.

Ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida dehqonchilik va chorvachilikdagi mehnat taqsimoti, tovar turlarining ko'payishi almashinuv jarayonining yana rivojlanishini taqozo qildi. Almashinuv jarayonida tovar egalari o'zaro muloqotda bo'lib, tovarning egasi o'z mahsuloti (mulki)ni baholagan. Shu baholash jarayoni biror o'lchov birligi bo'lishini taqozo qilgan.

¹ Пол А. Самуэльсон. Экономика. М., 1964, стр. 64.

1.2. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari

O'tgan asrdagi iqtisodchilar pul, bu — tovarlarning tovari, deb ifodalashgan va uning quyidagi xususiyatlarini izohlab berishgan: *birinchidan*, pulning iste'mol qiymatida boshqa tovarlarning qiymati o'z ifodasini topadi; *ikkinchidan*, pulda ifodalanadigan aniq mehnat asosini abstrakt mehnat tashkil qiladi; *uchinchidan*, pulda ifodalanuvchi xususiy mehnat ijtimoiy mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Shunga asoslangan holda pul ham tovar, lekin boshqa tovarlardan farq qiluvchi xususiyatlarga ega bo'lgan maxsus tovar, degan xulosaga kelish mumkin. Uning maxsus tovar sifatida xususiyati shundaki, u barcha tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qiluvchi, umumiy ekvivalent hisoblanadi.

Umumiy ekvivalent rolini uzoq yillar davomida oltin bajarib kelgan bo'lsa-da, tovar xo'jaligi va pul muomalasining rivojlanishi qog'oz pullar, boshqa kredit vositalari yuzaga kelishiga, kredit va pul mablag'larining bankda bir schotdan ikkinchi schotga o'tkazilishi kabi jarayonlar bo'lishiga olib kelgan.

Pul qanday shaklda bo'lishidan qat'i nazar, pul bo'lib qolaveradi. Yuqoridagilarga asoslangan holda pulning mohiyatini quyidagicha ta'riflashimiz mumkin. *Pul* — bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo'lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o'zida aks ettiradi va tovar xo'jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi. Bu ta'rif pulning barcha xususiyatlarini o'zida to'liq ifodalaydi, deb aytishimiz mumkin. Bular, *birinchidan*, pulning boshqa tovarlardan ajralib turuvchi maxsus tovarligi, *ikkinchidan*, pul bu umumiy ekvivalent yagona tovar bo'lib, qolgan tovarlarning qiymatini o'zida ifoda qilishi (boshqa xohlagan bir tovar bu xususiyatga ega bo'la olmaydi), *uchinchidan*, pulning ekvivalent sifatida tovarni yaratishga ketgan mehnat va boshqa xarajatlarini o'zida ifoda qilishi, *to'rtinchidan*, pulning har bir iqtisodiy tizimda, tovar ishlab chiqarishda kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarni ifoda qilishi va boshqalar.

Pul to'g'risidagi evolutsion nazariya uning o'lchov birligi va muomala vositasi ekanligini ochib beradi. Chet el iqtisodchilari pulning iqtisodiy kategoriya sifatida mohiyati va zaruriyatiga kam e'tibor qaratishgan. 1857-yilda taniqli ingliz iqtisodchisi U. Jevons iqtisodiy fanlar uchun pul masalasi bu geometriyadagi aylana kvadraturasiga teng demakdir, degan ekan. Shuning uchun xorijiy iqtisodchilar bu bobni chetlab o'tishgan. XX asrning 50-yillari-

dagi darsliklarning mualliflari pulning mohiyatidan ko'ra, uning iqtisodiyotga, ishlab chiqarish va bandlik, moddiy resurslar va ulardan foydalanishga ta'sirini o'rganish muhimroqdir, deb ta'kidlashib, shu yo'nalishda ish olib borishgan.

Hozirgi vaqtda pul to'g'risida bizda mavjud chet el adabiyotlarida ko'rilgan masalalar fikrimizning isboti bo'lishi mumkin. Haqiqatan ham, bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida pulning zarurligi, mohiyatini tadqiq qilishdan ko'ra, pulning iqtisodiyotga, ishlab chiqarishga, bandlikka ta'sirini tadqiq qilish jamiyatimiz uchun ahamiyatliroq, deb o'ylaymiz.

1.3. Pulning turlari

Pul o'zining evolutsiyasi jarayonida metall (oltin, kumush, mis), qog'oz, kredit shaklida ishlatilib kelingan. Qiymatni o'zida ifodalashiga ko'ra, pullar ikki turga bo'linadi:

- haqiqiy pullar;
- haqiqiy pul izdoshlari — qiymat belgilari.

Haqiqiy pullar nominal qiymatini o'zida ifodalovchi, real qiymatga ega bo'lgan metall pullar bo'lib, ular har xil shakllarda chiqarilgan va keyinchalik amaliyotda qulay bo'lgan aylana (shu shaklda metall yemirilishi kam bo'ladi) shaklida chiqarilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, birinchi tangalar bundan 26 asr oldin Lidiya va Xitoyda, VII asrlarda hozirgi O'rta Osiyo davlatlarida, IX–X asrlarda Kiyev Rusida zarb qilingan. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida tangalar, asosan, oltindan zarb qilingan, keyinchalik, oltin va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarish qiyinlashuvi, ishlab chiqarishning rivojlanishi va to'lov, muomala vositasiga bo'lgan ehtiyojning oshishi natijasida muomalaga qiymat belgilarini kiritish zarur bo'lib qoldi. Oltin va kumush muomaladan yo'qola bordi.

Qog'oz pullar. Pulning bu turi haqiqiy pullarning vakili bo'lib, pulning muomala funksiyasi rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan.

Qog'oz pullar yuzaga kelishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

- *1-bosqich* — tangalarning uzoq vaqt muomalada bo'lishi, qo'ldan qo'lga o'tishi natijasida yemirilishi;
- *2-bosqich* — tanganing metall tarkibining buzilishi. Davlat tomonidan ongli ravishda davlat xazinasiga tushumni oshirish maqsadida tangalarning metall (oltin, kumush) miqdorining ka-

maytirilishi. Bu bosqichda tanga tarkibining buzilishiga oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallarni qazib chiqarishning qiyinligi, ular zaxiralarining kamligi ham sabab bo'lgan.

3-bosqich — davlat tomonidan emission daromad olish maqsadida xazina biletlarining chiqarilishi.

Birinchi qog'oz pullar XII asrda Xitoyda chiqarilgan, deb ko'rsatiladi. Lekin tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, 700-yillarda kumush tangalar chiqarilgunga qadar, Buxoroda qog'oz materiallardan pul sifatida foydalanilgan ekan.

Qog'oz pullar Amerika va Yevropada XVII–XVIII asrlarda, Rossiyada esa 1769-yilda muomalaga chiqarilgan. *Qog'oz pullar deb*, hukumat tomonidan budjet taqchilligini qoplash uchun chiqarilgan, metall pullar almashtirilmaydigan, lekin davlat tomonidan ma'lum kursi o'rnatilgan pul belgilariga aytiladi.

To'la oltin va kumushdan bo'lmagan tangalar muomalada pul sifatida ishlatilsa-da, ularning nominal miqdori real miqdoridan farq qilgan. Shunday bo'lsa ham, bu tangalar ma'lum miqdordagi metallni ifodalagan. Qog'oz pullar esa, muomalaga chiqarilgan vaqtda va keyin ham uzoq vaqt davomida ma'lum bir miqdordagi oltinni o'zida ifoda qilgan. Ammo pulda metallning zarrasi ham bo'lmagan, ular qiymatni belgilab bergan, xolos. Qog'oz pullarning emitenti davlat xazinasi yoki emission bank hisoblanadi. Mamlakatimizda muomalaga pul belgilarini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki chiqaradi.

Qog'oz pullarning tabiati, ularning inflatsiyaga moyilligini ko'rsatadi. Qog'oz pullarni muomalaga chiqarishda pul muomalasi qonuni talablarini e'tiborga olish kerak. Lekin amaliyotda har doim ham shu talablar e'tiborga olinavermaydi. Pul muomalaga tovar aylanmasi ehtiyojini qoplash uchungina chiqarilishi kerak. Haqiqatda pul yuqoridagidan tashqari budjet taqchilligini, davlatning boshqa xarajatlarini qoplash uchun ham chiqariladi, ya'ni emissiya miqdori tovar aylanmasi bilan cheklanmasdan, davlatning moliyaviy resurslarga bo'lgan talablariga bog'liq bo'ladi. Bu, albatta, muomaladagi pul massasining o'zgarib turishiga, aksariyat hollarda uning muomalaga keragidan ortiqcha chiqib ketishiga olib keladi. Natijada, pulning barqarorligiga putur yetadi, uning qadri tushadi, xalqning davlatga bo'lgan ishonchi pasayadi, to'lov balansining barqarorligi yo'qoladi (passiv qoldiq hajmi ortadi), milliy valutaning kursi tushadi va h.k.

Kredit pullar

Ishlab chiqarish va tovar aylanmaning rivojlanishi, metall pullarning yetishmasligi kredit munosabatlarning rivojlanishiga olib keladi. Tovar va to'lov aylanmaning ehtiyojini qoplash maqsadida muomalaga oltin, kumush tangalar bilan bir qatorda, kredit vositalari: *chek*, *veksel*, *banknotalar* chiqarilgan.

Kredit pullar deb, kredit munosabatlar asosida yuzaga keluvchi, to'lov vositasini bajaruvchi qiymat belgilariga aytiladi. Kredit pullar o'zining mustaqil qiymatiga ega emas, chunki ularni yaratish uchun abstrakt zaruriy mehnat sarflanmaydi. Kredit pullar qog'oz pullardan farq qilib, ular bir vaqtning o'zida qiymatni ifodalaydi va u kredit hujjat bo'lib, kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatni aks ettiradi. Kredit pullarning asosiy turlaridan biri vekselidir.

Veksel — bu qarzdorning (oddiy veksel) yoki kreditorning (o'tkazma veksel — *tratta*) ko'rsatilgan summani, ko'rsatilgan vaqtda va joyda to'lash to'g'risidagi yozma majburiyati hisoblanadi.

Tijorat veksellarning *oddiy* va *o'tkazma* turlari mavjud. Undan tashqari, ma'lum summani qarzga berish bilan bog'liq bo'lgan *moliyaviy veksellar* mavjud. Moliyaviy vekselning bir turi xazina veksellari bo'lib, ularda davlat qarzdor sifatida ishtirok qiladi. Yana veksellarning *o'rtoqlik*, *bronza* veksel turlari mavjud.

Banknota — kredit pullarning yetakchi vakillaridan bo'lib, Markaziy bank tomonidan, veksellarni hisobga olish yo'li bilan chiqariladi. O'tmishda banknota muddatsiz majburiyat bo'lib, xohlagan vaqtda uni bankka topshirib, o'rniga unda ko'rsatilgan sumмага oltin yoki kumush olish mumkin bo'lgan.

Veksel banknotadan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

- veksel ma'lum muddatni o'zida ifodalaydi (3—6 oy muddatga ega bo'lgan veksel), banknota ma'lum muddat bilan chegaralanmaydi;
- veksel bo'yicha vekselni bergan tomon uni to'lashni kafolatlasa, banknotada uni to'lashni davlat (davlat banki) kafolatlaydi.

Banknota qog'oz pullardan quyidagilar bilan farq qiladi:

- kelib chiqishi bo'yicha qog'oz pullar, asosan, muomala vositasi funksiyasini bajarish asosida, banknotalar to'lov vositasi funksiyasi asosida kelib chiqqan;
- almashinuvi bo'yicha, banknotalar oldin oltin va kumushga almashtirilgan, qog'oz pullar esa metallarga hech qachon almashtirilmagan;

- emissiya qilinishi bo'yicha, qog'oz pullarning banknotalardan farqi bo'lgan (xazina biletlarini Moliya vazirligi, banknotalarni Markaziy bank chiqargan) va h.k.

Hozirgi zamon banknotalari, albatta, oltinga almashilmaydi. Lekin ular quyidagi yo'llar bilan pul muomalasiga kelib tushadi:

- xo'jaliklarni bank tomonidan kreditlash orqali berilgan kreditlarning bir qismi muomalaga kirib keladi;
- davlatni kreditlash. Ya'ni banknotalar davlatning qarz majburiyati sifatida muomalaga chiqadi;
- aktiv to'lov balansiga ega bo'lgan davlatlarda rasmiy valuta zaxiralarining o'sishi orqali va boshqalar.

Chek — veksel va banknotadan keyin paydo bo'lgan kredit vositasi hisoblanib, to'lovchining o'z bankiga uning schotidan mablag'ni oluvchining schotiga o'tkazib qo'yish to'g'risidagi buyrug'i. Birinchi cheklar taxminan 1683-yilda Angliyada qo'llanila boshlagan. Chekning quyidagi turlari mavjud:

1. Ismi yozilgan chek — bu chek bir kishi nomiga yoziladi va uni boshqaga berish mumkin emas.
2. Orderli chek — bir kishi nomiga yozilgan va uni indossament bo'yicha boshqa shaxsga berish mumkin.
3. Ko'rsatilganda to'lanishi lozim bo'lgan chek.
4. Hisob cheki — naqd pulsiz hisob-kitoblarda qo'llaniladigan chek.
5. Akseptlangan chek — bank chekni to'lash bo'yicha rozilik beradi va boshq.

Chek yordamida bankdan naqd pul olish mumkin, u bilan to'lovlarni va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish mumkin. Hozirgi vaqtda kredit pullarning zamonaviy turlari — elektron pullar va kredit kartochkalardan foydalanilmoqda.

Banklar faoliyatida EHMLardan foydalanish elektron pullar yordamida qarzlarni to'lashni tezlashtiradi. AQSHda pul mablag'larini elektron o'tkazish tizimi — EFTS (*Electronic Funds Transfert System*) aylanmaning samarali bo'lishini ta'minlamoqda. Hozirgi zamon amaliyotida qo'llanilayotgan kredit kartochkalar naqd pullar o'rniga hisob-kitoblarni olib borish uchun chiqarilgan bo'lib, ular juda qulay va afzalliklarga ega. Kredit kartochka bo'yicha barcha turdagi chakana savdo va xizmatlar uchun to'lash mumkin. Ayni vaqtda kredit kartochkalar bank, savdo xizmatlarini to'lash uchun mo'ljallangan.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Pul o'ziga xos tovar sifatida qanday ajralib chiqqan?
2. Pulning mohiyati deganda nimani tushunasiz?
3. Pulning xarid qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
4. Pul tovar qiymatining umumiy ekvivalenti sifatida.
5. Pulning o'ziga xos xususiyatlari.
6. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning ahamiyati.
7. Pulning turlarini sanang.
8. Qog'oz pullar deganda qanday pullarni tushunasiz?
9. Kredit pullarning turlarini sanang va ularning mohiyatini tushuntiring.
10. Pulning umumiy ekvivalentlik xususiyatiga ta'rif bering.

II bob. PULNING FUNKSIYALARI VA ROLI

2.1. Pulning funksiyalari va ularga tavsif

Pul iqtisodiy munosabatlarni o'zida aks ettira turib, ma'lum funksiyalarni bajaradi. Pulning mohiyati uning bajaradigan funksiyalarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Pulning funksiyasi to'g'risidagi savol bir vaqtning o'zida ham qiyin va ham juda oson savoldek tuyuladi. Bu savolning soddaligi shundaki, pulning funksiyalari real hayotga yaqin va iqtisodiy amaliyotdagi mavjud jarayonlarni o'zida ifodalaydi. Qiyinligi shundaki, pulning funksiyalari, ularning mohiyati iqtisodchilar tomonidan har xil talqin qilinadi. Iqtisodiy adabiyotlarda pulning turli xil funksiyalarini uchratish mumkin.

Biz pulni iqtisodiy kategoriya deb qarab, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda keng tarqalgan funksiyalarini tahlil qilib, pul asosiy to'rt funksiyani bajaradi, degan fikrni ta'kidlamoqchimiz. Bular: *qiymat o'lchovi*, *muomala vositasi*, *to'lov vositasi* va *jamg'arma vositasi* funksiyalari.

Pul qiymat o'lchovi sifatida. Pulning birinchi funksiyasi uning qiymat o'lchovi ekanligidir, ya'ni pul barcha tovarlarning qiymatini o'lchaydi, ularning bahosini aniqlashda vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Qiymat o'lchovi funksiyasida pul tovar ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy mehnatni ifodalaydi va shu mehnat asosida tovarning qiymatini belgilaydi. Pulning bu funksiyasida naqd pullar emas, *naqdsiz pullar* ishtirok qiladi. Masalan, biz savdo do'koniga kirib, biron tovarning bahosini ko'rib, u shu tovarga arziydiganmi yoki yuqori, aksincha, past qo'yilganmi — shu to'g'rida xulosa qilishimiz mumkin. Shu xulosa asosida pulning *qiymat o'lchovi funksiyasi* yotadi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasida bir tovarning qiymati ikkinchi bir tovar qiymati orqali ifoda qilinadi. Agar tarixan olib qaraydigan bo'lsak, bu vazifani o'z qiymatiga ega bo'lgan tovaroltin yoki oltinni o'zida ifodalaydigan pul birliklari bajarib kelgan.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi qiymat qonuniga asoslanib aniqlanadi. Pulning qiymat o'lchovi funksiyasi *baholar masshtabini* o'rnatishni talab qiladi. Baholar masshtabi huquqiy xarakterga ega bo'lib, u davlat tomonidan o'rnatiladi va tovar qiymatiga asoslangan

holda uning bahosini ifodalaydi. Baholar masshtabi orqali, fikran namoyish qilingan tovar bahosi *davlat bahosi* yoki *bozor bahosiga* aylanadi va milliy pul birligida ifodalanadi.

XX asrning 80-yillari oxirigacha baholar masshtabi deb, davlat tomonidan tasdiqlangan, tovar qiymatini o'lchash va baholar belgilash uchun kiritilgan, ma'lum oltin miqdorini o'ziga ifodalagan pul birligiga aytilgan. Qariyb 30 yil davomida 1961-yildan boshlab, sobiq Ittifoqda baholar masshtabi qilib 1 rubl qabul qilingan va u 0,987412 gramm oltinga tenglashtirilgan edi. XX asrning 80-yillari oxiriga kelib, Ittifoqda pul birligini oltinga tenglash g'oyasi o'z kuchini yo'qotdi. Vaholanki, boshqa ko'pgina mamlakatlar amaliyotida bu tenglashtirish 70-yillardan boshlab e'tiborga olinmadi. Rivojlangan iqtisodga ega bo'lgan mamlakatlarda valutani oltinga tenglashtirish hal qiluvchi dastak emasligini ularning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti isbotlab berdi.

XX asrning 60-yillarida yangi pul islohoti o'tkazilganda, *devalvatsiya* yoki *revalvatsiya*da davlat qonuniy ravishda baholar masshtabini, pul birligining oltin miqdorini baholarni belgilash uchun o'rnatib bergan. Pul birligi ma'lum miqdor oltinga tenglashtirilgan bo'lsa-da, muomalaga chiqarilgan pul birliklari hech qachon oltinga almashtirilgan emas. Shuni ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda jahondagi biron mamlakat o'z pulini oltinga almashtirmaydi. Ba'zi mamlakatlar pul birligini oltinga tenglashtirsa-da, pul birligiga to'g'ri kelishi mumkin, deb belgilangan oltin miqdorini muomaladagi pul birligiga almashtirib bermaydi. Shuning uchun bu tenglashtirish o'zining iqtisodiy mohiyati va kuchini yo'qotganligi aniq. Chunki oltin oddiy tovarga aylandi va uning qiymati ham pulda ifodalanadigan bo'ldi. Pulning funksiyalari oltindan ajraldi, o'zgaruvchan valuta kurslari joriy qilindi.

Hozirgi vaqtda baholar masshtabi talab va taklif ta'sirida tashkil topadi va baho orqali tovarlar qiymatini o'lchashga xizmat qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, pul yordamida tovarlar tenglashtiriladi. Har ikki tomon uchun ham tenglashtirishning asosi bo'lib, *abstrakt mehnat* hisoblanadi.

Tovar qiymatining pulda ifodalanishi *baho* deyiladi. *Baho* — bu ideal shaklda ongimizdagi *qiymat o'lchovi*. Qiymat o'lchovi vazifasini fikran ifoda qiladigan pulimiz bajaradi, baho esa to'la-to'kis real moddiy boyliklarning qiymatini ifoda qiladi.

Qiymat shakliga ega bo'lgan tovar, bahoga ham ega bo'ladi. Pul o'zi o'z bahosiga ega emas, uning qiymati o'zi bilan aniqlanishi

mumkin emas. Baho o'rniga pul sotib olish qobiliyatiga ega. Pulning sotib olish qobiliyati deganda, pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar va xizmatlar miqdori tushuniladi. Agar pul birligiga to'g'ri keluvchi tovarlar miqdori (soni) qancha ko'p bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi va aksincha.

Muomala vositasi funksiyasi. Muomala vositasi funksiyasida pul yordamida tovar o'zining pul qiymatiga ayirbosh qilinadi. Bu funksiyani bajarish uchun naqd pul bo'lishi lozim. Bu funksiya yordamida tovarlarni bir-biriga *ayirboshlash* — *barter* usuliga chek qo'yiladi. Tarixiy taraqqiyot ko'rsatadiki, jamiyat rivojlanishining ilk bosqichlarida barter mehnat mahsulini ayirbosh qilishning yagona yo'li bo'lgan. Barterning noqulayligi shundan iborat bo'lganki, *A.* tovar egasi *B.* tovarni sotib olish uchun nafaqat *B.* tovar ishlab chiqaruvchini, balki *B.* tovar egasiga zarur bo'lgan tovarni ham topa olishi kerak edi. Bu juda qiyin jarayon bo'lib, yuzlab tovarlarni muomalaga jalb qilgan holda ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'lgan. Oltinning pul sifatida ishlatila boshlashi natijasida barter usuli tovar ayirboshlashning usuli sifatida o'z ahamiyatini yo'qotdi. Lekin shuni ta'kidlash kerakki, barter usuli hozirgi kunda ham ba'zi hollarda jahon amaliyotida qo'llanilib kelinmoqda.

Tovar defitsiti, inflatsiya sur'atlarining oshib ketishi, mamlakatda siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning yo'qligi sharoitida barter bo'yicha tovarlar harakatini amalga oshirish tomonlar uchun qulay hisoblanadi.

Pulning muomala vositasi funksiyasida tovar qo'ldan qo'lga o'tadi va muomaladan chetlashadi, ya'ni iste'molchi egaligiga o'tadi. Pul va tovarning harakati ($T-P-T$) qisqa vaqt ichida tugallanadi.

Qiymatning doimo bir shakldan ikkinchi shaklga (tovar—pul va pul—tovar) o'tib turishi pulning muomala vositasi funksiyasining asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham bu funksiyani bajarishda naqd pul bo'lishi, u barqaror, sifati yuqori bo'lishi kerak.

O'zbekistonda muomala vositasi funksiyasini Markaziy bank tomonidan chiqarilgan qog'oz pullar va metall tangalar bajaradi. Muomalaga chiqariladigan naqd pullar miqdori savdo-sotiq hajmiga, ish haqi to'lashning vaqtiga, aholining bankdan qarzga mablag'lar olish imkoniyatiga va boshqa omillarga bog'liq. Savdo-sotiq hajmining ko'pligi va ish haqining tez-tez to'lab turilishi muomalaga ko'p pul chiqarish zarurligidan, aholining bankdan ko'proq kredit olish imkoniyatiga ega ekanligi kamroq muomala vositasi kerak ekanligidan dalolat beradi. Shuni aytish kerakki,

ishlab chiqarishni *ixtisoslashtirish*, *natural xo'jalik*, *kichik korxona*, *fermer xo'jaliklarining* ko'payishi muomala vositasiga bo'lgan talabni kamaytiradi.

Pulning muomala vositasi sifatida ishlatilishi muomala xarajatlarining barter xarajatlariga nisbatan ancha past bo'lishini ta'minlaydi. Pulning muomala vositasi funksiyasi uning boshqa funksiyalaridan o'zining ma'lum xususiyatlari bilan ajralib turadi. Muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- bu funksiyani real, naqd pullar bajaradi;
- tovar va pul bir-biriga qarama-qarshi, bir trayektoriyada harakat qiladi;
- tovar va pul harakati bir vaqtda yuzaga keladi;
- tovar sotuvchi va tovar sotib oluvchi o'rtasidagi munosabat tugallanadi va tomonlar tovarga yoki pulga ega bo'ladilar;
- pul muomala vositasi bo'lishi uchun, avvalambor, qiymat o'lchovi bo'lishi kerak.

Pulning to'lov vositasi funksiyasi. Mavjud chet el iqtisodiy adabiyotlarida va keyinchalik¹, Rossiya olimlari tomonidan chop qilingan kitoblarda pulning muomala vositasi funksiyasi uning to'lov vositasi ekanligidan dalolat beradi, chalkash xulosalarni uchratish mumkin. Lekin biz yuqorida keltirilgan muomala vositasi funksiyasining xususiyatlari to'lov vositasi funksiyasiga ham mos keladi, deb ayta olmaymiz. Bu xususiyatlar *pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasi funksiyasidan* tubdan farq qilishini ko'rsatadi.

Tovarlar har doim ham naqd pulga sotilavermaydi. Tovar sotuvchi tovarni sotish uchun muomalaga olib chiqqan vaqtda tovarni sotib olish uchun iste'molchining yetarli naqd puli bo'lmasligi mumkin. Natijada tovarni kreditga sotishga zarurat tug'iladi, ya'ni tovarning pulini to'lash muddati kechiktiriladi. Tovar kreditga sotilganda, pul tovarning bahosini aniqlashda qiymat o'lchovi funksiyasini bajaradi, lekin u muomala vositasi bo'la olmaydi. Iste'molchi sotib olgan tovari uchun uning pulini to'lov muddati kelgandan keyingina to'laydi. Bu holda tovar va pulning harakati bir trayektoriyada, bir vaqtning o'zida, bir-biriga qarama-qarshi tura olmaydi.

Tovar harakati amalga oshgandan ma'lum vaqt o'tgandan keyin *pul harakati* sodir bo'ladi. To'lov vositasi funksiyasining asosiy

¹ Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономика. Таллин, 1993, стр. 264.

pullar o'z qadrini bir necha marta yo'qotib boradi va unga ishonch yo'qoladi. Bu sharoitda milliy pul birliklari muomala va to'lov vositasi hamda baholar masshtabi bo'ladi, lekin jamg'arish vositasi bo'lib barqaror biror chet el valutasini muomalaga kiradi va pul aktivlari shu valutilarga almashtiriladi. Shu holni o'tgan asrning 50-yillarida Janubiy Koreyada, 70-yillarida Isroilda, hozirgi kunlarda MDH davlatlari amaliyotida ko'rish mumkin.

Odatda, pul barcha funksiyalarini bir vaqtda ketma-ket bajarishi mumkin. Ba'zida mamlakatdagi iqtisodiy, siyosiy barqarorlikka qarab, pulning funksiyalari bir-biridan ajralib qolishi ham mumkin. Masalan, 40-yillarda Xitoyda tovarlar bahosi AQSH dollarida aniqlangan, hisob-kitoblarda, tovar sotish va sotib olishda Xitoy valutasini qo'llanilgan. Xuddi shunday hol *giperinflatsiya* davrida Isroilda, Argentina, Meksika kabi mamlakatlarda joriy qilingan. Bu mamlakatlarning milliy valutasini muomala va to'lov vositasi sifatida ishlatilgan.

Adabiyotlarda¹ pulning jahon puli funksiyasi to'g'risidagi g'oyani ham uchratish mumkin. Bu funksiyani biror valutaga bog'lab qo'yishni to'g'ri deb bo'lmaydi.

Agar biz tarixga e'tibor beradigan bo'lsak, tashqi savdo, xalqaro aloqalar, kredit munosabatlari rivojlanishi oltinning jahon puli sifatida qo'llanilishiga olib kelgan. 1867-yilda Parijda qabul qilingan kelishuvga asosan oltin davlatlar o'rtasida yagona pul (jahon puli) sifatida qabul qilingan. 1922-yilda Genuyada o'tkazilgan konferensiyadagi valuta bitimiga asosan AQSH dollari va Angliya funt sterlingi oltinning o'rinbosari sifatida e'lon qilindi va xalqaro to'lovlarda qo'llanila boshladi. 1944-yildagi Brettonvud konferensiyasidan keyin jahon puli funksiyasi oltinda qoldirilgan holda xalqaro to'lovlarda AQSH dollaridan ko'proq foydalanishga imkoniyat berildi. Dollarni oltinga almashtirish bo'yicha dollar kursi belgilandi va 35 dollar 31,1 g oltinga teng, deb qabul qilindi. Keyinchalik har xil valuta bloklari, valuta kliringi tashkil qilindi. XX asrning 70-yillaridan boshlab xalqaro to'lovlarda XVF tomonidan kiritilgan maxsus hisob va to'lov birligi SDR (*Special Drawind Rids*) qo'llanila boshlagan.

1971-yilda SDRning oltin miqdori AQSH dollarinikidek 0,888671 g oltinga teng, deb belgilangan. Dollar devalvatsiya

¹ Л.А. Дробозина. Финансы, денежное обращение, кредит. М., «Финансы», 1997, стр. 23.

bo'lganidan keyin, 1974-yil 1-iyuldan boshlab, SDR qiymati 16 davlat valutasining o'rtacha kursi, keyinchalik yetakchi besh mamlakat valutasini kursi bo'yicha aniqlanadigan bo'ldi. 1979-yil martdan boshlab, Yevropa valuta tizimiga kiruvchi mamlakatlarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borish uchun xalqaro hisob birligi — ECU (*European Currency Unit*) qo'llaydigan bo'lindi. ECU — bu a'zo mamlakatlar banklaridagi schotlariga yozib qo'yiladigan hisob birligi. 1999-yil 1-yanvardan boshlab, yevro muomalaga kiritildi. O'sha davrda yevrohududga 11 Yevropa davlati kirgan bo'lsa, bugungi kunda yevrohududning chegarasi kengayib bormoqda.

2.2. Pul funksiyalarining o'zaro bog'liqligi

Bizning fikrimizcha, pul biz yuqorida keltirgan funksiyalarni alohida olingan davlatda yoki davlatlar o'rtasida bajarishi mumkin. Bu holda biron mamlakatning valutasini jahon puli funksiyasini bajaradi, deb xulosa qilishga o'rin qolmaydi. Pulning funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldirgan holda pulning mohiyatini to'liq ifoda qiladi.

Pulning asosiy bosh funksiyalaridan biri *qiymat o'lchovi funksiyasi* hisoblanadi. Ba'zi chet el va rus iqtisodchilari adabiyotlarida pulning birinchi funksiyasi deb *muomala vositasi funksiyasi*, keyin *qiymat o'lchovi funksiyasini* keltiradilar. Bizning fikrimizcha, pulning funksiyalari to'g'risida gapirganda, ularning ketma-ketligiga e'tibor berish zarur. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib muomala, jamg'arma vositasi bo'la olmaydi.

Pulning qiymat o'lchovi funksiyasining to'laqonli bajarilishi, tovarlarni ishlab chiqarish, xizmatlarni ko'rsatish sohasidagi barcha sarf-xarajatlarni to'la ifodalash imkonini beradi. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini bajarmasdan turib, ishlab chiqarilgan tovar yoki ko'rsatilayotgan xizmatlar bozor munosabatlarining subyektlari uchun, ularning xo'jalik faoliyati uchun to'liq tatbiq qilina olmasligi mumkin. Ya'ni pul muomala vositasini bajarishi uchun, muomala vositasining dastagi bo'lgan tovarlar yoki xizmatlarning qiymatini aniqlashi hamda bahosini belgilashi lozim. Qiymati aniqlanib, bahosi belgilangan tovar yoki xizmat muomalaga chiqarilishi yoki havola qilinishi mumkin. Muomala vositasi funksiyasi pulning qachon va qaysi maqsadda ishlatilishiga qarab, pulning keyingi funksiyalarini amalga oshirish uchun zamin yaratadi.

Pulning qiymat o'lchovi va muomala vositalari uzviy davomi sifatida pulning to'lov vositasi va jamg'arma vositasi funksiyalari amalga oshiriladi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, ba'zi xorijiy mamlakatlar iqtisodchilari, ayniqsa, rivojlangan davlatlar iqtisodchi olimlari pulning to'lov vositasi funksiyasini e'tibordan chetda qoldirishadi yoki muomala vositasi funksiyasiga qo'shib yuborishadi. Albatta, bozor munosabatlari har tomonlama rivojlangan mamlakatlarda naqd va naqdsiz pul o'rtasida tafovut mavjud emas. Shu bois, pul muomalasida keskin o'zgarishlar bo'lmagan sharoitda pulning to'lov vositasi funksiyasi muomala vositasining davomi sifatida qaralishi mumkin. Lekin to'lov vositasi funksiyasining alohida olib qaralishi bozor munosabatlari rivojlanayotgan mamlakatlarda o'zining maqsadli vazifalarini bajarishga asos yaratadi.

Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bu ikki funktsiya orqali, avvalambor, muayyan davrda, vaqtda qancha miqdorda naqd pulga talab borligini aniqlash va bu orqali pul muomalasini barqarorlashtirish yo'llarini tanlash mumkin. Muomala vositasi funksiyasida naqd pul aylanishini aniqlash imkoniyati yaratiladi. To'lov vositasi funksiyasi esa subyektlarning qarz majburiyatlari miqdorini aniqlash va ularni amalga oshirishda qancha miqdorda naqd pul yoki qancha miqdordagi mablag'larni naqdsiz o'tkazish mumkinligi to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz hamda mazkur aylanmaning samarali va uzluksiz bo'lishini aniqlash uchun imkoniyat yaratadi.

Muomala va to'lov vositasi funksiyalarining amalga oshirilishi natijasida pulning jamg'arma vositasi funksiyalarining bajarilishiga zamin yaratiladi. Muomala vositasining bajarilishidan qolgan pullar yoki muomalada bo'lmagan pullar jamg'armaga yo'naltirilishi mumkin. To'lov vositasi funksiyasi yordamida shakllangan, iste'mol uchun yo'naltirilgan mablag'lar jamg'arilishi mumkin. Jismoniy shaxslar ehtiyoji va iste'molidan ortiqcha pul mablag'larini qo'llarida yoki banklar va boshqa kredit muassasalarida jamg'arishlari mumkin bo'lsa, yuridik shaxslar ehtiyojidan ortiqcha pul mablag'larini o'zlarining banklardagi hisob-raqamlarida jamg'arishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pulning barcha funksiyalari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular bir-birini to'ldiradi. Pulning funksiyalari aynan shunday uzviy bog'liqligi va bir-birini to'ldirishi pul muomalasining barqarorligi va samarasini ta'minlashga sharoit yaratadi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

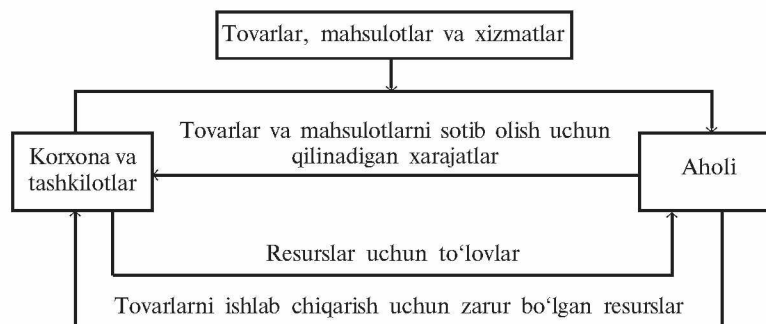
1. Pulning funksiyalarini sanab bering.
2. Pul qiymat o'lchovi funksiyasini qanday bajaradi?
3. Pulning muomala vositasi va to'lov vositasi funksiyalarining o'ziga xos xususiyatlarini bayon eting.
4. Rivojlangan davlatlarda pulning qanday funksiyalari o'rganiladi?
5. Jamg'arish vositasi funksiyasining hozirgi vaqtdagi dolzarbligi.
6. Pulning jamg'arma va muomala vositasi funksiyalarining o'xshash va farqli tomonlari xususiyatini tushuntiring.
7. Pulning jamg'arma vositasi funksiyasi amalda qanday ijro etiladi?
8. Pul funksiyalarining o'zaro bog'liqligini misollar bilan tushuntiring.

III bob. PUL AYLANMASI VA UNING TUZILISHI

3.1. Pul aylanmasiga tavsifnoma va uning tuzilishi

Naqd pulsiz va naqd pul o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan to'lovlarning yig'indisi pul aylanmasini tashkil qiladi. Xalq xo'jaligi tarmoqlarida yaratilgan tovarlarning barchasi pul yordamida ayirbosh qilinadi. Pul aylanmasiga tovar aylanishining pul shaklidagi ko'rinishi, deb qarab bo'lmaydi. Chunki pul aylanmasi tovar aylanmasidan kengroq bo'lib, u tovarning sotilishi va sotib olinishidan tashqari, har xil sohalarda mehnatga haq to'lash jarayonini ham o'z ichiga oladi.

Pul aylanmasining sodda chizmasini quyidagicha ifoda qilish mumkin, ya'ni pul harakati faqat aholi va korxona, tashkilotlar o'rtasida bo'ladi deb qaraymiz. Bunda pul aylanmasining asosiy ikki omili: bir tomondan tovar va resurslar harakati; ikkinchi tomondan pul harakati ko'rsatilgan. Bu chizmada davlat tashkilotlari, moliyaviy bozor, pul bozorlari, eksport va import va boshqa iqtisodiy munosabatlar yo'q deb qaralgan. Aholi va korxonalar hech qanday vositachilarsiz, to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy munosabatda bo'lishadi (1-chizma).

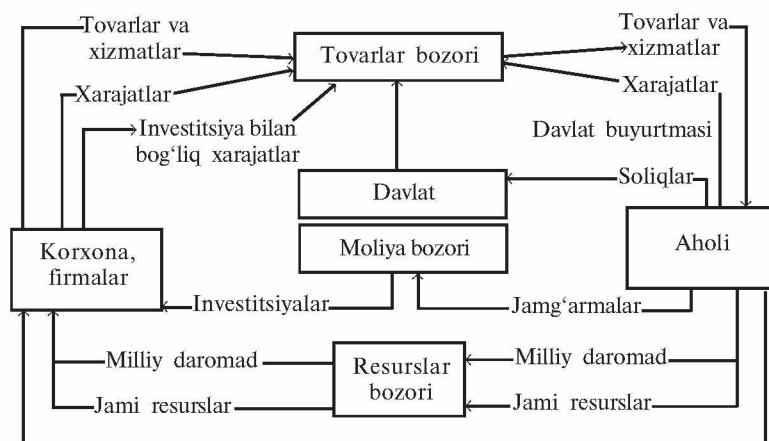
1-chizma. Iqtisodiy tizimda tovar va pul aylanishining sodda ko'rinishi.

Chizmada ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan resurslar va tovarlar harakati soat millari harakati bo'yicha ko'rsatilgan. Bu ko'rinishda resurslarning barchasi faqatgina aholining o'ziga tegishli, deb qaralgan va ular korxonalarning tovar va boshqa mahsulotlariga ayirbosh qilinadi. Bu jarayonning amalga oshishida pul kabi vositachi

ishtirok qilmaydi. Ayirboshlash jarayoni pulsiz barter tariqasida namoyon bo'ladi. Ayirboshlashning oddiy shakli, oldingi boblarda ta'kidlaganimizdek, mazmun jihatdan sodda bo'lsa-da, amalga oshirish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar mavjud.

Shuning uchun tomonlar o'rtasidagi oldi-sotdi jarayonini tezroq va samaraliroq amalga oshiruvchi vositachi zarur. Bu jarayonning kechishi 2-chizmada soat millari yo'nalishiga teskari ko'rsatilgan. Ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va mehnat resurslari shu resurslar uchun to'lovlar — ish haqi, renta to'lovlari, foiz daromadlari bilan bog'langan holda tovar va pul massasini tenglashtiruvchi mustaqil *birinchi aylanmani* yuzaga keltiradi.

Ikkinchi aylanma ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish va aholi tomonidan shu tovarlar uchun to'lash natijasida yuzaga kelgan aylanmadir. Bu aylanmaning bir-biri bilan bog'lanib ketishi iqtisodiy tizimda daromadlar va mahsulotlarning aylanishini yuzaga keltiradi. Umumlashtirilgan holda jamiyatimizda yuzaga keluvchi pul harakatini quyidagi chizmada ko'rsatish mumkin:

2-chizma. Rivojlangan iqtisodiy tizimda pul va tovar aylanmasi.

Ushbu chizma bo'yicha pul aylanmasining quyidagi guruhlarini ifodalab berish mumkin:

- ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar (ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ish haqi to'lash va boshq.);
- xarajatlarni qoplash uchun kelib tushadigan tushumlar va jamg'armalarni tashkil qilish;

- turli xil moliyaviy majburiyat va daromadlardan to'lovlarni amalga oshirish va boshqa to'lovlar. Korxonalar oladigan daromadlardan budgetga to'lovlar, ya'ni soliqlar va boshqa to'lovlarning amalga oshirilishi ham pul aylanmasining bir qismini tashkil qiladi.

Tovar va resurslar bozorining yuzaga kelishi mahsulot va milliy daromadning yuzaga kelishiga olib keladi. Milliy daromadning bir qismi aholi tomonidan jamg'arilib, moliyaviy bozorlar orqali investitsiya shaklida korxona, tashkilotlar ixtiyoriga kelib tushadi, bir qismi esa davlat zayomlari orqali budget defitsitini qoplashga yo'naltiriladi. Natijada, pul oqimi o'zining asosiy kanallari orqali korxona, tashkilot, aholi, tovarlar bozori va resurslar bozoridan o'tib, moliya bozori va davlatgacha yetib keladi, ya'ni aholiga kelib tushadigan daromadning bir qismi soliqlar sifatida davlat ixtiyoriga kelib tushadi. Shuning uchun ham pul aylanmasining salmoqli qismini milliy daromadni yaratish, taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar tashkil qiladi. Milliy daromadni yaratishda pul aylanmasi jamiyat a'zolari bilan korxonalar o'rtasidagi to'lovda namoyon bo'ladi.

Pul aylanmasi moliyaviy resurslardan foydalanish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Kapital mablag'lardan foydalanish va ba'zi sohalarida xarajatlarni moliyalashtirish, banklar tomonidan kreditlash jarayonlarining amalga oshirilishi ham pul aylanmasining yuzaga kelishi uchun zarur sharoitdir. Kreditlash uchun zarur bo'lgan kredit resurslari pulning uzluksiz aylanishi natijasida vujudga keladi. Korxona, tashkilotlar tomonidan moddiy qiymatliklar, materiallar, yoqilg'i va boshqalarni sotib olish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari oldindan avanslashtiriladi. Qiymat pul shaklidan tovar shakliga o'tadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot sotiladi va mol yetkazib beruvchining hisobvarag'iga pul mablag'lari kelib tushadi. Shu tariqa korxonalarning puli uzluksiz aylanib turadi. Tovarlar uchun to'lovlar naqd pulsiz amalga oshirilgani uchun korxona hisobvarag'iga kelib tushgan pul, uni ishlatishga zarurat tug'ilguncha banklarda saqlanadi.

Korxona, tashkilotlarning vaqtincha bo'sh turgan pullari ularning roziligiga asosan, bank tomonidan kredit resurs sifatida ishlatilishi mumkin. Korxona, tashkilotlarning bo'sh pul mablag'laridan tashqari, banklar jamoat tashkilotlari, budget, sug'urta tashkilotlari, aholining banklardagi pul mablag'laridan o'z resurslari sifatida foydalanib, iqtisodiyot tarmoqlariga kreditlar beradi. Shunday qilib, banklar tomonidan pul mablag'larining yig'ilish jarayoni pul aylanmasida namoyon bo'ladi.

Korxona, tashkilotlarni kreditlashda pul mablagʻlari vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit berish va kredit hisobidan tovar-moddiy boyliklarni sotib olish va uni boshqa ishlab chiqarish xarajatlari uchun sarflash va keyinchalik kreditni toʻlash ssuda schotiga mablagʻ oʻtkazish jarayoni pul aylanmasining elementlaridan biri hisoblanadi.

Pul aylanmasi investitsiya bilan bogʻliq xarajatlarni, sugʻurta jarayonlarining amalga oshirilishini, mulkni, hayotni, transport vositalarini, ekin bogʻlarini, boshqa buyumlarni sugʻurta qilish va uni toʻlashni oʻz ichiga oladi.

Pul aylanmasi aholi tomonidan uy-joy, kommunal xizmatlar, gaz, elektr energiyasi, aloqa xizmatlari uchun toʻlovlar, madaniy-maishiy xizmat koʻrsatish korxonalariga toʻlovlar, transport uchun va boshqa toʻlovlarni, aʼzolik badallarini va paylarni toʻlashni oʻz ichiga oladi. Shunday qilib, pulning ayrim kanallarida harakatini koʻrib chiqqan turib, pul aylanmasining mohiyatini quyidagicha taʼriflash mumkin. *Pul aylanmasi* — bu naqd pullik va pul oʻtkazish yoʻli bilan olib boriladigan hisob-kitoblarning yigʻindisi. Pul aylanmasini ikki asosiy belgiga qarab, *birinchidan*, yalpi ichki mahsulot ishlab chiqarish, *ikkinchidan*, pulning funksiyalariga qarab tarkibiy qismlarga boʻlish mumkin. Yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarish jarayoni bilan bogʻliq holda pul aylanmasi: tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, kapital qurilish bilan bogʻliq aylanmaga hamda tovar va ularning harakati bilan bogʻliq boʻlmagan aylanmaga boʻlinadi.

Pul aylanmasining birinchi turiga 2-chizmada keltirilganidek, ishlab chiqarish jarayoni uchun zarur jami resurslar — mehnat qurollari, mehnat vositalari, ish kuchi sotib olish va aksincha, aholi tomonidan davlat, kooperativ-savdo tashkilotlaridan, dehqon bozorlaridan, fuqarolardan isteʼmol uchun zarur tovarlarni sotib olish hamda aholi tomonidan yuqoridagi subyektlarga tovarlar sotish, kapital qurilish va taʼminlash sohasidagi hisob-kitoblar va boshqalar kiradi.

Pul aylanmasining ikkinchi turiga ishchi, xizmatchilarga ish haqi toʻlash, milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bogʻliq toʻlovlar, kreditlash jarayoni bilan bogʻliq toʻlovlar va boshqa tovar harakati bilan bogʻliq boʻlmagan toʻlovlar kiradi. Pul funksiyalariga va toʻlov turiga koʻra, pul aylanmasi *naqd pullik* va *naqd pulsiz* aylanmaga boʻlinadi.

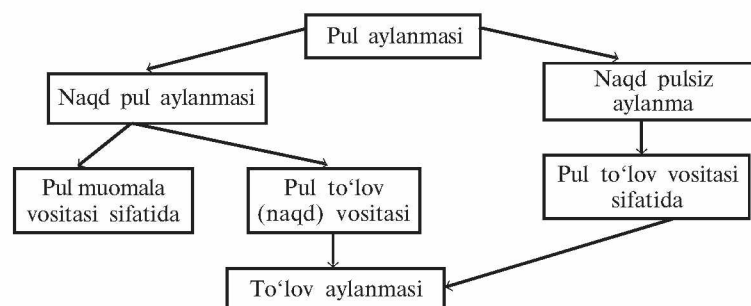
Pul aylanmasining asosiy qismini naqd pulsiz aylanma, yaʼni korxona, tashkilotlar oʻrtasidagi, ularning davlat budjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir schotdan ikkinchi schotga mablagʻ oʻtkazish yoʻli bilan amalga oshiriladigan aylanma tashkil qiladi. Pul

aylanmasi tarkibida naqd pulsiz aylanma salmog'ining yuqori bo'lishi-ning sababi, avvalambor, korxona va tashkilotlar o'rtasida iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarishni yuksaltirish zarurligi, ba'zi bir tarmoqlarning ixtisoslashuvi, kredit tizimining takomillashuvi va boshqalar bilan bog'liq. Tovarlarini sotish jarayonidagi hisob-kitoblar moddiy boyliklar aylanishi bilan bog'liq bo'lib, ular, asosan, korxona va tashkilotlar o'rtasida olib boriladi.

Notovar xarakterdagi hisob-kitoblarga milliy daromadni taqsimlash, qayta taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan to'lovlar, daromaddan to'lovlar, har xil badal soliqlari, kreditlarni to'lash, uy-joy, har xil xizmatlar uchun to'lovlar va boshqalar kiradi.

Tovarlar harakati bilan bog'liq bo'lgan hisob-kitoblarning naqd pulsiz o'tkazilishi, moddiy boyliklarni yetkazish va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lov muddatini yaqinlashtirishga yordam beradi. Tovar-moddiy boyliklar va xizmatlar uchun to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilmasligi korxonalar mablag'larining xo'jalik aylanmasidan chiqib ketishiga, ko'zlangan rejalarni bajarishga mablag'larining yetishmasligiga olib keladi. To'lovning tovarlarni olishdan oldin amalga oshirilishi mol sotib oluvchi korxona mablag'larining xo'jalik aylanmasidan chiqib ketishiga olib keladi. Shuning uchun tovarlar harakati va to'lovlar bir-biriga mos kelishi katta ahamiyatga ega.

Pul aylanmasini ko'rib chiqishda, to'lov aylanmasi bilan naqd pulsiz aylanmalar o'rtasida farq mavjudligini ta'kidlamog'chimiz. *To'lov aylanmasi deb, pulning to'lov vositasi sifatida harakati tufayli vujudga kelgan pul aylanmasiga aytiladi.* To'lov aylanmasining tarkibiy qismi bo'lib to'liq naqd pulsiz aylanma va naqd pul aylanmasining pulning to'lov vositasi funksiyasi tufayli yuzaga keluvchi qismi hisoblanadi (3-chizma).

3-chizma. Pul aylanmasining tarkibiy qismlari.

3.2. Naqd pulsiz pul aylanmasi, uni tashkil qilish tamoyillari va naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllari

Pul aylanmasining asosiy qismini naqd pulsiz aylanma, ya'ni korxona, tashkilotlar o'rtasidagi, ularning davlat budjeti, kredit tashkilotlari bilan naqd pulsiz bir schotdan ikkinchi schotga mablag' o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladigan aylanma tashkil qiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim omillaridan biri — pul aylanishini to'g'ri va aniq tashkil qilishdan iborat, chunki bozor iqtisodiyoti tovar-pul munosabatlarining holati va taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Korxona va tashkilotlar o'zlarining xo'jalik faoliyati jarayonida doimo bir-birlari bilan aloqada bo'ladi. Ular o'rtasida tovar ayirboshlash jarayoni pul va pulli hisob-kitoblar yordamida amalga oshiriladi. Tovlar ayirboshlashning o'zi esa pul aylanishining moddiy asosi hisoblanadi, uning asosida boshqa pulli munosabatlar, jumladan, pensiya fondi, sug'urta fondi, soliq idoralari, bank muassasalari bilan bo'ladigan pulli munosabatlar vujudga keladi.

Pulli munosabatlarda pul shakllaridan foydalanish xususiyatlari va to'lov usullariga ko'ra, pul aylanishi naqd pulli va naqd pulsiz aylanishiga bo'linadi. Chakana savdo va aholiga pulli xizmat ko'rsatish, asosan, naqd pulda amalga oshiriladi. Bundan tashqari, naqd pul aylanishiga kommunal-maishiy xizmatlar uchun to'lovlar, ishchi-xizmatchilarga ish haqi va shunga tenglashtirilgan to'lovlarni to'lash, sug'urta tashkilotlariga badallar to'lash, uy-joy va boshqa maqsadlar uchun aholi tomonidan olingan kreditni naqd pul ko'rinishida qaytarish bilan bog'liq to'lovlarning to'lanishi kiradi.

Iqtisodiyotda bo'ladigan pul aylanishining 70—80 % ini naqdsiz pul aylanishi tashkil etadi. Naqdsiz pul aylanishi naqd pulsiz hisob-kitob shakllari asosida olib boriladi. Naqdsiz pul hisob-kitoblarning keng ishlatilishiga ko'p tarmoqli bank tizimining rivojlanishi, davlat tomonidan makroiqtisodiy jarayonlarni o'rganish va uni tartibga solish nuqtayi nazaridan davlatning qiziqishi, mulkchilik shakllarining ko'payishi va turli mulkchilik shakllariga tegishli bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlarning kengayib borishi asos bo'ladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar deganda, korxona va tashkilotlarning tovar ayirboshlash, xizmat ko'rsatish va tovarsiz operatsiyalari

bo'yicha bir-biriga bo'lgan talab va majburiyatlarni naqd pul ishlatmasdan pul mablag'larini bir hisobvaraqdan ikkinchi hisobvaraqqa o'tkazish orqali amalga oshirish tushuniladi.

Iqtisodiyotda naqd pulsiz hisob-kitoblar ma'lum tizim asosida olib boriladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi o'z ichiga hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillari, shakllari, usullari hamda naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish oldiga qo'yilgan talablarni oladi.

O'tgan asrning 30—32-yillarida o'tkazilgan kredit islohoti davrida kiritilgan va sobiq Ittifoq davrida mavjud bo'lgan naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi iqtisodiyotni boshqarishning ma'muriy buyruqbozlik usullariga asoslangan edi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi, birinchi navbatda, ishlab chiqarish va sotish rejalarini bajarish nuqtayi nazaridan mahsulot sotuvchi korxona qiziqishlariga xizmat qilar edi. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillari korxonalarning shartnoma majburiyatlarini bajarish uchun iqtisodiy qiziqishlari va javobgarligini chegaralab, qat'iy qilib belgilangan edi.

Bu tamoyillar quyidagicha belgilangan:

- bank naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qiladi va ularning bajarilishi ustidan nazorat qiladi;

- to'lov vaqti qat'iy belgilangan, ya'ni barcha to'lovlar tovarlar jo'natilgandan keyin yoki xizmat bajarilgandan so'ng o'tkaziladi. Avans to'lovlari tijorat kreditiga ruxsat etilmas edi;

- to'lovchining roziligi to'lov o'tkazilishining asosi sifatida tan olingan;

- qaysi sohada qaysi hollarda naqd pulsiz hisob-kitob shakllarining ishlatilishi, ularni tashkil qilish tamoyillari to'lovchining to'lovga va kreditga layoqatlilik qobiliyatini hisobga olmas edi.

Hozirgi kunda naqd pulsiz hisob-kitoblarning birinchi tamoyili mulkchilik shaklidan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z mablag'larini bankdagi hisobvaraqlarda saqlashlari va barcha operatsiyalarni bank orqali o'tkazishlari lozimligini bildiradi. Bозor munosabatlari sharoitida hisob-kitoblarning bank orqali o'tkazilishi bozor ishtirokchilarining iqtisodiy mustaqilligi bilan qo'shib olib borilishi kerak.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilishning ikkinchi tamoyili shundan iboratki, mijozlarning hisobvaraqlaridan pul mablag'larini ko'chirish, ularning topshirig'i yoki roziligiga asosan, hisobvaraqdagi mablag'lar miqyosida bajariladi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ishlab chiqilishi va joriy etilishi munosabati bilan Markaziy bank tomonidan mijozlarning hisobraqamlari bo'yicha operatsiyalar o'tkazish tartibi belgilangan. Hisobvaraqlardan mablag'larni o'tkazish hisobvaraqa egasining topshirig'iga binoan bajariladi. Mijozlarning buyrug'isiz hisobvaraqlardagi pul mablag'lari faqat sud qaroriga binoan, qonunda belgilangan tartibda bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga asosan ko'chirilishi mumkin.

Fuqarolik kodeksiga asosan, mijozlarning hisobvaraqlarida barcha talablarni bajarishga pul mablag'lari yetarli bo'lgan hollarda pul ko'chirish bo'yicha mijozning topshirig'i va boshqa hujjatlarning kelib tushishi tartibida hujjatlar to'lanishi lozim. Mijoz hisobvaraqdagi barcha talablarni to'lashga mablag'lar yetarli bo'lmagan taqdirda, hujjatlarning to'lanishi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining «Xo'jalik subyektlarining bankdagi hisobvaraqlaridan pul mablag'larini ko'chirish to'g'risida»gi 615-yo'riqnomasiga asosan amalga oshiriladi.

Agar mijoz bilan bank o'rtasida kredit shartnomasi tuzilgan bo'lsa, to'lovlar bank krediti hisobidan amalga oshirilishi mumkin. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilishning uchinchi tamoyili shundan iboratki, mablag'lar to'lovchining hisobvarag'idan o'chirilgandan so'ng oluvchining hisobvarag'iga o'tkaziladi. Tijorat banklarining hisob cheklari bo'yicha pul o'tkazish bundan mustasno.

Hisob-kitoblar bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektlar orasidagi o'zaro e'tirozlar belgilangan tartibda, bank ishtirokisiz ko'rib chiqilishi hisob-kitoblarni tashkil qilishning to'rtinchi tamoyilidir. Banklar o'z vaqtida to'lanmagan hujjatlar bo'yicha penalarni hisoblash va undirishga javobgar emas. To'lovchi yuklab jo'natilgan mahsulotlar uchun o'z vaqtida to'lanmagan summaga hisoblangan penani to'lovchi va mahsulot yetkazib beruvchi o'rtasida tuzilgan xo'jalik shartnomasida ko'zda tutilgan tartibda to'laydi. Agar bank bilan mijoz o'rtasidagi shartnomada pena hisoblash va undirish ko'zda tutilgan bo'lsa, bu holda bank o'z vaqtida to'lanmagan hujjatlar bo'yicha pena hisoblashi va mahsulot sotuvchi korxona foydasiga undirib berishi mumkin.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borishning beshinchi tamoyili hisob-kitob shakllarini tanlash bilan bog'liq. Mulkchilik shakllarining xilma-xilligi sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati tovar-pul munosabatlari rivojlanishi sharoitida naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish xo'jalik organlari tomonidan hisob-kitobni

erkin tanlash tamoyilidan kelib chiqadi va ular shartnomalarda mustahkamlanadi. Xo'jalik organlarining shartnomaviy munosabatlariga bank aralashmaydi. Bu tamoyil hisob-kitob ishtirokchilari o'zaro munosabatlarining ijobiy natijalari uchun moddiy javobgarligini oshirishga, hisob-kitob va shartnomaviy munosabatlarini tashkil qilishda iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning oltinchi tamoyili to'lovning muddatliligidir. Bu tamoyil katta amaliy ahamiyatga egadir. Xo'jalik yurituvchi subyektlar to'lovning qanday muddatga kelib tushishi to'g'risidagi axborotga ega bo'lgan holda xususiy mablag'larining aylanishini oqilona tashkil etish, qarz mablag'lariga bo'lgan zaruratni hisoblab ko'rishi, shu bilan birga, o'z balansining likvidligini boshqarib borishi mumkin bo'ladi. Mahsulot sotuvchi va oluvchi tomonlar kelishuviga ko'ra, to'lovlar muddatli, muddatidan oldin hamda muddati kechiktirilgan bo'lishi mumkin.

Muddatli to'lovlar quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- tovarlar jo'natilmasdan yoki xizmatlar bajarilmasdan oldin, bunday to'lovlar avans to'lovlari yoki oldindan to'lov ko'rinishida amalga oshiriladi;

- tovar jo'natilgandan keyin, ya'ni tovarni bevosita aksept qilish yo'li bilan;

- yirik summada tuzilgan shartnomalarda ko'rsatilgan summalarni bo'lib-bo'lib to'lash yo'li bilan amalga oshiriladi. Muddati uzaytirilgan to'lovlar belgilangan muddatda to'lovni amalga oshirmay qolgan hollarda, to'lov muddatini muayyan muddatga cho'zish, ya'ni yangi to'lov muddatini belgilashni bildiradi. Muddati uzaytirilgan to'lovlar tomonlarning moliyaviy ahvoriga zarar yetkazmagan holda shartnomaviy munosabatlar doirasida bo'lishi lozim.

Muddati kechiktirilgan to'lovlar to'lovchi korxonaning hisobvarag'ida hujjatda ko'rsatilgan summani to'lash uchun pul mablag'lari bo'lmagan holatda yuzaga keladi. Agar korxona bankdan kredit olish huquqiga ega bo'lmasa, hujjat korxona hisobvarag'iga pul kelib tushgandan so'nggina belgilangan tartibda to'lanadi.

Yuqorida korxona va tashkilotlar o'z pul mablag'larini bankdagi hisobvaraqlarida saqlashi lozimligini ta'kidlagan edik. Banklarda mijozlarga bir qator hisobvaraqlar ochiladi. Bular talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar, jamg'armali depozitlar va muddatli depozitlar bo'yicha hisobvaraqlardir. Talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraqlar ilgari hisob-kitob varaqlariga tenglashtirilgan bo'lib, xo'jaliklarning

barcha operatsiyalari aynan mana shu hisobvaraqlardan o'tkaziladi. Jamg'armali va muddatli daromad olish yoki pul mablag'larini asta-sekin ko'paytirib, yig'ib borish maqsadida ochiladi.

Talab qilinguncha saqlanadigan depozitlar bo'yicha hisobvaraq ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- hisobvaraq ochish uchun ariza;
- davlat ro'yxatidan o'tganligi to'g'risida hujjat;
- soliq idoralaridan ro'yxatdan o'tganligi va korxonaga identifikatsiya kodi berilganligi to'g'risida ma'lumotnoma;
- imzo qo'yish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslarning imzolari va korxona muhri tushirilgan ikki nusxadagi ariza.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha hujjatlar ma'lum maqsadlarda tuzilib, hammasi birgalikda bank yuristi yoki bosh buxgalteriga topshiriladi. Bu hujjatlar tegishli ekspertiza va tekshiruvdan o'tkazilgandan so'ng, bank boshqaruvchisi tomonidan korxonaga hisobvaraq ochish uchun ruxsat beriladi. Korxona tomonidan taqdim etilgan hujjatlar asosida mijoz to'g'risidagi barcha zaruriy ma'lumotlar – rekvizitlar Markaziy bank qoshida ochilgan Bank depozitorlarining milliy axborot bazasiga «O'zbekiston Respublikasi Bank depozitorlarining milliy axborot bazasi to'g'risida»gi Nizomga asosan taqdim etiladi. BDMABda mijoz ro'yxatga olinib, unga maxsus xosraqam (unikal kod) beriladi. Yuridik shaxsning u ro'yxatga olingan joyda birinchi marta ochilgan «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvarag'i uning asosiy hisobvarag'i hisoblanadi. Mijozga berilgan xosraqam «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvarag'i ichida ko'rsatiladi. «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvarag'ining tuzilishi ham boshqa bank hisobvaraqlari kabi 20 razryaddan iborat.

O'zbekiston Respublikasi banklarida axborotlarga kompyuterlarda ishlov berish, hisob yuritish va hisobot ishlarini soddalashtirish maqsadida shaxsiy hisobvaraqlarga raqamlar yagona qoidalar asosida belgilanadi. Banklarda mijozlarga hisobvaraqlar ochilishi mijoz va bank o'rtasidagi shartnoma bilan mustahkamlab qo'yiladi. Shartnoma mijoz hisobvarag'ini yuritish bo'yicha shartnoma, deb yuritiladi. Shartnomada depozit shartlari, depozitdan foydalanish tartibi, bank tomonidan to'lanadigan foizlar miqdori, bank tomonidan mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatlar, shu xizmatlar uchun korxona tomonidan to'lanadigan to'lovlar miqdori, bank mijozining huquqlari, majburiyatlari, javobgarligi va boshqalar ko'rsatilib, korxona rahbarlarining imzolari va muhrlari qo'yiladi.

Korxonaga hisobvaraq ochishda bank tomonidan belgilangan miqdorda to'lov undiriladi. Banklarda yuridik shaxslarga «Talab qilinguncha saqlanadigan depozit» hisobvarag'i bilan birgalikda jamg'armali yoki muddatli depozit hisobvaraqlari ochiladi. Bunday hisobvaraqlarning ochilishini rasmiylashtirish uchun yuridik shaxslar tomonidan quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- hisobvaraq ochish uchun ariza;
- soliq to'lovchiga berilgan raqamning ro'yxatga olinganligi to'g'risida bildirishnoma;
- imzolar va muhr izi namunalari qo'yilib, notarius tasdiqlagan kartochka (varaqcha).

Sanab o'tilgan hujjatlar korxona ushbu bankda ilgari hisobvaraq ochmagan taqdirda taqdim etiladi. Agar korxona ilgari shu bankda biror hisobvaraq ochgan va tegishli hujjatlarni bankka taqdim etgan bo'lsa, u holda faqat hisobvaraq ochish uchun ariza rasmiylashtirilib topshiriladi. Arizada qanday depozit bo'yicha hisobvaraq ochish lozimligi ko'rsatiladi va belgilangan tartibda korxona rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolanadi. Budjet muassasalari uchun jamg'armali va muddatli depozitlar bo'yicha hisobvaraqlari faqat ularning budjetdan tashqari mablag'lari uchun ochiladi.

Jamg'armali va muddatli depozitlardan yuridik shaxslar bilan bir qatorda jismoniy shaxslar ham foydalanishlari mumkin. Buning uchun jismoniy shaxs tomonidan hisobvaraq ochish to'g'risidagi ariza, imzo namunasi qo'yilgan varaqcha hamda hisobvaraq ochishni so'ragan shaxsning shaxsini tasdiqlovchi hujjat topshiriladi. Hujjatlar ko'rib chiqilib, tegishli nazorat o'tkazilgandan so'ng, bank bilan mijoz o'rtasida bank hisobvarag'ini ochish bo'yicha shartnoma imzolanib, unda shartnoma shartlari belgilab qo'yiladi. Ayni paytda shartnomada depozitlarning hisobvaraq ochilayotganda jamg'arma yoki muddatli depozit shartlari bilan tanishtirilishi ko'zda tutiladi hamda depozitor dastlabki hisob shakllari bo'lgan hujjatlarga tegishli yozuv kiritib imzo qo'yadi.

Umuman, hisobvaraq ochish uchun mijozlar tomonidan taqdim qilingan hujjatlar ularning «yuridik hujjati» hisoblanib, alohida papkaga tikiladi va bosh buxgalterda saqlanadi. Imzo va muhr namunasi tushirilgan varaqchalar mas'ul ijrochi va bankning so'nggi nazorat xodimiga topshiriladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning amaldagi shakllari. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning iqtisodiy asosi, bu — moddiy ishlab chiqarish. Moddiy ishlab chiqarish jarayonida jo'natilgan tovarlar, ko'rsatilgan

xizmatlar va bajarilgan ishlar uchun to'lovlar amalga oshiriladi. Bundan tashqari, korxona va tashkilotlarning budjet bilan hisob-kitoblar, davlat, ijtimoiy sug'urta muassasalari, sud, arbitraj idoralari bilan ham hisob-kitoblari yuritiladi. Yuqoridagi hisob-kitoblarning asosiy qismi naqd pulsiz hisob-kitoblar asosini tashkil etadi.

Naqd pulsiz pul aylanishi pulli munosabatlar ishtirokchilarning hududiy joylashuviga ko'ra, bir shahar ichidagi va shaharlararo pul aylanishiga bo'linadi. Bir shahar ichidagi bir yoki turli banklar xizmatidan foydalanadigan korxona va tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan naqdsiz pul aylanishi bir shahar ichidagi naqd pul aylanishi deyiladi. Turli shaharlarda joylashgan banklarning xizmatidan foydalanuvchi korxona va tashkilotlar o'rtasida yuzaga keladigan pul aylanishi shaharlararo naqdsiz pul aylanishi deyiladi.

Tovar operatsiyalari hamda notovar operatsiyalari bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblar naqd pulsiz hisob-kitoblarning turli shakllari yordamida amalga oshiriladi. Bu shakllarning har biri hujjatlar aylanishi, mazmuni jihatdan alohida xususiyatlarga ega. O'zbekistonning amaldagi qonunchiligiga ko'ra, ishlab chiqilgan va 2002-yil 15-aprelda 1122-raqam bilan O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2002-yil 12-yanvardagi 1/4-qarori bilan tasdiqlangan «O'zbekiston Respublikasi naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida»gi Nizom (yangi tahriri)ga muvofiq, xo'jaliklar o'rtasidagi o'zaro naqd pulsiz hisob-kitoblarning quyidagi shakllari asosida amalga oshiriladi:

- to'lov topshiriqnomasi bilan hisob-kitoblar;
- akkreditiv bo'yicha hisob-kitoblar;
- inkassa bo'yicha hisob-kitoblar;
- cheklar bilan hisob-kitoblar.

Ko'rsatilgan shakllar bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi pul hisob-kitob hujjatlaridan foydalaniladi:

- memorial order;
- to'lov topshiriqnomasi;
- to'lov talabnomasi;
- inkassa topshiriqnomasi;
- akkreditivga ariza;
- tijorat bankining hisob-kitob cheki.

Shuningdek, naqd pulsiz hisob-kitoblar plastik kartochkalaridan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin.

To'lovchi va mablag' oluvchi tomonlar orasidagi hisob-kitob qilish uchun tanlangan shakl xo'jalik shartnomasi asosida belgilanadi. Hisob-kitob shakllari bu huquqiy me'yorlarda ko'zda tutilgan, hisob-kitob hujjatining turi, hujjatlar aylanish tartibi, mablag'larni mol sotuvchi korxona hisobvarag'iga o'tkazish va yozish usuli bir-biridan farq qiluvchi hisob-kitob turlaridir.

Naqd pulsiz hisob-kitob hujjatlarining har biri belgilangan tartibda rasmiylashtirilgandagina bank tomonidan ijro uchun qabul qilinadi. Har bir hujjat shakli talablarga javob beradigan holda rasmiylashtirilib, unda quyidagi rekvizitlar bo'lishi shart:

- hisob-kitob hujjatining nomi;
- hujjatning nomeri va rasmiylashtirilgan sana;
- to'lovchi korxonaning nomi, bankdagi hisobvaraq raqami, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va bank kodi;
- pul oluvchi korxona yoki tashkilot nomi, uning bankdagi hisobvaraq raqami, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va bank kodi;
- to'lov summasi;
- to'lov maqsadi.

Hujjatlar korxona rahbari va bosh buxgalteri tomonidan imzolangan va korxona muhri tushirilgan bo'lishi shart. Hujjatlar bank tomonidan bank operatsion kuni davomida ijro uchun qabul qilinadi va shu kuni balansdan o'tkaziladi.

To'lov topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblar

To'lov topshiriqnomasi, bu — to'lovchi korxonaning uning bankdagi hisobvarag'idan pul mablag'larining ma'lum bir summasini boshqa mijozning hisobvarag'iga o'tkazish haqida o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka bergan yozma topshirig'i. To'lov topshiriqnomasi 0505411002 shakldagi standart blankda to'lovchi tomonidan rasmiylashtirilib, bankka topshiriladi. To'lov topshiriqnomalari orqali quyidagi to'lovlar amalga oshiriladi:

- tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblar;
- notovar operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar;
- Markaziy bankning me'yoriy hujjatlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, bank ssudalari unga qo'shilgan foizlarni qoplash uchun mablag' o'tkazish;
- hukumat qarorlari va bank qoidalarida belgilangan hollardagi bank to'lovlari.

Ilgari to'lov topshiriqnomalari rasmiylashtirilgan kundan boshlab, 10 kun ichida bankka topshirilishi mumkin bo'lib, shu

davr ichida haqiqiy hisoblanar edi. Hozir esa topshiriqnomaning sanasi uni bankka taqdim etilgan kun bilan bir xil bo'lishi kerak, mos kelmagan holda to'lov topshiriqnomasi ijro uchun qabul qilinmaydi. Lekin budjet va budjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar bundan mustasno.

To'lov topshiriqnomalarining bankka topshiradigan nusxalar soni to'lovchi va mablag' oluvchilar qaysi bankda joylashganligiga bog'liq. To'lovchi va mahsulot sotuvchi korxonalar bir bank bo'limi xizmatidan foydalanishsa, topshiriqnomalar bankka uch nusxada taqdim etiladi. Topshiriqnoma nusxalarining har biri quyidagicha ishlatiladi:

- *birinchi* nusxasi to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhri tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- *ikkinchi* nusxasi to'lovni oluvchining hisobvarag'iga ilova sifatida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhri tushirilgan holda to'lovni oluvchi korxona vakiliga beriladi;

- *uchinchi* nusxasi operatsiya bajarilgandan so'ng, bank bo'limining to'rtburchak muhri tushirilgan, mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lovni amalga oshirish va topshiriqnomani qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda to'lovchi korxona vakiliga ularning depozit hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda beriladi.

Lekin har doim ham bir-biri bilan munosabatda bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar bir bank xizmatidan foydalanmaydilar. Agar to'lovchi va mablag' oluvchi korxonalarga bir hudud ichidagi yoki boshqa hududda joylashgan turli bank bo'limlari tomonidan xizmat ko'rsatilsa, to'lov topshiriqnomalari bankka ikki nusxada taqdim etiladi:

- *birinchi* nusxasi to'lovlar amalga oshirilgandan keyin, bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning muhri tushirilgan, qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- *ikkinchi* nusxasi bank bo'limining muhri tushirilgan, bank mas'ul ijrochisining imzosi, to'lov amalga oshirilgan sana va topshiriqnomani qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda to'lovchi korxona vakiliga beriladi.

To'lov topshirig'ida quyidagi rekvizitlar ko'rsatilishi lozim:

a) to'lov topshirig'ining nomi va raqami;

- b) to'lov topshirig'i to'ldirilgan sana, ya'ni kun, oy va yil;
- d) to'lovchining nomi, to'lovchi bankining nomi va kodi;
- e) to'lovchining hisobvaraqlar raqami va identifikatsiya kodi;
- f) mablag'larni oluvchi korxona nomi, unga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va kodi;
- g) mablag' oluvchining hisobvaraqlar raqami;
- h) to'lovlarning summasi raqam va yozuvlarda ko'rsatiladi;
- i) to'lovning maqsadi.

To'lov topshirig'ining barcha rekvizitlari to'ldirilgandan so'ng, topshiriqnomaning alohida ajratilgan pastki qismiga to'lovchi korxona rahbari va bosh buxgalterining imzosi hamda muhri qo'yiladi. Ushbu muhr va imzolar to'lov topshirig'ining faqat birinchi asl nusxasiga qo'yiladi.

Korxonalaridan hujjatlar qabul qilish, shartnomada boshqa narsa ko'zda tutilmagan bo'lsa, butun kun davomida bankning mijoz bilan ishlash vaqtidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Bunda operatsion kun davomida bank tomonidan korxonalaridan olingan hujjatlar shu kunning o'zida ijro qilinadi. Agar to'lov topshirig'i to'liq rasmiylashtirilib, uni to'lashga yetarli pul mablag'lari bo'lsa, mas'ul ijrochi topshiriqnomadagi barcha ma'lumotlarni dasturiy yo'l bilan kompyuter orqali bankning elektron to'lovlarni amalga oshiruvchi hisoblash markaziga o'tkazadi. Ertasi kuni ertalabdan kechikmagan muddatda bank balansi chiqarilgandan keyin hujjatning birinchi nusxasi bankning kundalik yig'ma jildiga tikiladi va belgilangan tartibda avval joriy arxivga, bir yil o'tgandan so'ng umumiy bank arxiviga topshiriladi. To'lov topshiriqnomasining ikkinchi nusxasi esa mijozning hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda operatsiyalar o'tkazilganligini tasdiqlovchi hujjat sifatida mijozga beriladi.

Shunday qilib, tijorat bankining hisoblash markazidan dasturiy yo'l orqali *modem usuli* bilan elektron to'lov o'tkaziladi, ya'ni elektron to'lov tizimi orqali elektron to'lov topshirig'i Markaziy bank qoshidagi hisob-kitob kassa markaziga o'tkaziladi. Markaziy bank qoshida ochilgan hisob-kitob kassa markazi to'lovchi korxonaga xizmat qiluvchi tijorat bankdan olingan ma'lumotlar asosida elektron to'lov topshirig'ini modem orqali mablag' oluvchi korxonaga xizmat ko'rsatuvchi tijorat bankiga o'tkazadi.

Elektron to'lovlar tizimi orqali olingan elektron to'lov topshiriqnomalari mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qog'ozga chiqariladi. Topshiriqnomaning birinchi nusxasi bank mas'ul

ijrochisining imzosi va bank muhri qo'yilib, kunlik hujjatlar yig'majildiga tikiladi. Ikkinchi nusxasi esa bank mas'ul ijrochisining imzosi va bank muhri qo'yilgan holda mijoz hisobvarag'iga ilova sifatida mijozga beriladi.

Ta'minotchilar tomonidan mahsulot yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish transport xizmati bilan birgalikda bir tekisda amalga oshirilsa, o'zaro hisob-kitoblar doimiy to'lovlar tartibida o'tkazilishi mumkin. Bunday hisob-kitoblar har bir alohida savdo bitimi, ya'ni mahsulot ortish, jo'natish yoki xizmat ko'rsatish bo'yicha emas, barcha tomonlar oldindan kelishib olgan muddatlar va hajmlarda to'lov topshiriqnomalarida foydalangan holda mablag'larni davriy ravishda ko'chirish yo'li bilan bajariladi. Tomonlar davriy ravishda, lekin har oyda kamida bir marta mahsulotning amalda jo'natilishi yoki xizmatlar ko'rsatilishi asosida o'tgan davr uchun qiyoslashni bajarish va shartnomada belgilangan tartibda qayta hisob-kitob qilishlari lozim. Aniqlangan farqlar alohida topshiriqnama bilan o'tkazilishi yoki navbatdagi to'lovda hisobga olinishi mumkin. O'zaro qarzlari eng kam miqdorda bo'lishi uchun hisob-kitoblarga oyning oxirida aniqlik kiritish maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kunda respublikamizda banklar orqali o'tkazilayotgan barcha to'lovlarning 65—75 % i to'lov topshiriqnomalari yordamida amalga oshirilmoqda, bu uning afzalliklari bilan bog'liqdir. Bu afzalliklar quyidagilardan iboratdir:

- *birinchidan*, hujjatlar aylanishining oddiyligi va tezligi, ya'ni hisob-kitoblarni amalga oshirishning texnik jihatdan qulayligi. Bu esa, o'z navbatida, xo'jalik yurituvchi subyektlar va bank xodimlari mehnat sarfini kamaytiradi;

- *ikkinchidan*, pul mablag'lari harakatining tezligi, ya'ni to'lov talabnomasiga nisbatan to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarda hujjatlarning aylanish harakati qisqaligi so'zsiz xo'jalik aylanma mablag'lari aylanish tezligini oshiradi;

- *uchinchidan*, tovar sotib oluvchining qabul qilgan tovarlari yoki xizmatlar sifatining oldindan aniqlab olinishi hisob-kitoblarning bu shaklida to'lov talabnomasi orqali hisob-kitoblarda bo'lgani kabi bankka rad arizasi topshirilmaydi, chunki to'lovchining o'zi to'lovni to'lashga rozi bo'lsa, topshiriqnomani bankka topshiradi;

- *to'rtinchidan*, to'lov topshiriqnomasining barcha tovarsiz operatsiyalarda qo'llanishi, bu esa ushbu shakl bo'yicha hisob-kitoblarning ahamiyatini yanada yaqqol aks ettiradi.

To'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblar afzalliklar bilan bir qatorda, kamchiliklarga ham ega. Kamchiliklar shundan iboratki, mol jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxona uchun to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'la kafolatlanmagan. Chunki to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi to'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'idagi mablag'lar miqdoriga bog'liq. To'lovning to'liq o'tkazilishiga yetarli pul mablag'larining yetishmasligi pul aylanishini sekinlashtiradi va mahsulot jo'natuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi korxonaning moliyaviy holatini yomonlashtiradi.

Lekin ko'rsatilgan kamchilik to'lov topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari oldidagi ahamiyatini kamaytirmaydi. Aksincha, hozirgi davrda xo'jalik subyektlari o'rtasida to'lov topshiriqnomalarining qo'llanilish doirasi yanada kengayib bormoqda, chunki oldingi yillarda to'lov topshiriqnomalari bo'yicha to'lovlar faqat mahsulot jo'natilgandan va xizmatlar ko'rsatilgandan keyingina amalga oshirilardi. Bunday holat bozor munosabatlari sharoitida o'zini oqlamadi, debitorlik va kreditorlik qarzlarning oshib ketishiga olib keldi, bu esa, o'z navbatida, iqtisodiyotda qarzdorlik zanjirini keltirib chiqardi.

Yuqorida ko'rsatilgan muammolarning oldini olish maqsadida hukumatimiz tomonidan bir qator qaror va farmoyishlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 5-maydagi «Korxona va tashkilotlar rahbarlarining xalq xo'jaligidagi hisob-kitoblarni o'z vaqtida o'tkazishni ta'minlash bo'yicha javobgarligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoniga muvofiq, mulk shaklidan qat'i nazar, har bir xo'jalik subyekti agar mol oluvchi korxona bo'lsa, u, albatta, o'sha mahsulot qiymatining kamida 15 % summasini oldindan to'lashi talab etiladi. Tabiiyki, bu to'lov topshiriqnomasi asosida amalga oshiriladi.

Oldindan to'lov o'tkazish ilgari yoqilg'i-moylash mahsulotlari va boshqa ba'zi hollarda Davlat bankining ruxsati bilan amalga oshirilardi. Lekin hozirgi paytda xo'jaliklar o'zlari o'zaro xo'jalik shartnomalari orqali oldindan to'lovlar o'tkazishni kelishib olishadi. Yuqorida ko'rsatilgan mexanizm esa, har ikki tomon o'rtasida shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlarning bajarilishini oldindan nazorat qilishga yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 24-yanvardagi «Hisob-kitoblar tizimi hamda to'lov intizomini mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmonida korxona va tashkilotlar tomonidan bankka topshiriladi-

gan to'lov topshiriqnomasida qat'iy ravishda shartnoma nomeri, to'lov tartibi, 15 % dan kam bo'lmagan avans to'lovi miqdori ko'rsatilishi shart qilib belgilandi.

Demak, naqd pulsiz hisob-kitoblarning qoidasi shaklidan foydalanishdan qat'i nazar, xo'jaliklar, avvalo, to'lov summasining 15 % dan kam bo'lmagan miqdorini to'lay oluvchi korxona hisobvarag'iga aynan to'lov topshirig'i yordamida o'tkazadilar. Bu esa to'lov topshirig'ining iqtisodiyotning hamma sohalarini qamrab olayotganidan dalolat beradi. Umuman, iqtisodiyotda xususiy sektorning o'rni kengayib, kichik va xususiy korxonalar sonining oshishi to'lov topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblar hajmining kengayishiga yo'l ochib beradi.

To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar

Naqd pulsiz hisob-kitob shakllaridan biri to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar bo'lib, ular o'tgan asrning 90-yillari o'rtasigacha qariyb 45 % ni tashkil etar edi. O'zbekiston iqtisodiyotida hisob-kitoblarni tartibga solish, holatini yaxshilash, jahon andozalariga moslashtirish maqsadida, 1999-yildan boshlab, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha korxona va tashkilot uchun to'lov talabnomalarining o'rniga to'lov talabnoma-topshiriqnomasi bo'yicha hisob-kitoblar amaliyotga kiritildi. Shu bilan birga, 1995-yil avgustgacha to'lov talabnomalarining muomalada bo'lishiga ruxsat etildi. Lekin korxona va tashkilotlar to'lov talabnomasi orqali amalga oshiriladigan hisob-kitoblarga o'rganib qolganliklari sababli, Markaziy bankka to'lov talabnomasini amaliyotga qaytadan tatbiq etish bo'yicha ko'plab talab va takliflar kelib tushayotganligini hisobga olgan holda bu masala qayta ko'rib chiqilib, 1996-yil 29-fevraldagi xatiga asosan, qayta muomalaga kiritildi.

To'lov talabnomasi, bu — mahsulot yetkazib beruvchi va mablag' oluvchilarning belgilangan summani to'lovchi bank orqali to'lashi to'g'risidagi talabnomani o'z ichiga olgan hisob-kitob shakli. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar «Aksept» shaklidagi hisob-kitoblar ham, deb yuritiladi. «Aksept» so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, rozilik ma'nosini anglatadi, ya'ni bu to'lovchining to'lovni amalga oshirish uchun bankka bergan roziligidir. Aksept shakli asosiy inkassa hisob-kitob shakli hisoblanadi. «Inkasso» atamasi italyan tilidan olingan bo'lib, bank o'z mijozi taqdim etgan

hujjatga asosan, yetkazib berilgan mahsulot uchun unda ko'rsatilgan summani to'lovchidan uning banki orqali olib berish bo'yicha majburiyat hisoblanadi. Rozilik bildirish usuliga ko'ra, aksept ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. To'lovchi korxonaning roziligi ham, noroziligi ham yozma ravishda bildirilishi ijobiy aksept hisoblanadi. Salbiy aksept esa sukut saqlash orqali bildiriladi. Agar to'lovga norozilik xati yozma ravishda kelib tushmasa, bank tomonidan to'lov amalga oshiriladi.

Salbiy akseptning o'zi to'lovni amalga oshirish muddatiga ko'ra, oldindan aksept va so'nggi akseptga bo'linadi. Talabnomani oldindan akseptlash usulida hisob-kitoblar o'tkazilganda, talabnomaning puli akseptlash muddati tugagandan keyin, akseptlashning so'nggi to'rt to'lov talabnomasi bankka kelib tushganida to'lanadi, lekin to'lov o'tkazilgandan keyingi 3 kun ichida to'lovdan bosh tortish huquqi saqlanib qoladi. Belgilangan muddat o'tgandan so'ng to'lovchi tomonidan raddiya arizasi kelib tushmasa, to'lov to'langanligicha amalga oshiriladi.

Hisob-kitoblarning aksept, ya'ni to'lov talabnomalari orqali o'tkaziladigan shaklida ishlatiladigan asosiy hujjat, bu — to'lov talabnomasi. To'lov talabnomalari mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan belgilangan shakldagi blanklarda bankka taqdim etiladi. To'lov talabnomalari quyidagi hollarda ishlatilishi mumkin:

- a) yuklab jo'natilgan tovarlar uchun;
- b) bajarilgan ishlar uchun;
- d) ko'rsatilgan xizmatlar uchun;
- e) amaldagi qonunchilikda, me'yoriy hujjatda yoki shartnomada ko'zda tutilgan boshqa to'lovlar uchun.

To'lov talabnomasida mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan talabnoma raqami, jo'natilgan sana, shu korxona nomi, uning hisobvaraqlar raqami, xizmat ko'rsatuvchi bank nomi, kodi, to'lovchi korxonaning nomi, uning bankidagi hisobvaraqlar raqami, to'lovchiga xizmat ko'rsatuvchi bank nomi va kodi, to'lov summasi va to'lov maqsadi ko'rsatiladi. Hujjatlarda ko'rsatilishi lozim bo'lgan umumiy rekvizitlardan tashqari to'lov talabnomasida quyidagilar ko'rsatilishi lozim:

- a) shartnoma sanasi va raqami;
- b) mahsulotlarni yuklab jo'natish sanasi va tovar-transport yoki qabul qilish hujjatlari va transport turining, tovarlar pochta va telekommunikatsiya agentligi orqali jo'natilganda esa, pochta kvitansiyalarining raqami.

Agar mahsulot, uni sotib oluvchining transport vositasi bilan olib ketilsa, talabnomaning alohida ajratilgan joyida yuk uni sotib oluvchining o'z transporti bilan olib chiqib ketilgani hamda ishonchnomaning raqami ko'rsatiladi. Shunday hollar ham bo'ladiki, mahsulot kontraktatsiya shartnomalari asosida realizatsiya qilinadi. Kontraktatsiya shartnomalari bo'yicha mahsulot yetkazib berishda to'lov talabnomasining yuqori qismida «Kontraktatsiya shartnomasi» deb ko'rsatilishi lozim. To'lov talabnomasining pastki, alohida ajratilgan qismida mahsulot jo'natuvchi korxona rahbari va bosh buxgalteri imzosi va muhr qo'yiladi.

To'lov talabnomalari 2 yoki 3 nusxada to'ldiriladi. Agar mahsulot yetkazib beruvchi va to'lovchi tomonlarga bir bank bo'limi xizmat ko'rsatsa, talabnoma 3 nusxada taqdim etiladi. Bu holda to'lov talabnomalarning har bir nusxasi quyidagicha ishlatiladi:

- *birinchi nusxasi* to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhri tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlarga tikiladi;

- *ikkinchi nusxasi* to'lovni oluvchining hisobvarag'iga ilova sifatida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhri qo'yilgan va qabul qilingan sana ko'rsatilgan holda beriladi;

- *uchinchi nusxasi* qabul qilish sanasi, to'lovni amalga oshirish sanasi, mas'ul ijrochining imzosi va bank to'rtburchak muhri qo'yilgan holda to'lovchiga uning hisobvarag'idan ko'chirma bilan birgalikda beriladi.

Agar to'lovchi va mahsulot yetkazib beruvchi bir hudud ichidagi yoki turli hududlarda joylashgan turli bank bo'limlari xizmatidan foydalanishsa, bu holda to'lov talabnomalari 2 nusxada bankka taqdim etiladi. Har ikki nusxa pochta aloqasi yoki kuryerlar orqali to'lovchi bankiga jo'natiladi.

To'lovchi korxona bankiga mahsulot yetkazib beruvchi korxona bankidan birinchi va ikkinchi nusxa to'lov talabnomasi pochta yoki kuryer orqali kelib tushadi. To'lov talabnomalari tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan, akseptlash tartibida yoki akseptlamasdan to'lanishi mumkin. Bank tomonidan talabnomalarni akseptlash uchun 3 kun muhlat beriladi. Lekin korxonaning iltimosiga ko'ra, bank bu muddatni bir ish kunigacha cho'zishi mumkin. Akseptlash tartibida to'lanadigan talabnomalarning birinchi nusxasi to'lov uchun akseptlanishni kutayotgan hisob-

kitob hujjatlari kartotekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka bankda 1-kartoteka deb yuritiladi. Talabnomaning ikkinchi nusxasi tovar-transport hujjatlari bilan birga, keyingi ish kunidan kechiktirilmasdan, hujjatni akseptlash uchun qabul qilingan sana ko'rsatilgan holda to'lovchiga beriladi.

To'lovchi to'lov talabnomasining ikkinchi nusxasini olgandan keyin, uning to'g'ri rasmiylashtirilgani, shartnoma shartlariga to'g'ri kelishini tekshirib chiqadi. To'lovchi belgilangan muddatda tovar-moddiy qiymatliklarni jo'natishda, xizmatlar ko'rsatishda amaldagi qonuniy hujjat talablariga hamda shartnoma shartlariga amal qilinmagan hollarda talabnomani qisman yoki to'liq to'lashdan bosh tortishi mumkin. Buning uchun bankka yozma ravishda raddiya arizasi topshirilishi lozim. Agar belgilangan muddatda bankka raddiya arizasi topshirilmasa, talabnoma akseptlangan hisoblanadi. Akseptlashni rad etish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar doirasini bank bo'limi boshqaruvchisi belgilaydi. Banklar akseptlarni rad qilish mohiyati bo'yicha kelib chiqqan bahs va nizolarga aralashmaydi.

To'lov talabnomasini to'lashdan bosh tortib yozilgan raddiya arizasining haqi to'lovchi tomonidan bankka topshirilganda, talabnomalar shu kunning o'zidayoq 1-kartotekadan olinadi hamda tovar-transport shartlari va boshqa ilovalar bilan birga, mahsulot yetkazib bergan korxona bankiga ijrosiz qaytarib yuboriladi. To'lovchi talabnomani akseptlashdan qisman bosh tortganda, to'lovchi tomonidan akseptlangan summa bo'yicha to'lovlar o'tkaziladi. Mahsulot to'lovchi hisobvarag'ida talabnomaning akseptlangan summani to'lashga yetarli pul mablag'lari bo'lmaganda, talabnoma muddatida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari kartotekasiga joylashtiriladi. Bu kartoteka bankda 2-kartoteka deb yuritiladi. Bunda talabnomaning dastlabki summasi o'chiriladi va yonida to'lovchi akseptlagan summa yozib qo'yiladi. Kartotekaga kirim qilingan summa to'lovchi korxona hisobvarag'iga pul mablag'lari kelib tushgandan so'ng to'lanadi.

Agar 1-kartotekaga joylashtirilgan to'lov talabnomasi bo'yicha to'lovchi tomonidan raddiya arizasi kelib tushmasa, to'lov talabnomasi akseptlash uchun berilgan 3 kun muhlat o'tgandan so'ng to'lanadi. To'lov talabnomasini to'lashdan avval to'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'ini yurituvchi mas'ul ijrochi talabnomani to'lash uchun yetarli pul mablag'larining to'lovchi hisobvarag'ida mavjudligini tekshiradi. Agar depozit hisobvarag'ida yetarli pul mablag'lari bo'lsa, talabnoma to'lanadi.

Balans ichidagi hisobvaraqlar bo'yicha bajarilgan buxgalteriya yozuvlari bilan bir qatorda, balansdan tashqari ko'zda tutilmagan holatlar hisobvaraqlari bo'yicha ham buxgalteriya yozuvlari bajariladi, 1-kartotekadagi to'lov talabnomasining o'zi kartotekadan olinadi va hisobdan chiqariladi. To'langan talabnoma elektron to'lovlar tizimi yordamida Markaziy bank qoshidagi hisob-kitob kassa markazi orqali mahsulot sotuvchi korxona bankiga o'tkaziladi. Talabnomaning ushbu nusxasi bankning kundalik hujjatlar yig'majildiga tikilib, belgilangan tartibda saqlanadi.

Lekin har doim ham to'lovchi korxonaning hisobvarag'ida to'lov talabnomasini to'lashga yetarli pul mablag'lari bo'lmashi mumkin. To'lovchining hisobvarag'ida mablag' bo'lmaganda, talabnomalar 2-kartotekada to'lovni kutayotgan hujjatlar qatoriga joylashtiriladi. Bu haqda mahsulot yetkazib beruvchi bankiga xabar beriladi. To'lov talabnomasi 2-kartotekada to'lovchi korxonaning talab qilinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga talabnomani to'lashga yetarli pul mablag'lari kelib tushguncha saqlanadi. Pul kelib tushgandan so'ng, kelib tushgan mablag'lar doirasida me'yoriy hujjatlarda o'rnatilgan tartibda to'lov amalga oshiriladi.

Ba'zi vaqtda to'lov talabnomasini to'lash uchun to'lovchi korxonaning roziligi, ya'ni akseptlashi talab etilmaydi. To'lovchilarning hisobvaraqlaridan mablag'larni, akseptlamasdan hisobdan chiqarish tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnomaga asosan, kommunal xizmatlar, telefon, kanalizatsiya, pochta-telegraf xarajatlari hamda tashilgan chiqindi uchun amalga oshiriladi. Kommunal xizmat to'lovlari amaldagi tarif o'lchov asboblari asosida gaz, suv, issiqlik va elektr energiyasi uchun hisoblanadi. Bunda akseptsiz to'lovlarni amalga oshirish uchun bankka taqdim qilingan to'lov talabnomaning yuqori qismiga «akseptsiz» hamda «hisoblash asboblari asosida» so'zlari ko'rsatib qo'yilgan bo'lishi lozim. Ushbu yozuvlar bo'lmagan taqdirda, talabnomalar umumiy asosda akseptlanadi va to'lanadi. Talabnomada mas'ul to'lovlarni akseptlamasdan hisobdan chiqarish huquqiga ega bo'lgan qonuniy hujjat yoki shartnomaning sanasi, raqami va to'lovning maqsadi ko'rsatilishi shart. Bunda bank ilova qilingan hujjatlarni talabnomada ko'rsatilgan ularning rekvizitlariga mosligini tekshirib ko'radi.

Bank operatsion kuni kelib tushgan akseptsiz to'lanadigan talabnomalar shu kunning o'zida to'lanadi. To'lovchi korxonaning depozit hisobvarag'ida talabnomani to'lashi uchun mablag'i yo'qligi yoki kamligi aniqlansa hamda ularni to'lash uchun bank kredit

berish imkoniyati bo'lmaganda, to'lanmagan summa hozirgi «muddatida to'lanmagan hisob-kitob hujjatlari» kartotekasi bo'yicha alohida hisobvaraqa o'tkaziladi, talabnomaning o'zi esa 2-kartotekaga joylashtiriladi. Operatsion kun tugaganidan so'ng bankka kelib tushgan to'lov talabnomalari keyingi ish kuni to'lanadi. Bunday talabnomalarga «Kechki» belgisi qo'yiladi.

To'lovchi korxona bankida to'langan to'lov talabnomasi elektron tizimi orqali Markaziy bank qoshidagi hisob markaziga uzatiladi. Hisob markazida to'lovchi korxona bankning korrespondensiya hisobvarag'idan to'lov talabnomasida ko'rsatilgan pul summasi mahsulot yetkazib beruvchi bankning korrespondensiya hisobvarag'iga o'tkaziladi. Elektron to'lov tizimi orqali olingan elektron talabnomalar mablag'larni oluvchi bankda ikki nusxada qog'ozga chiqariladi. Uning birinchi nusxasi mas'ul ijrochisining imzosi va bank muhri qo'yilib, kundalik hujjatlar yig'majildiga tikilib, belgilangan tartibda saqlanadi. Talabnomaning ikkinchi nusxasi bank mas'ul ijrochisining imzosi va muhr qo'yilgan holda mahsulot yetkazib bergan korxonaning depozit hisobvarag'iga ilova sifatida qo'shib beriladi. Shu bilan birga, bu korxonaga hisobvaraqdan ko'chirma ham beriladi. Mahsulot yetkazib beruvchiga tegishli bankda to'lovchi bankdan kelib tushgan to'lov summasi mablag' oluvchining hisobvarag'iga o'tkazib qo'yiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning boshqa shakllari kabi to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblar ham ma'lum afzallik va kamchiliklarga ega:

- 1) mahsulot sotuvchi bilan mahsulot oluvchi tomonidan bir-birini o'zaro nazorat qilish;
- 2) mahsulot oluvchiga tovarni jo'natish kechiktirilmaydi;
- 3) mol jo'natuvchi bilan hisob-kitob qilish uchun mahsulot oluvchining mablag'ini alohida hisobvaraqa deponent qilib qo'yish talab etilmaydi, ya'ni to'lovchining mablag'lari biror muddatga aylanmadan tashqariga chiqib ketmaydi;
- 4) to'lovchiga taqdim etilgan hujjatlar asosida mol yetkazib beruvchining shartnoma shartlarining qay darajada bajarilishini tekshirish huquqi beriladi. Shu bilan birga, shartnoma shartlaridan biri bo'lgan holda to'lov to'lashdan bosh tortish huquqiga ega bo'ladi;
- 5) mol oluvchi hisobvarag'idan akseptlangan talabnomalar bo'yicha mablag'larning majburiy olinishi mahsulot yetkazib beruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi tomon manfaatlariga mos keladi.

To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning kamchiliklari quyidagilar:

1. Mahsulot sotuvchi korxonaga to'lovning o'z vaqtida o'tkazilishi kafolatlanmaydi.

2. To'lov o'tkazilishi bilan tovar jo'natilishi vaqtining bir-biriga mos kelmasligi. Tovar kelib tushgandan so'ng korxona hisobvarag'ida pul bo'lmasa, to'lov o'tkazilmaganiga qaramay, shu korxonaning kreditor qarzdorligi oshishi va aylanma mablag'lari samaradorligi pasayishiga olib keladi.

3. To'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarga hujjatlar aylanishi to'lov topshirig'iga nisbatan uzoqroq davom etadi.

Umuman, to'lov talabnomasi bo'yicha hisob-kitoblarning ishlatilishi ko'p hollarda o'z vaqtida to'lanmagan to'lov talabnomalarning ko'payishiga sharoit yaratadi, chunki talabnoma bankka to'lov uchun kelib tushgan vaqtda to'lovchining hisobvarag'ida har doim ham to'lovni amalga oshirish uchun yetarli pul mablag'lari bo'lmasligi, kartotekaga qo'yilgan har bir to'lov talabnomasi debitorlik va kreditorlik qarzlari oshganligidan dalolat beradi. Shu sababli respublika banklari o'z mijozlarining kartotekadagi hujjatlari va ularni to'lash bo'yicha qanday ishlar olib borilayotganligini nazorat qilib turadi.

Akkreditivlar bo'yicha hisob-kitoblar

Hisob-kitoblarning akkreditiv shakli to'lov aylanmasida juda kichik ulushni tashkil etadi. Jo'natilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovni kafolatlash oldida akkreditiv shakldan foydalaniladi. Akkreditiv mijozning topshirig'iga ko'ra, shartnoma bo'yicha uning kontragenti foydasiga berilayotgan bankning shartli pul majburiyatidir. Unga ko'ra, akkreditiv ochgan bank mahsulot yetkazib beruvchi to'lovni bajarishi yoki boshqa banklar tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlar taqdim qilib, uning boshqa shartlari bajarilganda, to'lovlarni bajarish uchun vakolat berishi mumkin.

Akkreditivlar ochilganda, uni ochgan bank to'lovchining shaxsiy mablag'idan yoki unga berilgan kredit hisobidan mol yetkazib beruvchining banki tasarrufidan alohida «Akkreditivlar», balans hisobvarag'i va mablag'larni yetkazib bersa, bunday akkreditivlar qoplangan akkreditivlar deyiladi. Akkreditiv ochgan bank xalqaro qabul qilingan andozalar asosida bank emitent deb yuritiladi.

Akkreditivlarning ikkinchi turi qoplanmagan akkreditiv bo'lib, bank va boshqa korxonalar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarilgan xo'jaliklarga ulardan foydalanishga ruxsat etiladi. Qoplanmagan akkreditivning qoplanganidan farqi shundaki, bunda to'lovchi korxonaning pul mablag'lari alohida hisobvaraqa o'tkazib qo'yilishini talab qiladi. Bank to'lovchi hisobvarag'ida to'lov hujjatlari kelib tushgach, pul bo'lmagan taqdirda, bank mablag'lari hisobidan to'lab berishni kafolatlaydi. Akkreditiv bu turining qulayligi shundaki, mol sotib oluvchining mablag'lari aylanmada tarqalib ketmaydi, ikkinchi tomondan mol jo'natuvchi korxona uchun ham to'lov kafolatlangan, faqat bo'sh mablag'lar hisobidan to'lov amalga oshirilganda shartnomada kelishilgan miqdorda haq to'lanadi.

Qoplangan-qoplanmagan akkreditivlar chaqirib olinadigan va chaqirib olinmaydigan bo'lishi mumkin. Agar akkreditiv bo'yicha hujjatlarda bu haqda belgi mavjud bo'lmasa, bunday akkreditivlar chaqirib olinuvchi hisoblanadi. Chaqirib olinuvchi akkreditiv bank emitent tomonidan mablag'larni oluvchi bilan oldindan kelishib olinmasdan ham o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin. Masalan, shartnomada ko'zda tutilgan shartlarga rioya etilmaganda, bank emitent akkreditiv bo'yicha to'lovlarni kafolatlash muddatidan avvalroq voz kechganda va boshqa hollarda akkreditiv chaqirib olinishi mumkin. To'lovchi mahsulot yetkazib beruvchiga chaqirib olinadigan akkreditivning shartlarini o'zgartirishi (bekor qilinishi) to'g'risidagi farmoyishni faqat bank emitent orqali berishi mumkin. Mahsulot yetkazib beruvchining banki mahsulot o'tkazib beruvchi korxonani xabardor qiladi. Bajaruvchi bank mahsulot yetkazib beruvchi taqdim etgan va mahsulot yetkazib beruvchining banki tomonidan qabul qilingan, akkreditiv shartlariga oid bo'lgan hujjatlar bo'yicha to'lovlarni mazkur bank akkreditivni o'zgartirish yoki bekor qilish to'g'risidagi xabarnomani olgunga qadar to'lashi shart. Mahsulot yetkazib beruvchining roziligisiz, uning foydasiga ochilgan chaqirib olinmaydigan akkreditiv o'zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin emas. Mahsulot yetkazib beruvchi korxona akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan hollarda akkreditivdan foydalanishdan muddatidan oldin voz kechishi mumkin.

Bir vaqtning o'zida akkreditiv summasi akkreditivlarni hisobga oluvchi ko'zda tutilmagan hollar hisobvarag'iga kiritiladi. To'lov o'tkazilgandan so'ng arizaning ikkinchi nusxasi bank mas'ul

ijrochisining imzosi, to'rtburchak muhr, amalga oshirilgan hamda qabul qilish sanasi qo'yilgan holda to'lovchiga ko'chirma bilan birgalikda beriladi.

Akkreditiv faqat bir ta'minotchi bilan hisob-kitob qilishga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. Akkreditivning muddati va hisob-kitob qilish tartibi tomonlar o'rtasida tuziladigan shartnomada belgilanadi. Shartnomada:

- bank emitentning nomi;
- akkreditiv turi va uni bajarish muddati usullari;
- mol yetkazib beruvchining akkreditiv bo'yicha mablag' olish uchun taqdim qilinadigan hujjatlar ro'yxati;
- tovarlarni yetkazgandan keyin hujjatlarning taqdim qilinish muddati;
- mol yetkazib beruvchi va oluvchi tomonlar nomi, ularning yuridik manzillari;
- bajaruvchi bank nomi va boshqalar ko'rsatiladi.

Akkreditiv sana uchun xaridor o'z bankiga — bank emitentga 2 nusxada taqdim etadi. Arizada akkreditiv ochish uchun asos bo'lgan shartnoma akkreditivning amal qilish muddati, akkreditivni bajaradigan bankning nomi hamda to'lov hujjatlarida ko'rsatiladigan barcha rekvizitlar ko'rsatiladi.

Bankda ushbu korxonaga xizmat ko'rsatuvchi mas'ul ijrochi akkreditiv ochish haqidagi arizani olib, uning to'g'ri va to'liq rasmiylashtirilganligi, barcha kerakli rekvizitlarning to'g'riligini tekshiradi. Qabul qilingan akkreditiv ochish haqidagi arizaning birinchi nusxasiga o'z imzosi, bankning to'rtburchak muhri, arizani qabul qilish sanasi va to'lov o'tkazish sanasini qo'yadi. Arizaning birinchi nusxasida ko'rsatilgan barcha rekvizitlar kompyuterga kiritilib, elektron to'lovlar tizimi Markaziy bankning hisoblash Markazi orqali, mahsulot jo'natuvchi korxona muhr izi qo'yilgan holda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi.

Mahsulot yetkazib beruvchi akkreditiv bo'yicha kelib tushgan mablag'larni o'zining talab qilinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga o'tkazish uchun unga xizmat ko'rsatuvchi bankka yuklab jo'natish va akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan boshqa hujjatlarni taqdim etadi. Akkreditiv bo'yicha to'lovlarni tasdiqlovchi boshqa hujjatlar akkreditiv muddati kelgunga qadar, mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan bankka taqdim etilishi va akkreditivning barcha shartlari bajarilganini tasdiqlashi shart.

Akkreditiv bo'yicha to'lovlarda mahsulot yetkazib beruvchining banki mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan akkreditivning barcha shartlariga rioya qilingani hamda tasdiqlovchi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligi tekshirilishi lozim. Ushbu shartlarning birortasi buzilganda yoki bajarilmaganda, bank akkreditivlar bo'yicha to'lovlarni o'tkazishi mumkin emas. Bir tomondan mahsulot yetkazib beruvchining akkreditivlar bo'yicha hisobvarag'idagi mablag'larni uning talab qilinguncha saqlanadigan depozit hisobvarag'iga memorial order orqali o'tkaziladi. Memorial order mas'ul ijrochi tomonidan 4 nusxada to'ldirilib, unda to'lov bo'yicha shartnoma raqami, sanasi, to'lovning mazmuni, hisobvaraqlar raqami ko'rsatiladi. Memorial orderning alohida nusxalari quyidagicha ishlatiladi:

- memorial orderning birinchi nusxasi buxgalter imzosi, bank to'rtburchak muhri tushirilib, tasdiqlovchi hujjatning bir nusxasi bilan birgalikda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;

- memorial orderning ikkinchi nusxasi mas'ul ijrochining imzosi va to'rtburchak muhri qo'yilib, tasdiqlovchi hujjatlar ilova qilingan holda bank emitentga jo'natiladi;

- memorial orderning to'rtinchi nusxasi mas'ul ijrochi imzosi, bankning to'rtburchak muhri qo'yilib, mahsulot yetkazib beruvchi korxona hisobvarag'iga ilova sifatida beriladi.

Shunday qilib, akkreditiv mahsulot yetkazib beruvchi korxonaga boshqa xizmat qiluvchi bankda quyidagicha yopiladi:

a) akkreditiv muddati tugagandan keyin bajaruvchi bank akkreditiv yopilganligi to'g'risida bank emitentga xabar beradi;

b) mahsulot yetkazib beruvchining muddatdan oldin akkreditivni ishlatishdan voz kechish to'g'risidagi arizasiga ko'ra, mahsulot yetkazib beruvchining keyingi akkreditivdan foydalanishdan voz kechganlik to'g'risidagi arizasiga asosan, bank emitentga ko'chirilganligi to'g'risidagi bildirishnoma yuboriladi;

d) sotib oluvchining akkreditiv qisman yoki to'la chaqirib olish to'g'risidagi arizasiga ko'ra, agar akkreditiv shartlarida ko'zda tutilgan bo'lsa, akkreditivlar emitenti bankdan xabar yetib kelgan kuni 22602-«Mijozlarning akkreditivlar bo'yicha depozitlari» hisobvarag'idagi mavjud mablag'lar doirasida to'liq yoki qisman qoplanadi.

Akkreditivlar bo'yicha depozit hisobvaraqlardan naqd pul berilishi akkreditivlari boshqa korxonalar nomiga o'tkazilishi va qayta rasmiylashtirilishiga ruxsat etilmaydi.

Bank emitent akkreditivni ishlatganligi to'g'risida bajaruvchi bankdan hujjatlarni olgandan keyin memorial orderga asosan, ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'idan to'liq hisobdan chiqadi va tasdiqlovchi hujjatlarni memorial orderning nusxasi bilan birgalikda to'lovchi korxonaga beradi. Ko'zda tutilmagan holatlar hisobvarag'i akkreditiv to'liq ishlatilmagan va u sotib oluvchi bankidagi hisobvaraqa qaytarilganda ham yopiladi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblarning akkreditiv shaklining o'z afzalligi, shu bilan birga, bir qator kamchiliklari mavjud. Akkreditiv shakllari bo'yicha hisob-kitob qilishning afzal tomoni shundaki, mahsulot yetkazib beruvchi uchun to'lov to'liq kafolatlangan bo'ladi. Akkreditiv shaklining kamchiliklari esa quyidagilardan iborat:

- akkreditiv shakli bo'yicha hujjatlar aylanishi texnik jihatdan birmuncha qiyinroq;
- transportga qulay emas, akkreditiv ochilgan paytda yukni jo'natish uchun tayyor transport bo'lmasligi mumkin, bu esa yuk jo'natishning kechikishiga olib keladi;
- bu shaklda to'lovchining mablag'lari aylanmadan qisman chetlashadi, boshqa hisob-kitoblar bo'yicha bu mablag'lardan foydalanishga ruxsat etilmaydi;
- akkreditiv bo'yicha, odatda, faqat bir mol yetkazib beruvchi bilan hisob-kitob qilinadi.

Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha operatsiyalar

Inkasso topshiriqnomasi — ushbu topshiriqnomani bergan bankka mijozning bank emitentga to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag' chiqarish to'g'risidagi talabi. Inkasso topshiriqlari quyidagi hollarda taqdim etiladi:

- *birinchidan*, o'z vaqtida to'lanmagan soliqlarni undirish uchun;
- *ikkinchidan*, davlat budjetiga o'tkaziladigan soliqlardan tashqari to'lovlar, jumladan, penalar, jarimalarni undirib olish to'g'risidagi soliq organlarining farmoyishiga ko'ra;
- *uchinchidan*, budjetdan tashqari fondlardan to'lovlarni undirib olishda, agar bu qonuniy hujjatlarda ko'zda tutilgan bo'lsa;
- *to'rtinchidan*, bojxona organlari ishining qaroriga ko'ra, o'z vaqtida to'lanmagan bojxona to'lovlarini undirish uchun.

Bulardan tashqari, huquqni muhofaza qilish organlari tomonidan taqdim hujjatlari, shuningdek, xo'jalik sudining ijro varaqalari va unga tenglashtirilgan hujjatlari uchun inkasso topshiriq-

larini rasmiylashtirib, bankka topshirish uchun asos bo'la oladi. Ijro hujjatlarga xo'jalik sudining buyruqlari, sudlar tomonidan berilgan ijro varaqalari hamda notariuslar tomonidan buzilgan ustxatlarni kiritish mumkin.

Budjet bo'xona va huquqni muhofaza qilish organlari to'lovni undiruvchi hisoblanadi. To'lovni undiruvchilar inkasso topshiriqlar ijro hujjatlarini ilova qilayotgan holda to'lovni undirish uchun bankka taqdim qilishadi. Agar to'lovni undiruvchi va to'lovchi tomonlar bir shahar ichidagi bank xizmatidan foydalanishsa, inkasso topshirig'i to'lovchining hisobvarag'i topshiriladigan shaxs bo'limiga topshiradi. Agar inkasso topshirig'i boshqa shahar to'lovchilari nomiga rasmiylashtirilgan bo'lsa, bu holda hujjat undirib oluvchiga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limiga topshirilishi lozim.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar foydasiga mablag'larni hisobdan chiqarish bo'yicha hujjatlar qonunda belgilangan muddatdan o'tkazib taqdim etilgan bo'lsa, bank bo'limlari ushbu hujjatlarni inkasso uchun qabul qilishmaydi. Ijro hujjatlarining bajarilishi muddatlari quyidagicha belgilangan:

- sudlar tomonidan berilgan ijro varaqalari bo'yicha — 3 yil;
- ijro ustxatlari bo'yicha, agar qonunchilik tomonidan boshqa muddat ko'rsatilmagan bo'lsa — 3 yil;
- xo'jalik sudlarining ijro varaqalari bo'yicha — 3 yil;
- xo'jalik sudi tomonidan berilgan sud buyrug'i bo'yicha undirib olib, buyruq berilgan kundan boshlab 10 kun muddat davomida amalga oshiriladi.

Davlat sug'urtasi, ijtimoiy sug'urta idoralari, davlat budjeti foydasiga mablag'larni o'tkazib berish uchun hujjatlar bank tomonidan cheklanmagan holda qabul qilinadi. Inkasso topshiriqnoma bank bo'limiga undirib oluvchi tomondan uch nusxada topshiriladi. Undirib oluvchi va to'lovchi tomonlarga bitta bank bo'limida xizmat ko'rsatilsa, inkasso topshiriqnomalarining alohida nusxalari quyidagicha ishlatiladi:

- *birinchi nusxasi* to'lovlar amalga oshirilgandan keyin bank mas'ul ijrochisi tomonidan imzo, to'rtburchak muhr, to'lov amalga oshirilgan va qabul qilingan sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi;
- *ikkinchi nusxasi* ijro hujjatlari bilan birga to'lovchining hisobvarag'iga va sifatida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning muhr izi tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda to'lovchiga beriladi;

- *uchinchi nusxasi* bank bo'limining to'rtburchak muhri tushirilgan mas'ul bajaruvchi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan sana va qabul qilingan sanasi ko'rsatilgan holda to'lovni oluvchiga beriladi.

Undirib oluvchi va to'lovchiga bir shahar ichidagi turli bankdan xizmat ko'rsatganda ham inkasso topshiriqnomasi 3 nusxada rasmiylashtirilib, undirib oluvchi tomonidan bevosita beruvchi korxona bankiga topshiriladi. Inkasso topshiriqnomasining alohida nusxalari quyidagicha ishlatiladi:

- *birinchi nusxasi* to'lovlar amalga oshirilgandan keyin, bank mas'ul ijrochisining imzosi, bankning muhri tushirilgan holda to'lov amalga oshirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilib, bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi;

- *ikkinchi nusxasi* ijro hujjatlari bilan birgalikda to'lovchining hisobvarag'iga ilova sifatida mas'ul ijrochi tomonidan imzo, to'lov amalga oshirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan hamda bankning muhri tushirilgan holda to'lovchiga beriladi;

- *uchinchi nusxasi* bosh bo'limining mas'ul ijrochi imzosi, to'rtburchak muhri tushirilgan, to'lov amalga oshirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda to'lov oluvchining o'ziga inkasso topshiriqnomasi uchun bank tomonidan qabul qilganligini tasdiqlovchi hujjat sifatida qaytariladi.

Amaliyotda shunday hollar ham bo'ladiki, bunda to'lovni undiruvchi va to'lov to'lovchi turli shaharlarda joylashgan bo'lib, ularga turli banklar xizmat ko'rsatadi. Bunda shaharlararo yoxud hududlararo operatsiyalar banklararo hisob-kitoblar orqali amalga oshiriladi. Shaharlararo hisob-kitoblarda inkasso topshiriqlari undiruvchilardan xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limlariga undiruvchi tomonidan topshiriladi. Bu holda inkasso topshirig'i ikki nusxada rasmiylashtirilib bankka topshiriladi. Uning birinchi va ikkinchi nusxalari ijro hujjatlari bilan birga pochta orqali to'lovchining bankiga jo'natiladi. Topshiriqnomani jo'natishdan avval unga mas'ul ijrochi tomonidan imzo, hujjatning qabul qilinish sanasi qo'yiladi hamda bankning to'rtburchak muhr izi tushiriladi. Inkasso topshiriqnomasining uchinchi nusxasi bank to'rtburchak muhri tushirilib, mas'ul ijrochining imzosi, qabul qilish sanasi qo'yilgan holda undiruvchiga qaytariladi.

Inkasso topshiriqnomalari bo'yicha hisob-kitoblarda bajariladi. Bunda buxgalteriya yozuvlari undiruvchi va to'lov to'lovchilarga xizmat ko'rsatuvchi banklarning joylashuviga bog'liq.

To'lov to'lovchi va undiruvchi tomonlar bir shahar ichidagi turli banklar xizmatidan foydalanishsa, undiruvchi tomon inkasso topshirig'ini to'lovchi banklar uch nusxada topshiradi. Topshiriqnomaning to'g'ri va to'liq rasmiylashtirilganligi, uning barcha rekvizitlarining mavjudligi, shu bilan birga, to'lovchining hisobvarag'ida ushbu topshiriqnomani to'lash uchun pul mablag'larining yetarliligi bank mas'ul ijrochisi tomonidan nazorat qilinadi. Shundan so'ng birinchi nusxa asosida buxgalteriya yozuvi amalga oshiriladi. To'lov elektron to'lov tizimi orqali hisob markaziga o'tkaziladi. Inkasso topshiriqnomalarining boshqa nusxalari yuqorida ko'rsatib o'tilganga muvofiq ishlatiladi.

To'lov to'lovchi va undiruvchi tomonlarga turli shahardagi turli banklar xizmat ko'rsatsa, undiruvchiga xizmat ko'rsatuvchi bank inkasso topshirig'ini ijro hujjatlari bilan birgalikda pochta orqali to'lovchiga xizmat ko'rsatib turli bankka jo'natadi. To'lovchining bankiga kelib tushgan hujjatlar to'lanishi mumkinligi va to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirib, yuqoridagi buxgalteriya yozuvini o'tkazadi, elektron to'lov tizimi orqali hisob markaziga to'lovni jo'natish hisob markazi orqali to'lov undiruvchiga xizmat ko'rsatuvchi bankning korrespondent hisobvarag'iga kelib tushadi. Bir vaqtning o'zida kelib tushgan pul mablag'lari undiruvchi tomonning hisobvarag'iga o'tkaziladi.

Undiruvchi bankida elektron to'lov tizimi orqali qabul qilingan elektron inkasso topshiriqnomasi ikki nusxada qog'ozga chiqariladi. Ularning birinchi nusxasi bankning muhri va mas'ul ijrochining imzosi qo'yilib, kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi. Ikkinchi nusxasi esa bank muhri va mas'ul ijrochining imzosi qo'yilgan holda undiruvchi hisobvarag'iga ilova qilib beriladi.

Hisoblanayotgan mablag'lar hisobiga yoki topshirilgan naqd pul summasiga beriladi, hisob-kitob cheki ikki qismdan iborat:

- birinchi qismi hisob-kitob cheki;
- ikkinchi qismi chek koreshogi.

Chekning koreshok qismi chekning birinchi qismida ko'rsatilgan summalarni tasdiqlash uchun belgilangan nazorat raqamlarini o'z ichiga oladi. Bank xodimi chekni berishda quyidagi rekvizitlarni to'ldirib berishi lozim:

- chek berilgan sana;
- chek bo'yicha to'lanishi lozim bo'lgan summa raqamlar va so'z bilan;
- hisob-kitob chekiga nomi yozib berilayotgan shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi;

- uning pasportining seriyasi va raqami;
- chek beruvchining depozit hisobvarag'i raqami;
- chek bergan bank bo'limining nomi va kodi;
- chekning amal qilish muddati.

Ko'rsatib o'tilgan barcha rekvizitlar to'ldirilgandan so'ng, bankning mas'ul xodimi hisob-kitob cheki va koreshok qismlariga imzo qo'yib, hisob-kitob chekining hisob-kitob cheki summasiga mos kelishi uchun hisob-kitob cheki nazorat sonlar hoshiyasi bo'yicha koreshokni ajratadi hamda muhr bilan mustahkamlaydi. Shundan so'ng chek mijozga beriladi. Chek oluvchi mijoz chekni olganligi haqida koreshokka imzo qo'yadi.

Bankning mas'ul xodimi alohida daftarga hisob-kitob cheki-ning seriya raqamini, nomiga chek yozib berilgan shaxsning familiyasi, ismi, otasining ismi va chek summasini yozib qo'yishi lozim. Bunda ushbu chek omonat bo'yicha hisobvaraqda saqlangan mablag'lar yoki depozit hisobvaraqdan ko'chirilgan yoxud naqd pullarda qo'yilgan mablag'lar hisobidan berilganligini alohida ko'rsatib o'tishi shart.

Bank chek berganda, jismoniy shaxsning arizasiga ko'ra, chek-ning summasiga 20206-«Jismoniy shaxslarning talab qilinguncha saqlanadigan depozitlari» alohida hisobvarag'ini ochadi va to'lovlar mana shu hisobvaraqlardan amalga oshiriladi. Bank xodimi barcha rasmiylashtirish ishlarini bajargandan so'ng chekni koreshogi bilan birgalikda kassirga beradi. Kassir barcha zaruriy hujjatlarni olgandan so'ng, avvalo, hujjatlarda bajarilgan yozuvlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshiradi va ularni imzolaydi. Agar hisob-kitob cheki naqd pul hisobidan rasmiylashtirilayotgan bo'lsa, chek oluvchidan naqd pul va chek uchun to'lovni qabul qiladi. Pulning to'g'riligiga ishonch hosil qilgach, chek va omonat daftarchasining alohida belgilangan joyiga imzo qo'yib, chekni omonat daftarchasi bilan birgalikda hisob-kitob chekini oluvchiga topshiradi. Chekning koreshok qismi esa operatsion kun oxiriga qadar kassirning o'zida qoladi.

Operatsion kun oxirida bank kassiri banderollardagi hisob-kitob cheklari koreshoklarida belgilangan rekvizitlar bilan birga, naqd pullarda qabul qilingan va omonatlar bo'yicha hisobvaraqlardan hisobdan chiqarilgan summani ko'rsatadi. Shundan so'ng chek koreshogini mas'ul ijrochiga topshiradi.

Hisob-kitob chekini rasmiylashtirish davrida xatoga yo'l qo'yilishi ehtimoldan xoli emas. Agarda hisob-kitob chekini to'ldirishda xatoga yo'l qo'yilgan, unda ushbu chek varaqasi buzilgan deb hisobla-

nadi va uning o'rniga hisob-kitob yangi varaqasi to'ldiriladi. Bunday hollarda hisob-kitob cheki quyidagi tartibda hisobdan chiqariladi:

- harflar bilan yozilgan «hisob-kitob» so'zidan bir qismi qir-qib olinadi;
- chek varaqasining o'rtasiga «buzilgan» degan dastxat yoziladi va ushbu yozuv yozilgan sana ko'rsatiladi;
- chek varag'iga kassir va bosh buxgalter imzo qo'yadi.

Tijorat banklarida qabul qilingan cheklarning hisobi qimmatbaho blanklarning harakati hisobini kiritishga doir daftarda olib boriladi va balansdan tashqari ko'zda tutilmagan holatlar bo'yicha 93609-«Saqlanayotgan qimmatbaho buyumlar» hisobvarag'ida hisobga olib boriladi. Ish kuni davomida ishlatilgan chek varaqlar chiqim orderi bo'yicha 93609-«Saqlanayotgan qimmatbaho buyumlar» hisobvarag'idan hisobdan chiqariladi.

Chekni olgan jismoniy shaxs sotib olayotgan tovari yoki ko'rsatilgan xizmat uchun hisob-kitob cheki bilan hisob-kitob qilishi mumkin. Hisob-kitob chekini qabul qilish vakolatiga ega bo'lgan savdo tashkiloti xodimi mahsulot to'lovi uchun chekni qabul qilayotganda chek belgilangan namunadagi blankda rasmiylashtirilganligini, nazorat raqamlarining yozilgan summaga muvofiqligini, chek muddati o'tkazib yuborilmaganini, unda bank bo'limi muhri-ning aniq izi mavjudligini tekshirib ko'radi. Shu bilan birga, chek beruvchining pasportini ham olib chekda ko'rsatilgan pasport seriyasi va raqamlari bilan solishtirib ko'radi. Chek bo'yicha tekshiruvdan so'ng hisob-kitob chekining orqa tomoniga savdo xodimi savdo tashkilotining belgisini qo'yadi. Chek mahsulot uchun to'lov sifatida qabul qilingan hisoblanadi. Hisob-kitob cheki savdo tashkilotlari tomonidan naqd pulga almashtirilmaydigan chekni sotib olinayotgan mahsulot qiymati cheklarda ham ko'rsatilgan summadan kam bo'lsa, tashkilot ushbu chek summasining 25 % dan oshmagan miqdordagi qiymatini qaytim sifatida qaytib beradi.

Mahsulot uchun to'lov sifatida qabul qilingan cheklar savdo tashkilotlari tomonidan ularga xizmat ko'rsatuvchi bank bo'limlariga pul tushumi bilan birga, inkassatorlar orqali topshiriladi, ya'ni inkassatorlar belgilangan vaqtda bankka kelib savdo tashkiloti xodimlari tomonidan tayyorlab qo'yilgan inkassatorlik xalta yoki sumkalarini olib ketishadi. Ushbu sumkalarga oldingi pul tushumi bilan birga hisob-kitob cheklari joylashtirilgan bo'ladi. Bank tomonidan qabul qilingan cheklar bo'yicha to'lovlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. Chek egasi va chek beruvchiga bitta bank bo'limida xizmat ko'rsatilganda:

- chek summasi savdo tashkilotining hisobvarag'i krediti va inkassatsiya qilingan pul tushumlari va hisobvarag'i orqali chek beruvchi hisobvarag'ining debetidan o'tkaziladi. Chekning asl nusxasi bank mas'ul ijrochisining imzosi, to'rtburchak muhri tushirilgan va qabul qilingan sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi.

2. Chek egasi va chek beruvchiga turli bank bo'limlari xizmat ko'rsatsa:

- chek egasining banki chekda ko'rsatilgan summani qabul qilingan chekka asosan beruvchining hisobvarag'iga o'tkazib beradi. Bir vaqtning o'zida tijorat banklarining elektron hisob cheklari elektron to'lov tizimi orqali chek beruvchining bankiga jo'natiladi. Chekning asl nusxasi mas'ul ijrochi tomonidan imzo qo'yilgan, to'lov amalga oshirilgan sana, bankning to'rtburchak muhr izi tushirilgan va qabul qilish sanasi ko'rsatilgan holda kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi.

Chek beruvchi banki elektron to'lov tizimi orqali elektron hisob-kitob chekining qabul qilib oladigan bankda chek summasi elektron hisob-kitob cheki asosida davriy yo'l bilan avtomatlashtirilgan tarzda chek beruvchining hisobvarag'idan hisoblab chiqariladi. Elektron chek bank mas'ul ijrochisi tomondan imzo qo'yilgan, bankning to'rtburchak muhr izi tushirilgan hamda to'lov amalga oshirilgan sana ko'rsatilgan holda bankning kunlik hujjatlar yig'masiga tikiladi va belgilangan tartibda saqlanadi.

Foydalanilmagan hisob-kitob cheki qaytib bankka topshirilishi mumkin. Foydalanilmagan hisob-kitob cheklarini bankka taqdim qilinganda, bankning mas'ul ijrochisi, avvalo, chekning haqiqiyli-gi va hujjatni ko'rsatuvchi shaxsning pasporti bilan tekshirib ko'radi.

Bank bosh buxgalterining ruxsati asosida chekda ko'rsatilgan summa bank buxgalteriyasida chekda ko'rsatilgan hisobvaraqqa o'tkazib beriladi.

3.3. Naqd pul aylanmasi va uning xususiyatlari

Naqd pulli aylanma — naqd pul yordamida amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisi. Bu aylanma pul o'zining to'lov va muomala vositasi funksiyalarini bajarishida yuzaga keladi. Naqd pullar muomala vositasi sifatida aholi bilan korxona, tashkilotlar o'rtasida, aholi bilan aholi o'rtasidagi tovarlar sotib olishda va sotishda

qo'llaniladi. Pul to'lov vositasi sifatida ish haqi, nafaqalar, mukofotlar, yakka tartibdagi qurilish uchun beriladigan kreditlar, sug'urta to'lovlarini to'lashda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, naqd pullik aylanmaga:

- kommunal xizmatlar uchun to'lovlar;
- maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;
- sug'urta tashkilotlariga paylarni to'lash;
- soliqning ba'zi turlarini to'lash;
- bank kreditini to'lash;
- matbuot ijtimoiy paylarini to'lash;
- aksiyadorlik jamiyatlari bilan a'zolari o'rtasidagi to'lovlar va boshqa to'lovlar kiradi.

Ba'zi iqtisodchilar pul aylanmasini naqd pullik va naqd pulsiz aylanmalarga bo'lib o'rganishga zarurat yo'q, deb hisoblashadi. Biz chet el iqtisodchilarining tadqiqotlarini olib qaraydigan bo'lsak, albatta, ularda yuqoridagidek pul aylanmasini ikkiga bo'lib o'rganishmaydi. Buning asosiy sababi, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda hisob-kitoblar, asosan, naqd pulsiz olib boriladi. Hisob-kitoblarni bu turlarda olib borish qulay va sharoitga mos keladi. Lekin, hali rivojlangan iqtisodga ega bo'lmasdan turib, xorijiy davlatlarning hozirgi hisob-kitoblarning mavqeyi bilan o'z hisob-kitob tizimimizni tenglashtira olmaymiz. Bundan tashqari, bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish, milliy pul birligini barqarorlashtirish, muomaladagi pul massasini va pul emissiyasini kamaytirish masalalari dolzarb bo'lib turgan bir sharoitda biz pul aylanmasini naqd pullik va naqd pulsiz aylanmalarga bo'lib o'rganishimiz, ularning tarkibini takomillashtirishimiz, samarali yo'llarni qo'llab jamiyatimizda to'laqonli pul aylanmasini yaratishimiz va uni jamiyat rivojlanishi uchun xizmat qildirishimiz zarur. Shundagina rivojlangan mamlakatlarga o'xshab, pul aylanmasini tarkibiy qismlarga bo'lmasdan tahlil qilishimiz mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, pul aylanmasining ikki qismi bir-biri bilan uzviy bog'liq, chunki pul naqd pul aylanmasidan naqd pulsiz aylanmaga o'tadi va aksincha, aylanib doimiy harakatda bo'lib, umumiy pul aylanmasini yuzaga keltiradi.

Korxona, tashkilotlarning bankdagi hisobraqamidagi pul mablag'lari quyidagi yo'llar bilan naqd pulga aylanadi:

- ishchi, xizmatchilarga ish haqi berish;
- ko'rsatilgan xizmatlar, mehnat uchun to'lovlar;
- nafaqalar to'lash;

- har xil mukofotlar;
- aholidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, tovarlar sotib olishda;
- davlat zayomlari va lotereya biletlari bo'yicha to'lovlar;
- aholi banklardan jamg'armalarini olganda;
- aholiga sug'urta to'lovlarini to'laganda va h.k.

Naqd pullar cheklangan miqdorda muomalaga chiqariladi. Naqd pullarning muomalaga chiqarilishi ustidan bank nazorat olib boradi.

Naqd pullar quyidagi yo'llar bilan naqd pulsiz aylanmaga tushadi:

- uy-joy va kommunal xizmatlar uchun to'laganda;
- aloqa tashkilotlariga to'laganda;
- har xil soliqlar va paylar to'laganda;
- davlat zayomlari va lotereya biletlari sotib olingandagi tushumlar orqali;
- yakka tartibdagi qurilish uchun olingan kreditlarni to'laganda;
- har xil bojlar va jarimalarni to'laganda;
- bolalar bog'chalari va bog'cha muassasalari uchun to'laganda;
- dam olish uylari va boshqa sog'lomlashtirish muassasalarining yo'llanmalari uchun to'laganda va boshqa hollarda.

Pulning naqd pulsiz aylanmaga o'tganidan naqd pullik aylanmaga ko'proq o'tishi pul muomalasi uchun xatarliroq hisoblanadi. Shuning uchun ham pulning naqd pullik aylanmaga o'tish jarayoni davlatning Markaziy banki tomonidan nazorat qilib boriishi kerak.

Pul aylanmasi bo'limlari o'rtasida yuzaga keladigan nomutanosiblik iqtisodiy choralar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'li bilan yo'qotilishi kerak. Buning uchun muomalaga xalq ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovarlarni ishlab chiqarish va sotish, aholiga xizmat ko'rsatuvchi tashkilot va muassasalar sonini va xizmat turlarini yaxshilash naqd pullarning naqd pulsiz aylanmaga o'tish jarayonini tezlashtiradi. Bu, o'z navbatida, bu mablag'lar hisobidan ishlab chiqarish jarayonini kengaytirishga imkon beradi.

Ba'zi adabiyotlarda naqd pul aylanmasi va pul muomalasi tushunchalari bir xil mohiyatga ega kabi xato fikrlarni ham uchratish mumkin. Pul muomalasining o'ziga xos xususiyati shundaki, bir pul belgisi bir necha marta to'lovlarni amalga oshirishda ishlatilishi mumkin. Muomalada bo'lgan naqd pul massasi ma'lum bir davr (oy, chorak, yil)da o'zgarmas bo'lib turgan holda naqd pul aylanmasi pul birligining aylanish tezligiga qarab, muomaladagi naqd pul miqdoridan bir necha marta ko'p bo'lishi mumkin va aksincha.

O'zbekistonda muomalaga pul Markaziy bank tomonidan chiqariladi. Aholi tomonidan ish haqi va boshqa to'lovlar shaklida olingan pullarning bir qismi dehqon bozorlaridan tovarlar sotib olishga sarflanadi. Aholi bu pullarga savdo tashkilotlaridan tovarlar sotib oladi. Savdoga tushgan pullar savdo tushumi sifatida banklarga topshiriladi. Ko'rinib turibdiki, bankdan chiqqan pullar bir necha to'lovlarga ishlatiladi, naqd pul aylanmasining hajmi to'lovlarni amalga oshirish uchun muomalaga chiqarilgan pullar miqdoridan bir necha marta ko'pdir. Naqd pul aylanmasi naqd pullar bilan amalga oshiriladigan to'lovlar yig'indisi bo'lib, u sonlarda ifodalanadi.

Pul muomalasi — muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankka qaytib kelishi tezligini ifodalaydi.

3.4. Pul muomalasi qonuni

Qiymat qonuni va uning muomala doirasida yuzaga chiqish shakli — pul muomalasi qonuni tovar-pul munosabati mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarga xosdir. Qiymat shakllari va pul muomalasi taraqqiyot yo'lini tahlil qilayotib, K. Marks pul muomalasining qonunini ochdi. Bu qonunga asosan, muomala vositasi funksiyasini amalga oshirish uchun kerak bo'lgan pul miqdori aniqlanadi.

Metall pul muomalasida muomaladagi pul miqdori stixiyali tarzda, pullarning xazina funksiyasi yordamida tartibga solib turilgan: agar pulga ehtiyoj kamaysa, ortiqcha pullar (oltin tanga) muomaladan xazinaga oqib o'tishi kuzatilgan va aksincha. Shunday qilib, muomaladagi pul miqdori kerakli darajada ushlab turilgan. Keyinchalik muomalaga banknotalar chiqarilishi va ularning metallar (oltin yoki kumush)ga erkin almashinishi ham muomalada pulning ortiqcha miqdori bo'lishini inkor etadi. Agar muomalada oltinga almashinmaydigan banknotalar yoki qog'oz pullar (xazina biletlari) amal qilsa, u holda naqd pul muomalasi pul muomalasi qonuniga asosan amalga oshadi.

Qog'oz pullar miqdori muomala uchun kerak bo'lgan oltin pullarning nazariy miqdoriga teng bo'lganda pul muomalasida hech qanday salbiy jarayonlar yuz bermaydi. Yuqorida ko'rsatilgan talab pulning barqarorligini ta'minlaydi, shuningdek, pul muomalasi mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy formatsiyalarda o'z kuchiga ega.

Pul muomalasi qonuni muomaladagi tovarlar massasi, ularning narx darajasi va pul aylanishi tezligi orasidagi iqtisodiy aloqadorlikni aks ettiradi. Bu qonunga asosan, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini quyidagicha ifodalash mumkin:

Realizatsiya qilinadigan tovarlar narxi summasi	—	Kreditga sotilgan tovarlar narxi summasi	+	Majburiyatlar bo'yicha to'lovlar summasi	—	Bir-birini qoplaydigan to'lovlar summasi
Pulning muomala va to'lov vositasi sifatida o'rtacha aylanish tezligi						

Shunday qilib, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ishlab chiqarish rivoji va shart-sharoitlariga bog'liq bo'lgan turli xil omillar ta'sir ko'rsatadi. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdoriga ta'sir ko'rsatuvchi *asosiy omil*, bu — tovarlar va xizmatlar bahosi. Pul miqdori tovarlar va xizmatlar bahosiga to'g'ri proporsional, ya'ni tovarlar va xizmatlar bahosining oshishi muomalaga ko'p pul chiqarishni talab qiladi. Pul miqdoriga ta'sir qiluvchi *ikkinchi omil*, bu — pulning aylanish tezligi. Bu omil pul miqdoriga teskari ta'sir ko'rsatadi. Odatda, pul qanchalik tez aylansa, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori shuncha kam talab qilinadi va aksincha.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini boshqarishda shu muhim omillarga alohida e'tibor berilishi zarur.

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini kamaytirish uchun quyidagi choralarni amalga oshirish muhimdir. Bular:

- iste'mol kreditini rivojlantirish;
- kreditga qanchalik ko'p tovar sotilsa, shuncha kam miqdorda pul muomalada kerak bo'ladi;
- naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishi;
- pullarning muomala tezligini oshirishga erishish va boshq.

Har bir jamiyat pul muomalasi qonuni talablarini hisobga olgan holda ish yuritishi zarur. Chunki pul muomalasi qonunining buzilishi pul barqarorligiga putur yetkazadi. Bu holda muomalaga chiqarilgan pul miqdori muomaladagi tovarlar bahosidan oshib ketishi, ya'ni inflatsiya bo'lishiga yoki pul tanqisligi (yetishmovchiligi)ga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, pul muomalasini ushlab turish shart-sharoitlari va qonuniyatlari ikki omilning o'zaro ta'siri bilan, ya'ni *xo'jalikning pulga bo'lgan ehtiyoji va amalda pullarning muomalaga borib tushishi* bilan belgilanadi. Amaliyotda ko'proq uchraydigan

hol — bu aylanmada xo‘jalikka kerak bo‘lganidan ko‘proq pulning bo‘lishidir. Bu, albatta, *pulning qadrsizlanishiga* — pul xarid qobiliyatining tushishiga olib keladi.

3.5. Pul agregatlari va pulni tartibga solishning amaliyotda qo‘llanilishi

Pul muomalasining muhim ko‘rsatkichi pul massasi hisoblanadi. Pul massasi xo‘jalik aylanmasidagi naqd pullik hisob-kitoblarni aholi, korxonalar, davlat tashkilot va muassasalariga tegishli xarid hamda to‘lov vositalarining yalpi hajmini o‘zida ifodalaydi.

Pul muomalasining belgilangan muddat va belgilangan davr uchun miqdoriy o‘zgarishlarini bilish uchun, shuningdek, pul massasi hajmi va o‘sinh sur‘atlarini tartibga solish bo‘yicha tadbirlarni ishlab chiqarish uchun turli xil ko‘rsatkichlar (pul agregatlari)dan foydalaniladi.

Rivojlangan mamlakatlarning moliya statistikasida pul massasini aniqlashda quyidagi asosiy pul agregatlari to‘plami (guruhi)dan foydalaniladi:

M_1 agregati — muomaladagi naqd pullar (banknotalar, tangalar) va joriy bank schotlaridagi mablag‘larni o‘z ichiga oladi;

M_2 agregati — M_1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli va jamg‘arma qo‘yilmalaridan (to‘rt yilgacha) tarkib topgan;

M_3 agregati — o‘z ichiga M_2 agregati va ixtisoslashgan kredit muassasalaridagi jamg‘arma qo‘yilmalarini kiritgan;

M_4 agregati — M_3 agregati hamda yillik tijoriy banklarining depozitli sertifikatlaridan iborat.

AQSHda pul massasini aniqlash uchun 4 ta pul agregati, Yaponiya va Germaniyada — uchta, Angliya va Fransiyada ikkita pul agregatidan foydalaniladi. Pul massasi tarkibi va dinamikasini tahlil qilish Markaziy bank tomonidan to‘g‘ri pul-kredit siyosati olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya Federatsiyasida muomaladagi jami pul massasi hisob-kitobi uchun quyidagi pul agregatlari qo‘llaniladi:

M_0 agregati — naqd pullar;

M_1 agregati — M_0 agregati va hisob-kitob, joriy va boshqa schotlar (maxsus schotlar, kapital qo‘yilmalar schotlari, akkreditiv va chek schotlari, mahalliy budjet schotlari, kasaba uyushmalari, jamoat va boshqa tashkilotlarning schotlari, davlat sug‘urta mab-

lag'lari, uzoq muddatga kreditlash fondi)dagi mablag'lar tijorat banklariga qo'yilmalar va jamg'arma banklaridagi talab qilib olinadigan depozitlarning yig'indisiga teng;

M_2 agregati — M_1 agregati va tijorat banklaridagi muddatli qo'yilmalardan iborat;

M_3 agregati — M_2 agregati hamda depozit sertifikatlar va davlat zayom obligatsiyalari yig'indisidan iborat.

Pul massasi tarkibini uning harakatiga qarab ikkiga bo'lish mumkin, ya'ni pul massasining aktiv qismi, bu — pul mablag'larining xo'jalik faoliyatidagi turli xil shakldagi hisob-kitoblarni olib borish bilan bog'liq qismi va ikkinchisi passiv qism — jamg'armadagi pullar va hisobraqamlardagi qoldiqlar hisoblanadi.

Pul massasi naqd pullardan tashqari muddatli schotdagi mablag' va jamg'armalarni, depozit sertifikatlari, investitsion fondlarning aksiyalarini o'z ichiga oladi. Pul massasining yuqoridagi elementlari «kvazi» — *qariyb pullar*, deb ham yuritiladi. Kvazi pullar likvid aktivlar bo'lib, ular tez orada pulga aylanishi mumkin.

O'zbekistonda pul massasi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

M_0 — naqd pullar;

$M_1 - M_0$ va hisobvaraqlaridagi pul qoldig'i, budjet mablag'lari, jamoa va boshqa tashkilot mablag'lari;

$M_2 - M_1$ va tijorat banklaridagi muddatli depozitlar;

$M_3 - M_2 +$ sertifikatlar + maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

Pul agregatlari M_1 va M_2 ning bir-biridan farqi M_2 ning o'z tarkibiga yaqin orada pulga aylanishi mumkin bo'lgan «kvazi» — *qariyb pullarni* olishidadir.

Pul massasining turli ko'rsatkichlarini ishlatish pul muomalasi holatini tahlil qilishga har xil tomonlardan yondashishga imkon beradi. Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomaladagi pul massasining o'zgarishi natijasi va pulning aylanishi tezlashganligining natijasi bo'lishi mumkin.

Pulning aylanish tezligi — pul muomala vositasi va to'lov vositasi sifatida amal qilgandagi uning harakat ko'rsatkichi. Uning miqdorini hisoblash qiyin, shuning uchun uni hisob-kitob qilishda bilvosita ma'lumotlardan foydalaniladi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda, asosan, pul aylanish tezligi o'sishining ikki ko'rsatkichi hisoblanadi:

- daromadlar aylanmasi pulning muomalada bo'lish tezligi ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich yalpi milliy mahsulot (YMM) yoki milliy daromadning pul massasiga, aniqrog'i M_1 yoki M_2 pul agregatiga nisbati bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkich pul muomalasi va iqtisodiy rivojlanish jarayoni orasidagi o'zaro aloqadorlikni ko'rsatadi;

- to'lov aylanmasida pulning aylanuvchanlik ko'rsatkichi. Bu ko'rsatkich joriy bank schotlari bo'yicha o'tkazilgan mablag'lar yig'indisining pul massasi o'rtacha qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Pul aylanish tezligining o'zgarishi umumiy iqtisodiy (iqtisodiyotning davriy rivojlanishi, iqtisodiy o'sish, narxlar sur'atlari) ham to'la monetar (to'lov aylanmasi tarkibi, kredit operatsiyalari va o'zaro hisob-kitoblarning rivojlanishi, pul bozorida foiz stavkalarining darajasi va h.k.lar) omillarga bog'liq. Pul aylanishining tezlashuviga metall pullarning kredit pullar bilan almashtirilishi, o'zaro hisob-kitoblar tizimining rivojlanishi, banklar ishiga EHMning kiritilishi, pulli hisob-kitoblarda elektron vositalarning ishlatilishi yordam beradi.

Pul qadsizlangan hollarda iste'molchilar pullarining to'lov qobiliyatini saqlab qolish uchun ko'proq tovarlar xarid qilishadi. Bu esa pul aylanishini tezlashtiradi. Boshqa ko'rsatkichlar o'zgarimas bo'lganida, pul aylanishining tezlashishi pul massasi oshishini bildiradi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Pul aylanmasi deganda nimani tushunasiz?
2. Naqd pul aylanmasi nima va uning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Naqd pulsiz pul aylanmasi va uni ishlatish ko'lam.
4. Elektron pul tizimining mazmuni va uning ahamiyati.
5. Naqd pulsiz hisob-kitoblarning alohida shakllariga tavsif bering.
6. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni tashkil qilish tamoyillarini sanab o'ting.
7. Pul muomalasi qonuni nima?
8. Pul agregatlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Muomaladagi naqd pullar deganda nimani tushunasiz?

IV bob. PUL NAZARIYASI

4.1. Pul nazariyasi to'g'risida umumiy tushuncha

Pul nazariyalari — pul tabiati va pulning ishlab chiqarishni shakllantirishga ta'siri haqidagi nazariyalar. Bu nazariyalar kapitalistik ishlab chiqarish usuligacha bo'lgan davrda vujudga keldi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli davrida, pul-tovar munosabatlari xo'jalik sohasining hamma tarmoqlarini qamrab olgan davrdagina pul nazariyasi keng tarqaldi.

Pul va uning sotib olish quvvati orasidagi munosabat pul nazariyalarining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelgan. Xullas, iqtisodchilarning pul mohiyati, uning funksiyalari va pul muomalasiga bo'lgan qarashlari pul nazariyalarini keltirib chiqardi.

Ilk tarixiy pul nazariyalari sifatida nominallik va metallik nazariyalarni keltirish mumkin. Kapitalizm taraqqiyoti bilan birga bu nazariyalar ham o'zgarib yangi, miqdoriy nazariyaning paydo bo'lishiga asos bo'ldi.

Hozirgi kunda monetarizm va iqtisodiyotni pul-kredit munosabatlari orqali tartiblashtirish nazariyalari ham mavjud. Ammo eng asosiy pul nazariyalari sifatida metall, nominal va miqdoriy pul nazariyalari tadqiq qilib kelinmoqda. Pul nazariyalarining kelib chiqishiga asosiy sabab, ishlab chiqarish taraqqiy etishi va pul muomalasining taraqqiyotdan ma'lum darajada oqsashining oldini olish va uni rivojlantirish masalasi hisoblanadi.

Qo'l mehnatidan manufakturaga, manufakturadan sanoat ishlab chiqarishiga o'tilishi bilan xalq xo'jaligida mehnatning integratsiyalashuvi ham kuchaydi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlar orasidagi pulli munosabatlar ham murakkablasha boshladi. Feodalizmga bo'lgan naqd pullik munosabatlar bu davr talablariga javob bera olmay qoldi. Buni biz Yevropadagi XV asrdagi «pul tanqisligi»dan ko'rishimiz mumkin. Xuddi shu davrdan boshlab, pul nazariyalari to'g'risidagi ilk fikrlar yuzaga keldi. Bu nazariyalarning o'sha davrdagi muammolarni yechishda o'zni beqiyos bo'ldi. Ilk bor vujudga kelgan pul nazariyalari — bu metallik va nominallik pul nazariyalari hisoblanadi.

4.2. Pulning metallik nazariyasi

Pulning metallik nazariyasi kapital harakatining dastlabki davrida taraqqiy etdi va moneta tarkibini buzish (monetaning og'irlik miqdorini kamaytirish)ga qarshi kurashda muhim rol o'ynadi. Bu nazariyalar o'sha davr ruhi va tuzilayotgan burjuaziya ehtiyojlarini aks ettirib, merkantilistlar baquvvat metall pullar tarafdori bo'lib chiqishdi. Bu nazariya o'sha davr kapitalizmi eng rivojlangan Angliyada maydonga keldi. Metallik nazariyaning asoschilaridan biri U. Stefford (1554—1612) edi. U o'z qarashlarini Londonda 1581-yili chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba'zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T. Men (1571—1641), D. Nors (1641—1691), Fransiya bu ta'limotni A. Monkreyen (1575—1621), Italiya F. Tamani (1728—1787) va boshqalar rivojlantirdi. Ularning fikricha, barqaror metall valuta jamiyat iqtisodiy taraqqiyotining muhim shartlaridan biridir. Jamiyat a'zolarining jamg'arishga bo'lgan intilishi iqtisodchilarning boylik manbayini o'rganishlariga sabab bo'ladi. Bu manbani ular savdodan izlashdi. Olimlarning e'tirof etishicha, aktiv savdo balansi mamlakatga oltin va kumushning kelishini ta'minlaydi.

Shunday qilib, ilk metallik nazariya tarafdorlari jamiyat boyligini qimmatbaho metallar bilan almashtirib, ular pulning hamma funksiyalarini bajaradi, deb hisoblashgan. Ilk metallik nazariya tarafdorlarining asosiy kamchiliklari quyidagilardan iborat edi:

- ilk metallchilar haqiqiy pullarni qiymat belgilari bilan almash-tirish zarurligi maqsadga muvofiq kelishini tushunib yetishmadi;
- ilk metallchilar pulning jamiyat taraqqiyotida tovar muomalasi asosida yuzaga kelgan tarixiy kategoriya ekanligini tushunishmadi;
- ular jamiyat boyligi deb qimmatbaho metallarni jamg'arishni tushundilar va «bunday boylik manbayi savdodir» degan noo'rin fikrga kelishdi.

Ular jamiyat boyligi mehnat natijasida vujudga keladigan moddiy va ruhiy qadriyatlar yig'indisi ekanligini tushuna olishmadi. Ilk metallik nazariya targ'ibotchilari savdo burjuaziyasi manfaatlarini himoya qilib chiqqan edi.

XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmiga kelib, sanoat burjuaziyasi manfaatlarini qondira olmagan metallik nazariya o'z mavqeyini yo'qotdi. Ammo XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, nemis iqtisodchisi, tarixiy maktab vakili K. Knis (1821—1898) bu nazariyani himoya qilib chiqdi. Bu g'oyaning qayta tiklanishiga

1871—1873-yillarda Germaniyaga kiritilgan oltin tanga standarti sabab bo'ldi. K. Knis targ'iboti metallchilar nazariyalarini yangi sharoitga moslashtirdi. K. Knis pul sifatida faqatgina metallni emas, balki Markaziy bank banknotalarini ham e'tirof etdi. Bu paytga kelib, xo'jalikda kredit asosiy mavqega ega bo'la boshladi va u oltin monetalar bilan birga muomalada bo'lib, ularga almashtiriladigan banknota emissiyasining asosini tashkil etdi. K. Knis banknotalarni tan olgan holda hech nima bilan ta'minlanmagan qog'oz pullarga qarshi chiqdi. Uning fikricha, pul muomalasi metall bilan ta'minlangan banknotalar va metall monetalarga asoslanishi shart. Qog'oz pullar xuddi «qog'oz bulka» kabi ma'nosiz narsa. K. Knisning ta'kidlashicha, oltin o'z tabiatiga ko'ra puldir.

I Jahon urushidan so'ng metallizm tarafdorlari oltin moneta standartini qayta tiklash mumkin emasligini tan olib, o'z nazariyalarini himoya qilish maqsadida oltin quyma standart va oltin deviz standartga asoslangan banknota ishlab chiqarishni yoqlab chiqishdi.

1. *Oltin tanga standarti.* Oltin standarti birinchi marta XVIII asrda Angliyada va XIX asrning oxirlarida boshqa mamlakatlarda joriy etildi. Bu standart oltin monometalizmi, deb ham ataldi. Oltin tanga standarti oltin standartining ilk ko'rinishidir. Bu standart I Jahon urushi boshlanishiga qadar hukm surdi.

Oltin tanga standartiga xos bo'lgan belgilar quyidagilardan iborat bo'lgan: tovarlarning baholari faqatgina oltinda o'lchanishi; oltin tanganing muomalada bo'lishi; davlat xazinasini tomonidan cheklanmagan miqdorda moneta zarb qilinishi; kredit pullarni ularning nominali bo'yicha oltinga erkin almashtirilishi; oltinni olib kirish yoki olib chiqishning taqiqlanmaganligi; ichki bozorda oltin moneta va banknotalar bilan birga haqiqiy qiymatga (ya'ni to'la haqiqiy qiymatga) ega bo'lmagan chaqalar va ma'lum kursga ega bo'lgan davlat qog'oz pullarining muomalada bo'lishi.

Bu tizim mustahkam pul tizimi bo'lib, inflatsiyani inkor etar edi. Muomala uchun zarur bo'lmagan oltin miqdori yana xazina ko'rinishiga qaytar edi. Ammo kapitalizmning krizisi davrida bu muvozanat izdan chiqdi. I Jahon urushi davrida AQSHdan boshqa urushayotgan davlatlar banknotalarni oltinga almashtirishni va oltinni chetga olib chiqishni bekor qilishdi. Oltin muomaladan surib chiqarilib xazinaga aylantirildi. AQSHda esa oltin monetalar 1934-yilga qadar muomalada bo'ldi.

2. *Oltin quyma standarti.* I Jahon urushidan keyin, 20-yillarda ba'zi mamlakatlarda oltin quyma standarti joriy qilindi. Bu standart-

ning oltin tanga standartdan asosiy farqi shunda ediki, muomaladagi banknotalar 12—12,5 kg atrofidagi oltin quymalarga almash-tirilardi. 12,5 kg.li quymaga banknotani almashtirish uchun Angliya-da 1700 ft. st., Fransiya-da 215 ming fr. talab qilinardi. Bu bilan oltin muomaladan xalqaro aylanmaga chiqarildi. Ichki aylanmada esa bunday imkoniyatga faqatgina yirik firmalar va puldorlar ega bo'lib qoldilar, xolos.

3. *Oltin deviz standarti.* Oltin quyma standartga kirmagan mamlakatlarda banknotalarni bevosita oltinga almashtirish tiklanmadi. Bu mamlakatlar o'z kredit pullarini oltin quyma standartga kiruvchi mamlakatlarning devizlariga (ya'ni valutalariga) almashtirishni mo'ljallagan edilar. Bu bir mamlakat valutasining ikkinchi davlat valutasiga bog'liqligini keltirib chiqarardi. Pul tizimining bu ko'rinishi oltin deviz standarti nomini oldi.

1929—1933-yillardagi inqirozdan keyin barcha mamlakatlarda oltin deviz standartining ba'zi elementlarini oltin dollar standarti o'zida olib qoldi. Bu standartning o'ziga xos xususiyati shunda ediki, *birinchidan*, bu standartdan foydalanish huquqi faqatgina chet el emission banklari uchungina saqlab qolingani edi, *ikkinchidan*, bu standartda faqatgina AQSH dollarigina oltin bilan aloqasini saqlab qolgan edi, xolos. 1971-yil dekabr oyidan boshlab dollarning oltin pariteti bekor qilinishi bilan oltin standartining barcha ko'rinishlari o'z kuchini yo'qotdi.

Oltin standarti barbod bo'lishi va iqtisodiyot davlat ishtirokida boshqarilishiga o'tilishi bilan metall pul nazariyasi boshqa nazariya bilan almashtiriladi. Neometalizmning asosiy kamchiligi shundaki, ular iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi bilan oltinga almashtirilmaydigan kredit pullar orasida ichki bog'liqlikni e'tiborga olishmadi.

4.3. Pulning nominallik nazariyasi

Nominalizm quldorlik tizimi davridagi faylasuflar ta'limotida yuzaga kelgan bo'lib, bu ilk nominalizmdir. Birinchi nominalistlar tanga tarkibini buzish (tanganing og'irlik miqdorini kamaytirish)ni ko'r-ko'rona madh etuvchilar bo'lishgan. Yemirilib ketgan tangalarni teng qiymatli tangalar bilan muomalada bir xilda yurganligiga asoslanib, ular pulning metall miqdori emas, balki nominali muhimdir, deb da'vo qilib chiqishdi.

Nominalizm XVII—XVIII asrlarda pul muomalasi to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar bilan to'lgan davrda shakllandi. Xud-

di shu to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalar (qog'oz pullar emas) ilk nominalizm asosida yotar edi. Xuddi metallizm nazariyasi singari ilk burjua nominalizm vakillari ham Angliyadan chiqdi. Bular yepiskop, faylasuf idealist J. Berkli (1683—1753) va iqtisodchi J. Styuart (1712—1780)lardir.

Nominalistlar quyidagicha xulosaga keldilar: pulni davlat bunyodga keltiradi, pulning qiymati uning ko'rsatilgan nominali bilan aniqlanadi. Yangi paydo bo'lgan bu nazariya *nominalizm* deb atala boshlandi. Nominalizmning asosiy xatosi shundaki, bu nazariya bo'yicha pulning qiymati davlat tomonidan aniqlanar edi. J. Berkli pul aslini olganda marka, uning qanday materialdan yasalganligining va nimani aks ettirishining qanday ahamiyati bor, degan g'oyani oldinga surdi. U mehnat qiymat nazariyasini va pulning tovarlik tabiatini rad etdi. Pulning umumiy qiymat ekvivalenti sifatida obyektiv ravishda paydo bo'lish mohiyatini tushunmay, nominalistlar uning qiymati davlatning subyektiv xohishi va irodasiga bog'liqligini ilgari surishdi.

Nominalistlar pulning qiymat o'lchovini va baholar masshtabini aralashtirib yuborishdi. J. Styuart pulni teng bo'lgan bo'laklardan iborat masshtab sifatida aniqladi. Shu bilan birga, agar buning asosida masofa mavjud bo'lsa, geografik masshtabni tushunish va ishlatish mumkin. Agar u qandaydir og'irlikka ega bo'lsa, mahsulot og'irligini o'lchash mumkin. Shu kabi pul ham qiymat o'lchovi funksiyasini bajarishi uchun tovar bilan qandaydir jinsdoshlikka ega bo'lishi kerakligini qayd qilib o'tdi.

Nominalizmning keyingi rivojlanishi (asosan, Germaniyada) XIX asr oxiri va XX asr boshiga to'g'ri keladi. Bu davr nominalistlarining asosiy namoyandalaridan biri G. Knapp (1842—1926) edi. G. Knapp o'zining «Davlat pul nazariyasi» (1905) asarida aytishicha, pulning davlat tomonidan belgilanadigan sotib olish qobiliyati mavjud. Shu sababli ham, pul davlat tomonidan yaratiladi. Bu nazariyani esa davlat *pul nazariyasi* deb ataydi.

G. Knapp va uning izdoshlari oldingi nominalistlardan farqli o'laroq, o'z nazariyalarini to'la qimmatga ega bo'lmagan tangalarga emas, balki qog'oz pullarga asoslagan edi. G. Knapp pul massasini tahlil qilishda davlat xazina biletlari va almashinadigan tangalarnigina e'tiborga oldi. Kredit pullari (veksel, chek, banknota)ni alohida tushuncha deb qarab, ularni o'z tadqiqotlari doirasidan chiqarib tashlaydi. Bu ularning katta xatosi edi. Nominalistlarning asosiy kamchiligi shundaki, ular pulning mohiyatini uning huquqiy asosidan izladilar.

4.4. Pulning miqdoriy nazariyasi

Miqdoriy nazariya XVI—XVIII asrlarda merkantilistlarning konsepsiyasiga javoban paydo bo'ldi. Bu nazariyaning asoschisi fransuz iqtisodchisi J. Boden (1530—1596) edi. U birinchi bo'lib, Yevropada o'sha davrda yuz bergan «baholar revolutsiyasi»ni ochib berishga harakat qildi. Baholarning sakrashiga sabab, Yevropaga Amerika qit'asidan oqib kelgan qimmatbaho metallar bo'lganligini tushuntirdi. XVI—XVIII asrlarda Yevropada oltin miqdori 1500-yilda bo'lgan oltin miqdoridan 16 marta ko'payib ketgan edi. J. Boden baholarning o'zgarishi muomaladagi pul miqdori bilan aniqlanadi deb tushuntirdi. Shu sababli ham, bu nazariya miqdoriy nazariya degan nom oldi. Ammo ilk miqdoriy nazariya tarafdorlari pul miqdorining bahoga bo'ladigan ta'sirini qanday yo'llar bilan va qaysi hollarda bo'lishini aniq ochib bera olmadilar.

XVIII asrga kelib, bu nazariyani inglizlar D. Yum (1711—1726) va J. Mill (1773—1836) hamda fransuz Sharl Monaskyo (1689—1755) rivojlantirishdi. Ingliz iqtisodchisi, faylasuf, ruhshunos va tarixchi D. Yum o'zining subyektiv idealistik qarashlari bilan qiymat substansiyasi tushunchasini rad etdi. Amerikadan qimmatbaho metallarning oqib kelishi va baholarning oshishi orasidagi to'g'ri proporsional bog'lanishni ko'rsatmoqchi bo'lib, «pul qiymatini uning miqdori belgilaydi» fikrini ilgari surdi. D. Yumning fikricha, tovarlarning bahosi va pulning qiymati muomalada bo'lgan tovar va pul hajmi bilan aniqlanadi. Muomaladagi pulning ko'payishi dastlab bir tovar bahosining oshishiga, so'ngra ikkinchi tovarning va oxir-oqibatda barcha tovarlar bahosining muomaladagi pul miqdoriga proporsional ravishda oshishiga olib keladi. Mana shu pulning miqdoriy nazariyadagi pul massasi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi:

$$\frac{\text{Pul massasining}}{\text{o'sish sur'atlari}} = \frac{\text{Baholar darajasining}}{\text{o'sish sur'atlari}}$$

Demak, tovarlar bahosi hamisha pul miqdoriga to'g'ri proporsional bo'ladi. Haqiqatda esa, yangi oltin va kumush konlarining ochilishi bilan bu metallar kamroq ijtimoiy mehnatni o'zlarida aks ettira boshladi. Shunday qilib, miqdoriy nazariya vakillarining fikrlari shunda ediki, pulning sotib olish qobiliyati xuddi baho kabi (yangi tovar bahosi kabi) bozorda aniqlanadi; muomalada barcha chiqarilgan pullar bo'ladi; pulning sotib olish qobiliyati

pul miqdoriga teskari proporsional va baholar o'zgarishi pul miqdoriga to'g'ri proporsional tarzda gavdalanadi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlari pulning faqat muomala vositasi ekanligini ko'ra oldi, xolos. Ularning ta'kidlashicha, pul va tovar massalarining to'qnashishi natijasida baholar belgilanadi hamda pulning qiymati aniqlanadi. K. Marks D. Yumni tanqid qilib: «Uning asosiy xatosi shundaki, u «pul muomalaga kirayotganda qiymatga ega emas, tovar esa bahoga ega emas» degan noto'g'ri taxminda edi», deb yozgan edi.

Ularning ikkinchi xatosi shunda ediki, hamma pul massasi faqat muomalada bo'ladi, deb qarashgan. Aslida, qiymat qonuniga muvofiq, muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini aniqlovchi iqtisodiy qonun mavjud. Muomalada bo'lgan haqiqiy naqd pulga, har qanday pul miqdori emas, balki shu davr uchun zarur bo'lgan, to'lov muddati uzaytirilgan, hisob-kitoblar va pul birkomalarining aylanishida band bo'lgan pullar kiradi.

Miqdoriy nazariya xazinaning metall pul muomalasida stixiyali regulator ekanligini rad etadi.

4.5. Pul nazariyasining yangicha talqin qilinishi

Zamonaviy miqdoriy nazariya qog'oz pullar muomalasiga asoslanadi. Bu nazariya A. Marshall, amerikalik I. Fisher, shvedlar G. Nassel va B. Xansen, iqtisodchi A. Pigu, monetarist M. Fridman tadqiqotlarida o'z aksini topdi. Amerikalik iqtisodchi, statist va matematik I. Fisher (1867—1942) pulning miqdoriy nazariyasiga yangi sifat kiritdi. U pulning mehnat qiymatini rad etdi va pulning «sotib olish quvvati»ga asoslandi.

Miqdoriy nazariyani matematik yo'l bilan isbotlamochi bo'lgan I. Fisher pulning «sotib olish quvvatiga» ta'sir etuvchi olti omilni ko'rsatdi:

M — muomaladagi naqd pul massasi;

V — pulning aylanish tezligi;

R — o'rta (tortilgan) baho;

Q — tovarlar miqdori;

M^I — bank depozitlari yig'indisi;

V^I — depozit-chek muomalasi tezligi.

Tovarlar uchun to'langan pul yig'indisi tovarlar yig'indisining tovarlar bahosiga ko'paytmasiga teng:

$$MV = RQ.$$

Bu tenglamani I. Fisher «almashinuv tenglamasi», deb atadi. Yuqoridagi formula asosida muomaladagi pul massasini topish mumkin:

$$M = \frac{RQ}{V}.$$

Endi, I. Fisher nazariyasining ba'zi kamchiliklarini ko'rib chiqsak. *Birinchidan*, u tovarlar baholari yig'indisi o'rniga, barcha tovarlar miqdorining o'rtacha tortilgan baholarini oladi (RQ). Uning fikricha, tovarlar bozorga bahoga ega bo'lmagan holda kirib keladi. Qiymat nazariyasiga ko'ra esa, tovar bozorga baho bilan kiradi. Demak, bahoni tovardan ajratish mumkin emas. *Ikkinchidan*, I. Fisher uzoq vaqt oralig'idagi V va Q o'zgaruvchilarni o'zgarmas (bir maromli) deb oldi. Buning natijasida esa ikkita erksiz o'zgaruvchi — pul miqdori va baho qoladi.

Uchinchidan, bu ikki o'zgaruvchilarning o'zaro bog'liqligidan kelib chiqib, I. Fisher baholar ko'lam natija bo'lib, u boshqa omillar o'zgarishiga sabab bo'la olmaydi, degan bir tomonlama xulosa chiqaradi. Pulning miqdoriy nazariyalaridan biri Kembrij yoki kassa qoldiqlari nazariyasidir. Bu nazariyani A. Marshall, A. Pigu, keyinchalik J. Keyns targ'ib qilgan. Bu g'oya bo'yicha pul harakatining boshi bo'lib jismoniy va huquqiy shaxslarning xo'jalik aylanmada bo'lgan pullari (kassa qoldiq pullari) hisoblanadi. Kassa qoldiqlaridan A. Pigu fikri bo'yicha, iste'mol fondlaridan tashqari sug'urta fondi, investitsiya bo'yicha jamg'arma fondi tashkil qilinishi kerak. Pigu tenglamasi «almashuv tenglamasi»dan farq qiladi. Ya'ni unda yangi ko'rsatkich «jamg'arma koeffitsiyenti» qo'llanilgan bo'lib, quyidagi ko'rinishda ifodalanadi:

$$M = K \cdot R \cdot P \text{ bir qismi (pul shaklida),}$$

bu yerda, K — koeffitsiyent yoki RP ning bir qismi (pul shaklida), kassa qoldig'i; R — ma'lum davr ichida ishlab chiqarilgan real mahsulot hajmi. Masalan, RP — 800 mlrd dollar bo'lsa, K uning $1/8$ qismini tashkil qiladi. U vaqtda MQ — 800 mlrd : 8 = 100 mlrd dollar. Demak, yaratilgan yalpi mahsulotni ko'rsatilgan bahoda joylashtirish uchun RP dan 8 marta kam bo'lgan pul massasi zarur.

Hozirgi zamon monetarizmi. Monetarizm pul nazariyasi o'tgan asrning 50-yillari o'rtasida paydo bo'lgan. Bu oqimning ko'zga ko'ringan namoyandasi M. Fridman hisoblanadi, u Chikago universitetining professori, iqtisod sohasi bo'yicha Nobel mukofoti

sohibi. Bu oqimga M. Fridmandan tashqari, K. Brunner, A. Moller, D. Leydler, F. Keygen va boshqa iqtisodchilar kiradi.

Pul nazariyasida katta muvaffaqiyat qozongan g'oya — Fridmanning pulning miqdoriy nazariyasi bo'lib, u muomaladagi pul miqdori o'zgarishi bilan tovar baholari o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni, monetar siyosat nazariyasi, ya'ni jamiyatda bo'lgan iqtisodiy tebranishlar pul massasining o'zgarishi tufayli bo'lishi, pulning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri kabilarni yoqlab chiqadi. Hozirgi zamon monetarizmga bir guruh iqtisodchilar qalamiga mansub «Pulning miqdoriy nazariyasiga oid tadqiqotlar» (1956) deb nomlangan asar bilan asos solindi. Uning bosh g'oyasi iqtisodiy o'sishni bozor mexanizmi ta'minlaydi, bu mexanizmning asosiy vositasi pul hisoblanadi, degan xulosadan iborat. Monetarizm pulni olqishlovchi nazariyadir. Monetaristlar iqtisodiy o'sishning eng muhim sharti inflatsiyani daf etish va pulni sog'lomlashtirish, pulni xo'jalik muomalasi vositasiga aylantirish, deb qarashadi. Ularning fikricha, davlatning iqtisodiyotga aralashishi pul muomalasini tartibga solish bilan cheklanishi kerak.

Monetaristlar ilgari ma'lum bo'lgan pulning miqdoriy nazariyasiga borib tutashadigan «barqaror pul» nazariyasini olg'a surishadi. Ular pul va iqtisodiy faollik o'rtasida uzviy bog'lanish borligini qayd qilib, iqtisodiy inqirozlarning sababini pul muomalasidagi buzilishlardan axtarishdi. Pulning yetishmay qolishi iqtisodiy o'sishni susaytira borib, turg'unlik holatini keltirib chiqaradi, bu esa avval yuzaroq tanglikka, so'ngra esa chuqur iqtisodiy tanglikka olib keladi. Binobarin, iqtisodiy sikl pul miqdoriga bog'liq, bu, o'z navbatida, pul emitenti bo'lgan Markaziy bank faoliyatiga bog'liq. Pul-kredit siyosatini o'zgartirib, tanglikdan chiqish va iqtisodni rivojlantirish mumkin. Monetaristlar iqtisodiyotda bosh masala ishlab chiqarish va pul massasining tengligi bo'lib, shu orqali makroiqtisodiy muvozanat hosil etish mumkin, deb hisoblashadi.

M. Fridman kassa qoldig'i talabi milliy daromad, depozitlar, qimmatli qog'ozlar, tovarlar bahosining o'sishi va boshqa omillarga bog'liq ekanligini ko'rsatadi va uni quyidagicha ifodalaydi:

$$Ms = f(Y \cdot X),$$

bu yerda, Ms — rejalashtirilayotgan kassa qoldig'i; f — Y , X larning o'zgaruvchan funksiyasi; Y — milliy daromad; X — yuqorida keltirilgan jami omillari (formulada keltirilganidan tashqari, boshqa ta'sir etuvchi omillar ham bo'lishi mumkin).

Faqat monetarizm emas, balki boshqa nazariyalar ham pul massasi bilan ishlab chiqarish o'rtasida bog'lanish mavjudligini tan oladi. Farqi shundaki, monetarizm bu bog'lanishni bosh masala, deb qaraydi. Uning namoyandalari pul massasiga ta'sir etuvchi chora-tadbirlar davlat investitsiyasidan farqliroq, darhol iqtisodiy vaziyatga ta'sir etadi, deb qaraydilar.

Monetaristlar iqtisodiyotga amaliy jihatdan yondashib, pul massasini yiliga o'rtacha 3 % oshirishni tavsiya etishadi. Ammo monetaristlar keyingi paytlarda iqtisodiyotda yuz bergan o'zgarishlarni inobatga olib, pul massasini doimiy ravishda va bir me'yorda olib borishni ma'qul deb bildilar. Bu me'yor shundayki, pul miqdorining o'sishi mehnat unumdorligi o'sishi sur'atiga nisbatan 1—2 % yuqori bo'lishi kerak. Buning bir me'yorda o'sib borishi iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va davriy tebranishlarni cheklashga imkon beradi. Monetaristlar tavsiyalariga binoan bir qator mamlakatlarda qonun yo'li bilan pul massasi aniq belgilanadi yoki yuqori, quyi chegarasi ko'rsatiladi.

Monetarizm uchun bosh masala antiinflatsion siyosatni asoslashdir. Monetarizm tavsiyasiga asoslangan ba'zi mamlakatlarda pul miqdori ustidan qattiq nazorat o'rnatish, inflatsiyaning oldini olish iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Pul nazariyasining kelib chiqish sabablari qaysilar?
2. Metallik nazariyaning vujudga kelishi va ularning namoyandalari qanday g'oyani ilgari surishgan?
3. Metallik pul tizimi qanday ko'rinishlarda yuzaga kelgan?
4. Pulning nominallik nazariyasi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Pulning nominallik nazariyasi asoschilari kimlar?
6. Pulning miqdoriylik nazariyasi va uning namoyandalari.
7. Hozirgi zamon pul nazariyalaridan qaysilarini bilasiz?
8. M. Fridman va J. Keyns g'oyalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
9. Pul massasining o'sishi deganda nimani tushunasiz?

V bob. INFLATSIYA VA PUL MUOMALASINI BARQARORLASHTIRISH USULLARI

5.1. Inflatsiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari

Inflatsiya lotincha «*inflatio*» soʻzidan olingan boʻlib, «ish», «boʻrtish», «koʻpchish» maʼnolarini anglatadi. Bu soʻz XIX asrning oʻrtalaridan boshlab, iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy termin sifatida ishlatilgunga qadar, u tibbiyotda xavfli oʻsma kasalini ifodalashda qoʻllanilgan.

Tarix haqiqatda ham bu soʻzning har tomonlama xavfli ekanligini koʻrsatdi. Chunki inflatsiya qandaydir alohida olingan bozorda tovarlar va xizmatlar narxining oʻsishidagina iborat boʻlmasdan, bu umumiy iqtisod uchun xavfli hodisadir. Inflatsiya soʻzining iqtisodiy oʻgirmasi — muomalada mavjud boʻlgan tovarlar va ularning bahosiga nisbatan koʻp pul chiqarish maʼnosini anglatadi.

Iqtisodiyotda inflatsiyaning yakuni tovarlar bahosining oʻsishiga, qoniqtirilmagan, lekin qisman toʻlanishi mumkin boʻlgan talablarning vujudga kelishiga olib keladi. Odatda, inflatsiyaning bu turi *klassik inflatsiya*, deb yuritiladi.

Inflatsiya soʻzi AQSHning Shimoliy va Janubiy shtatlari oʻrtasida fuqarolar urushi boʻlganda muomalaga juda koʻp miqdorda (450 mln grin bek) qogʻoz dollar chiqarilgan vaqtdan boshlab qoʻllanila boshlagan. Ularning sotib olish qobiliyati ikki yildan keyin 50 % gacha tushib ketgan. Agar tarixga eʼtibor beradigan boʻlsak, urush va boshqa ofatlar sababli davlat xarajatlarining oshib ketishi inflatsiya bilan uzviy bogʻliq. Masalan, Angliyada kuchli inflatsiya XIX asrning boshida Napoleon urushi davrida, Fransiya — fransuz inqilobi davrida, Rossiyada XIX asrning oʻrtalarida namoyon boʻlgan. Germaniyada juda yuqori surʼatlardagi inflatsiya 1923-yilda boʻlib, muomaladagi pul massasi 496 kvintillion markagacha yetgan va pul birligi trillion marta qadrsizlangan. Bu tarixiy misollar shuni koʻrsatadiki, inflatsiya hozirgi davr jarayoni boʻlmasdan, tarixan mavjud boʻlgan jarayondir.

Hozirgi davr inflatsiyasi, oʻtgan davr inflatsiyasidan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Oldingi inflatsiyalar vaqtinchalik boʻlib, ular,

odatda, urush vaqtida harbiy xarajatlarni qoplash uchun qog'oz pullar chiqarilishi natijasida yuzaga kelgan. Biror daromad olmasdan turib, ya'ni ishlab chiqarish va tovar aylanma sur'atlarini oshirmasdan yoki bu ko'rsatkichlar kamayib ketgan holda davlat tomonidan bo'ladigan xarajatlarni moliyalashtirishning asosiy yo'llaridan biri qog'oz pullarni muomalaga chiqarishdan iborat bo'lgan. Natijada muomalaga chiqarilgan pullar, muomala uchun zarur bo'lgan oltin miqdoridan oshib ketgan va pulning real qiymati uning nominal qiymatidan tushib ketgan, ya'ni haqiqatda pul birligi o'zida ko'rsatilganidan kam oltin miqdorini ifoda qila boshlagan.

Oldingi inflatsiyalarning yana bir xususiyati shundaki, ular ma'lum davrda namoyon bo'lgan. Hozirgi davr inflatsiyasi esa, odatda, doimiy (xronik) xarakterga ega bo'lib, xo'jalik hayotining barcha sohalarini qamrab olishi bilan, pul omillaridan tashqari boshqa iqtisodiy omillarga ta'sir qilishi bilan farqlanadi.

Oxirgi yillarda inflatsiya tez-tez uchrab turadigan jarayon bo'lib, sifati ham o'zgarib bormoqda. Buning sababi shundaki, hozirgi kunlardagi inflatsiya: *birinchidan*, uzluksiz baholarning oshishiga; *ikkinchidan*, pul muomalasi qonunining buzilishi natijasida umumxo'jalik mexanizmining ishdan chiqishiga olib keladi. XX asr inflatsiyasining asosiy sababi, tovar kamyobligina bo'lib qolmasdan, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarishda inqirozlar mavjudligi bilan ifodalanadi. Hozirgi davr inflatsiyasi, *birinchidan*, pul talabining tovar taklifidan oshishi natijasida pul muomalasi qonuni buzilishi, *ikkinchidan*, ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlarning salmog'ining o'sishi natijasida tovarlar bahosi oshishi va shu sababli pul massasi ortib borishi bilan ifodalanadi.

Inflatsiyaning asosiy sababi — bu xalq xo'jaligining turli sohalarida o'rtasida vujudga kelgan nomutanosiblik. Bu, avvalambor, jamg'arma va iste'mol o'rtasidagi, talab va taklif, davlatning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi muomaladagi pul massasi va xo'jaliklarning naqd pulga bo'lgan talabi o'rtasidagi nomutanosibliklardan iboratdir.

Inflatsiyani yuzaga keltiruvchi omillarga qarab uni *ichki* va *tashqi* sabablarga bo'lish mumkin. Inflatsiyaning ichki omillari *monetar-pul siyosati* va *xo'jalik faoliyati* bilan bog'liq turlarga bo'linadi. Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq omillar xo'jalikdagi va iqtisoddagi mutanosiblikning buzilishi, ishlab chiqarishda yakka hukmronlikka yo'l qo'yish, iqtisodning davriy rivojlanishi, investitsiyalashda nomutanosiblik, baholarni tashkil qilishda davlatning yakkahokimligi,

kredit siyosatining noto'g'ri olib borilishi va boshqalar hisoblansa, pul bilan bog'liq omillarga davlat moliyasi sohasidagi inqirozlar, davlat budjetining taqchilligi, davlat qarzlarning o'sishi, pul emis-siyasi, pul muomalasi qonunining buzilishi, kreditlashda avto-matizmga yo'l qo'yish va boshqalar kiradi.

Inflatsiyaning tashqi omillari jahon iqtisodida bo'lganlar in-qirozlar (xomashyo, yoqilg'i, valuta bo'yicha), davlatning valuta siyosati, davlatning boshqa davlatlar bilan tashqi iqtisodiy faoliyati, oltin va valuta zaxiralari bilan bo'ladigan noqonuniy operatsiyalar va boshqalar bo'lishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, ishlab chi-qarish rivojlanishida yuzaga keluvchi nomutanosibliklar sababli to-varlar va xizmatlar bahosining umumiy yoki to'xtovsiz o'sishi va natijada pul muomalasi qonunining buzilishi oqibatida pul birligining qadrsizlanishiga *inflatsiya*, deb aytiladi.

Inflatsiya quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

- tovar va xizmatlar bahosining uzluksiz va tartibsiz o'sib borishi natijasida pulning qadrsizlanishi va uning sotib olish qobiliyatining tushib borishi;

- chet el valutasiga nisbatan milliy valuta kursining tushib ketishi;
- milliy pul birligida oltin narxining oshib borishi va boshqalar.

Ba'zi bir iqtisodchilarning¹ fikricha, inflatsiya — bu barcha tovarlar baholarining oshishini bildirmaydi. Inflatsiya juda tez o'sgan taqdirda ham ayrim tovarlar bahosi barqaror bo'lib qolishi, boshqalariniki esa tushishi ham mumkin. Bizning fikrimizcha, bunday xulosalar o'tgan asrning 70—80-yillari inflatsiyasiga mos kelishi mumkin.

Albatta, inflatsiya davrida baholarning oshishi doim bir xil sur'atlarda bo'lmasdan, sakrab turadigan bo'lishi mumkin. Lekin, ba'zi tovarlar bahosining tushishi yoki barqaror bo'lib turishi XX asrning inflatsiyasi uchun mos deb to'liq ishonch bilan uqtira olmaymiz. Ba'zida davlat aralashuvi bilan aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan ayrim bir tovarlar bahosini ma'lum davrda barqaror ushlab turish mumkin, ammo inflatsiyaning kuchayib borishi shu tovarlar baholarining ham oxir-oqibatda oshishiga olib keladi. Bizning fikrimizcha, baholar oshishi to'g'risida gapirganda, inflatsiya darajasida baholar oshishi va umuman, baholar oshishi

¹ Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс. М., 1992, стр. 163; Т.Т. Jo'rayev, A.D. Jo'rayev. Pul, kapital va xazina mollari bozori. Moliya, kredit-bank tizimi va davlatning soliq siyosati. T., 1994.

tushunchalarini to'g'ri talqin qila olish kerak. Masalan, hamma vaqt ham ba'zi tovarlar bahosining oshishi inflatsiyani anglatmasligi mumkin. Tovarlarning bahosi oshishi inflatsiya bo'lmagan davrda, oltin pul muomalasi sharoitida ham bo'lishi mumkin.

5.2. Inflatsiyaning turlari va toifalari

Xalqaro amaliyotda bozorda tovarlar va xizmatlar bahosining o'sib borishiga qarab inflatsiyani bir necha turlarga bo'lib qaraladi:

1. *Sudraluvchi inflatsiya*. Baholarning o'rtacha yillik o'sishi 5—10 % dan oshmaydi. Inflatsiyaning bu turi ko'proq rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab baholar oshishi 3—4 % atrofida ham bo'lishi mumkin. Bu inflatsiya aksincha, ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishni rag'batlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Pulning qiymati barqarorligidagi o'zgarish sezilmasligi mumkin.

2. *Shiddatli inflatsiya*. Baholarning o'rta yillik o'sishi 10—100 % (ba'zida 200 % gacha) bo'lishi mumkin. Inflatsiyaning bu turi rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'proq uchraydi.

3. *Giperinflatsiya*. Baholarning o'sish sur'atlari yiliga 200 % dan oshib ketadi. Bu inflatsiya mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishining inqirozli davriga mos keladi va u iqtisodiyot tarkibiy qismlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Hozirgi davrda XVF baholar oyiga 50 % dan oshgan vaqtda bu giperinflatsiya, deb qabul qilgan. Giperinflatsiya davrida baholar kun sayin oshib boradi va baholar bilan ish haqi o'rtasidagi farq juda yuqori bo'ladi. Aholining yashash sharoiti qiyinlashadi, korxonalar faoliyati yomonlashadi. Xo'jalik faoliyati, bozor faoliyatida naturallashtirish avj oladi.

Inflatsiyaning kelib chiqish sabablariga ko'ra, uning ikki toifasini ko'rsatish mumkin: *talab inflatsiyasi* va *ishlab chiqarish bilan bog'liq inflatsiya* (taklif inflatsiyasi).

Talab inflatsiyasi. Inflatsiyaning bu an'anaviy turi talab oshib ketganda yuzaga keladi. Ishlab chiqarish sohasi aholining talabini to'la qondira olmaydi, taklifga nisbatan talab oshib ketadi. Natijada tovarlar bahosi o'sadi. Kam miqdordagi tovarlarga ko'p pul massasi to'g'ri keladi. Talab inflatsiyasining yuzaga kelish sabablari quyidagilardan iborat:

a) harbiy xarajatlarning o'sishi va iqtisodning harbiylashuvi. Harbiy texnika sotib olish va boshqa harbiy xarajatlarni qoplash bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar muomalaga keragidan ortiqcha pul chiqarishning omili hisoblanadi;

b) davlat qarzlarning o'sishi va budjet defitsitining mavjudligi. Budjet defitsiti, odatda, zayomlar chiqarish yoki banknotalarni emissiya qilish yo'li bilan qoplanadi. Bu, o'z navbatida, qo'shimcha muomala vositalari bo'lishiga, qo'shimcha talab yuzaga kelishiga olib keladi. O'zbekistonda budjet defitsitini qoplash yuqorilardagidan tashqari, 1996-yildan boshlab davlat qisqa muddatli obligatsiyalarini (DQMO) sotish orqali ham qoplanmoqda;

d) xalq xo'jaligiga ortiqcha kreditlar chiqarish natijasida muomalada kredit bilan bog'liq muomala vositalari yuzaga keladi. Bular tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni oshiradi;

e) chet el valutasining mamlakatga kirib kelishi va uning milliy valyutaga almashinuvi natijasida, muomalada pul massasi ortib boradi, milliy pulga nisbatan chet el valutasining qadri oshadi;

f) xalq xo'jaligining yetakchi tarmoqlarini keragidan ortiqcha investitsiyalash ham aylanmaga qo'shimcha pul ekvivalentlarini chiqarishga olib keladi.

Shunday qilib, talab inflatsiyasi umumiy talabning o'sishi natijasida baholar o'sishi bilan namoyon bo'ladi.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq (taklif) inflatsiyasi

Bu inflatsiyaning sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

a) har xil jarayonlar va tarkibiy o'zgarishlar tufayli mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mahsulot ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar oshadi. Umuman, iqtisodiyot bo'yicha ishlab chiqarish hajmi, binobarin, tovarlar bo'yicha taklif qisqaradi va tovarlar bahosi oshadi. Korxonalarning foyda hajmi qisqaradi;

b) har xil yangi xizmat turlari paydo bo'ladi, ishlab chiqarishga nisbatan kam mehnat unumdorligida yuqori ish haqi olishga imkoniyat tug'iladi. Natijada tovar va xizmatlarga bo'lgan baho oshib boradi;

d) aholini ijtimoiy jihatdan himoyalash maqsadida ish haqi oshishi, tovarlar bahosi oshishiga olib keladi va yana ish haqi oshadi va h.k., bu zanjir uzluksiz davom etishi mumkin.

Inflatsiyada nafaqat chakana baho, balki ulgurji baho ham oshib boradi. G'arb mamlakatlarida inflatsiyaning asosiy ko'rsatkichi qilib, chakana baholarning o'zgarishi (oshishi) qabul qilingan. Agar ma'lum davrda baholar ikki marta oshsa, muomaladagi pul ham ikki marta qadrsizlangan hisoblanadi.

Chakana baholar o'sishini hisoblash maxsus davlat organlari tomonidan aniqlanadigan baholar indeksiga asoslanadi. Baholar

indeksini hisoblashning boshlang'ich nuqtasi sifatida (yuz foiz deb) *bazis yili* olinadi va *joriy yilda* baholar o'zgarishi, o'rtacha yillik o'sish sur'ati hisoblanishi mumkin. Baholar indeksi joriy yildagi tovarlar va xizmatlar bahosi yig'indisi, ya'ni tovarlar bozor savati bahosining shu tovar va xizmatlarning bazis yildagi umumiy bahosi, *bozor savati* bahosiga nisbati sifatida aniqlanishi mumkin. Yuqoridagi fikrni quyidagicha formula ifoda qilishi mumkin:

$$\text{Joriy (2007) yilda baholar indeksi} = \frac{\text{Joriy (2007) yilda bozor savati bahosi}}{\text{Bazis yildagi bozor savati bahosi (masalan, 2006-yil)}} \cdot 100.$$

Baholar indeksini hisoblashda iste'mol tovarlar bahosining indeksi katta ahamiyatga ega. Baholar indeksi turli usullarda baholar darajasini solishtirishga imkon beradi. Joriy yildagi baholar indeksining bazis yildagi baholar indeksiga nisbatan oshishi — *inflatsiya* — «baholar darajasining oshishi»dan, baholar indeksining kamayishi — *deflatsiya* — «baholar darajasining kamayishi»dan dalolat beradi.

Aytaylik, bazis yili 1990-yil bo'lsin (baholar darajasini 100 % deb olamiz) va 1997-yilda baho darajasi 350. Demak, 1990—1997-yillarda baholar 3,5 marta yoki 250 % ga oshgan yoki 1990-yilda biron tovar 100 so'm turgan bo'lsa, 1997-yilda shu tovar 350 so'm turadi.

Iste'mol tovarlar bahosi indeksidan tashqari, ba'zi guruh tovarlar va xizmatlar, masalan, kiyim, oyoq kiyimlar, transport, uy-joy xizmatlari va boshqalar bo'yicha baholar indekslarini hisoblash mumkin.

Baholar indeksiga asoslanib inflatsiya sur'atlarini aniqlash mumkin. Buning uchun joriy yil baholar indeksidan bazis davr baholar indeksini chegirib, bazis yili baholar indeksiga bo'lamiz. Masalan, 2005-yilda iste'mol tovarlarning baho indeksi 110, 2007-yilda 140 bo'lsa, 2007-yilda inflatsiya sur'ati quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{Inflatsiya sur'ati} = \frac{140-110}{110} \cdot 10 = 27,27 \, \%.$$

Demak, 2007-yilda inflatsiyaning o'sish sur'atlari taxminan 27,3 % ga teng bo'ladi. Inflatsiyaning o'sish sur'atlari to'g'risida fikr yuritganda, uning rivojlanishini son jihatdan aniqlashning boshqa yo'li ham mavjud. Bu usul «70 lar qoidasi» deb ataladi. Agar har

yili inflatsiya darajasi ma'lum bo'lsa, baholar ikki karra oshishi uchun necha yil kerak ekanligini aniqlash mumkin. Buning uchun «70» ni har yilgi inflatsiya darajasiga bo'lish kerak. Masalan, inflatsiyaning har yillik darajasi 5 % bo'lsa, baholar darajasi 14 yildan keyin, ikki karra oshishi kerak. Agar har yillik inflatsiya darajasi 20 % bo'lsa, baholar darajasi 3 yildan keyin ikki karra oshishi kerak. Shuni ta'kidlash kerakki, bu usul hamma vaqt ham, masalan, inflatsiyaning o'sish sur'atlari yuqori (har kuni, oyda o'zgarib boradigan) bo'lsa, qulay hisoblanmaydi. «70 lar qoidasi» aholi jamg'armalarining, real yoki milliy mahsulot hajmining ikki marta oshishi uchun necha yil kerak ekanligini to'g'ri aniqlab berishga imkon beradi.

Pulning qadrsizlanish darajasi alohida olingan mamlakatda har xil bo'lishi mumkin. Inflatsiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda pastroq va u tez o'tishi, iqtisodiy jihatdan kam rivojlangan mamlakatlarda uning darajasi yuqori, surunkali va «davolash» ham ko'proq vaqt talab qilishi mumkin. Masalan, 1971—1984-yillarda baholar o'sishi sur'atlarini olsak, u rivojlangan mamlakatlarda 4,9 % dan (Germaniya) 71 % (Jazoir)gacha bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda 8,5 % dan (Hindiston) 153 % ga (Argentina) yetgan. Inflatsiyaning namoyon bo'lishi har bir mamlakat iqtisodining rivojlanish darajasiga, milliy xo'jalik faoliyatiga va xususiyatiga, milliy an'analariga, mintaqaviy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanish xususiyatlariga bog'liq.

Rivojlangan mamlakatlarda inflatsiyaning sharoit va omillari har xilligini hisobga olib uni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga rivojlanayotgan Lotin Amerikasi, Afrika mamlakatlari kiradi. Bu davlatlarga surunkali budjet taqchilligi, iqtisodiy muvozanatning yo'qligi asosiy va aylanma fondlar qiymatining doimo indeksatsiya qilinishi, milliy valuta kursining chet el valutasiga nisbatan tushib borishi pul qadrsizlanishining omillari hisoblanadi. Bu mamlakatlarda surunkali budjet defitsitini emissiya yo'li bilan moliyalashtirish natijasida yillik pul qadrsizlanishi bir necha ming foizga yetishi kuzatilgan.

Argentina, Chili kabi mamlakatlarda inflatsiya pul qadrini yemirib tashlashi natijasida oddiy biror tovarni sotib olish uchun bir necha million pul birligi zarur bo'lgan. 1983-yilda iyungacha, ya'ni muomalada eski peso bo'lganda Argentinada bir juft tufli yetti million peso, yengil mashina sotib olish uchun bir necha milliard peso kerak bo'lgan. Bu hol hisob-kitoblarni olib borishda, pul muomalasida juda katta qiyinchilik tug'dirgan. Bir necha marta

o'tkazilgan denominatsiyalar pul qadrsizlanishini to'xtatishga asos bo'la olmagan. Lotin Amerikasi mamlakatlarida bo'lgan inflatsiya darajasini baholar indeksidan ham ko'rish mumkin. Bu mamlakatlarda baholar indeksleri bir necha sonlardan iborat bo'lgan. Masalan, Chilida 1971—1984-yillarda baholar indeksi 842162 yoki bu ko'rsatkich shu yillarda baholar 8,4 ming marta oshganini, Argentina uchun shu indeks 436432250, bu baholar 436 ming marta oshganini bildiradi. Yuqoridagi jadval ma'lumotlari ko'rsatib turibdiki, 1990-yilda Nikaraguada tovarlar bahosi 8500 %, Peruda — 8291,5 %, Braziliyada 2359,9 % ga oshgan.

Ikkinchi guruh mamlakatlar — Kolumbiya, Ekvador, Venesuela, Eron, Suriyada ham iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, moliyaviy siyosatdagi kamchiliklar — taqchilikni moliyalashtirish, iqtisodiyotga ko'p kreditlar ajratish inflatsiyaning bo'lishini ta'minlamoqda. Bu mamlakatlarda inflatsiya shiddatli xarakterga ega bo'lib, baholarning yillik o'sishi 30—40 % atrofida, ba'zida undan yuqori bo'ladi. Inflatsiya sur'atiga qarab jamg'armalar, to'lovlar bo'yicha indeksatsiya o'tkazib boriladi, ishsizlik oshib boradi.

Uchinchi guruhga: Hindiston, Indoneziya, Pokiston, Tailand, Filippin kiradi. Bu mamlakatlarda cheklangan iqtisodiy muvozanat mavjud bo'lib, eksportdan valuta tushumi ancha yuqori. Yillik inflatsiya sur'ati 5—20 % atrofida va qisman indeksatsiya o'tkazilib turiladi.

To'rtinchi guruh davlatlar — Singapur, Malayziya, Janubiy Koreya, Bahrayn, Saudiya Arabistonida iqtisodiy muvozanatning mavjudligi inflatsiya sur'atlarining sustligini ko'rsatadi. Bu mamlakatlardagi inflatsiya 2—6 % ni tashkil qiladi va uni *sudraluvchi inflatsiya*, deb qarash mumkin. Bu mamlakatlarda tovarlar va xizmatlar bahosi oshishi ustidan qattiq nazorat olib boriladi. Ishsizlik boshqa mamlakatlarga nisbatan kam, iqtisodi rivojlangan bozor sharoitida boshqariladi. Eksport hajmi va chet el valutasini tushumi-ning yuqoriligi, inflatsiyaning oldini olishda katta rol o'ynaydigan omil hisoblanadi.

Albatta, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi rivojlangan mamlakatlarda inqiroz darajasining oshib ketishiga olib keldi.

2010-yilning yanvar-fevral oylarida inflatsiya darajasi Ukrainada 3,7 %, Turkiyada 3,3 %, Rossiyada 2,5 %, Qozog'istonda 2,3 % ni tashkil etdi. Yevropa davlatlarida iste'mol tovarlarining bahosi Italiyada 1,5 %, Ispaniyada 1,2 %, Gretsiyada 1,4 % ga kamaygan bo'lsa-da, bugungi kunda inflatsiya ko'rsatkichi oshib bormoqda.

Rossiya Federatsiyasida inflatsiya sur'atlari

Yillar	Inflatsiyaning joriy darajasi, % da
2005-yil	11,0
2006-yil	9,0
2007-yil	12,0
2008-yil	13,3
2009-yil	8,1
2010-yil	8,3
2014-yil	8,1

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Rossiya Federatsiyasida inflatsiya keyingi yillarda pasayish ko'rsatkichiga ega bo'lib, o'rtacha darajasi 9—10 % ni tashkil qilgan. Bugungi kunda Rossiya Federatsiyasida inflatsiya darajasi 8,1 % ni, Ukrainada 18,2 % ni, AQSHda 2 % ga yaqinni tashkil etmoqda.

O'zbekistondagi inflatsiya mustaqil O'zbekiston zaminida yuzdaga kelgan emas. Tarixan u sobiq Ittifoqda yuzaga kelgan. Bu inflatsiyaning umumiy iqtisodiy sababi davlat boshqaruvida iqtisodga nisbatan siyosatga ko'p e'tibor berilganidadir. Natijada ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketgan. Tovar kamyoblighi yashirin jarayon bo'lib, tovarlarni ishlab chiqarish uchun ko'p xarajat qilinsa-da (xomashyolarning narxi yuqoriligi tufayli), tovarlar past bahoda sotilgan. Farq davlat budjetidan qoplana borgan. 1992-yilning boshidan erkin baholarga o'tish natijasida (oziq-ovqat va yoqilg'i resurslaridan tashqari) inflatsiya yuzaga otilib chiqdi va tez sur'atlar bilan rivojlanib ketdi. Shu tufayli O'zbekistondagi inflatsiya sobiq Ittifoq davrida yuzaga kelgan inflatsiyaning qoldig'i deyish mumkin. Sobiq Ittifoqda, jumladan, O'zbekistonda o'tgan asrning 90-yillaridagi inflatsiyaning asosiy sabablari:

- iqtisodiy muvozanatning yo'qligi, ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketishi;

- mahsulotlar sifati hamda mehnat unumdorligi pastligi;

- ishlab chiqarishda xarajatlar salmog'ining oshib ketishi, behuda sarflar, iqtisod prinsiplariga rioya qilmaslik va boshqalar hisoblanadi.

Bundan tashqari, rivojlangan bozor sharoitiga o'tmasdan turib baholarning erkinlashuvi, tovar massasi ustidan ba'zi bo'limlarning yakka hukmronlik o'rnatishi, baholarni xohlagancha boshqarish, kredit, moliya siyosatlarini noto'g'ri olib borish, iqtisodning «dollarlashuvi», «milliy valuta hududi»ning yemirilishi, valuta tushumlari

va milliy boylikning chetga oqib ketishi va boshqalar inflatsiya jarayonining yanada rivojlanishiga olib kelgan. Inflatsiya jamiyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Mamlakat iqtisodiy ahvolini tang holga olib keladi:

- ishlab chiqarish hajmi tushib ketadi, baholarning oshib borishi ishlab chiqarish istiqbollariga to'g'anoq bo'ladi;
- kapitalning asosiy qismi ishlab chiqarishdan savdo (muomala) sohasiga, vositachilik sohasiga oqib o'tadi. Chunki ishlab chiqarishdan ko'ra savdo sohasidagi kapital tezroq va ko'proq foyda keltiradi;
- baholarning o'zgarib turishi olibsotarlikni rivojlantiradi, arzon vaqtida olib, qimmat bo'lganda sotish jarayoni, tovar zaxiralarini yashirish jarayonlari avj oladi;
- kredit berish jarayonlari cheklangan bo'ladi. Qarz oluvchilar ko'payadi-yu, qarz beruvchilar soni qisqaradi, chunki qarz bergan yutqazishi mumkin;
- davlatning moliya resurslari qadrsizlanadi va h.k.

2. Aholining kam daromad oluvchi qismining ijtimoiy jihatdan ahvoli yomonlashadi. Ularning real daromadlari kamayadi. Nominal daromadning baholar o'sishidan tushib ketishi natijasida aholining hayot darajasi pasayadi. Ayniqsa, nafaqa, davlat tashkilotlaridan maosh oluvchilarning ahvoli qiyinlashishi mumkin. Inflatsiya aholi jamg'armalarining qadrsizlanishiga olib keladi. Ba'zida inflatsiya aholi ba'zi qatlamlarining (savdo-sotiq sohasida) boyishiga olib keladi.

Davlat aholining daromadlar darajasini tenglashtirish maqsadida daromad va soliqlarni *indeksatsiya* qilib boradi.

5.3. Pul muomalasini barqarorlashtirish va inflatsiyani bartaraf qilish yo'llari

Inflatsiyaning har tomonlama avj olib ketishi mamlakatda ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qarama-qarshiliklar yuzaga kelishiga olib keladi. Shuning uchun davlat inflatsiyaning oldini olish, pul muomalasini barqarorlashtirish chora-tadbirlarini ishlab chiqadi. Inflatsiyaga qarshi kurashning asosiy shakllari *inflatsiyaga qarshi siyosat* va *pul islohoti* hisoblanadi. Har davlatda pul muomalasi ma'lum qonun-qoidalar asosida tartibga solib turiladi.

Avvalgi markazlashgan, rejali boshqaruvga asoslangan iqtisodiy tizimda pul muomalasi rejalashtirish asosida boshqarib kelingan.

Aholining daromadi va xarajatlarini davlat tomonidan muvofiqlashtirib turilgan. Barcha jarayonlar davlat tomonidan boshqarilgani uchun pul muomalasi qonuni buzilganda, davlat o'z vakolati doirasida narxlarni o'zgartirish va islohot yo'li bilan pul muomalasini tartibga solib kelgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasi ma'lum usullar yordamida tartibga solib turiladi. Pul muomalasini tartibga solishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki quyidagi usullardan foydalanadi:

1. Majburiy zaxira stavkasi normasini belgilash.
2. Tijorat banklarining ochiq bozorda qatnashishi.
3. Markazlashgan kreditlar uchun qayta moliyalashtirish stavkasini o'rnatish.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunga ko'ra, Markaziy bank tijorat banklariga minimal majburiy zaxira bo'yicha mablag'larni maxsus schotda saqlab turish majburiyatini yuklash huquqiga ega. Bunday zaxiralar normalari bankning majburiyatlari turiga, omonat va muddatiga qarab belgilanadi. Bu mexanizm, asosan, tijorat banklarining likvid mablag'lari hajmini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi.

Bu bilan Markaziy bank tijorat banklarining kredit berish qobiliyatiga ta'sir etiladi. Kredit, ma'lumki, o'z navbatida, pul massasining ko'payishiga, baholarning o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun majburiy norma tez-tez o'zgartirilmaydi, chunki u muomalada pul massasining tebranib turishiga va oxiri iqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin. Majburiy zaxira ajratmalari foizlari oldingi yillarda quyidagicha belgilangan:

- 1992-yil 2-sentabrdan — 15 %;
- 1993-yil 1-yanvardan — 20 %;
- 1994-yil 1-maydan — 30 %;
- 1995-yil 1-yanvardan — 25 %;
- 1996-yil 1-iyuldan — 25 %;
- 1997-yil 1-dekabrdan — 20 %;
- 2005-yil 2-fevraldan — 15 %;
- 2007-yil 1-sentabrdan — 13 %;
- 2008-yil 1-noyabrdan — 15 %;
- 2009-yil 1-sentabrdan — 15 %¹;
- 2013-yil 1-yanvardan — 15 %;
- 2014-yil 1-yanvardan — 15 %.

¹2-jadvalda kengroq ma'lumotlar keltirilgan.

2012-yilda inflatsiya va pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqib hamda tijorat banklarida uzoq muddatli resurs bazasini yanada kengaytirish maqsadida, majburiy zaxiralar me'yori, yuridik shaxslarning talab qilib olinguncha va 1 yilgacha bo'lgan muddatga jalb qilingan depozitlar uchun 15 %, 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlar uchun 12 %, 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlar uchun 10,5 % miqdorida o'zgartirilmasdan qoldirildi. 2012-yilda tijorat banklarining Markaziy bankdagi majburiy zaxiralari hajmi 443 mlrd so'mga teng bo'lib, yil boshiga nisbatan 31,8 % ga ko'paydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining majburiy rezervlar bo'yicha me'yorlarini yuridik shaxslarning depozitlarining muddatlariga qarab, ko'rib chiqadigan bo'lsak, u depozitlar muddatiga qarab turlicha bo'lishi mumkin (2-jadval).

Markaziy bank tijorat banklariga kreditlar bo'yicha qayta moliyalashtirish stavkasini belgilab beradi. Bu stavka tijorat banklari beradigan kreditning bahosini aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi. Qayta moliyalashtirish siyosati tijorat banklarining boshqa manbalaridan mablag'lar jalb qilishiga ta'sir etmaydi. Markaziy bank oqilona qayta moliyalashtirish stavkalarini o'rnatib, tijorat banklarining likvidlik darajasini muvofiqlashtirib turadi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati iqtisodiyotning hal qiluvchi bo'g'inlarini kreditlash va undan ratsional foydalanishga qaratilgan qayta moliyalashtirish stavkasi oldingi yillarda quyidagicha belgilangan:

1994-yil 1-yanvardan	— 40 % (oyiga 3,3 %);
1994-yil 1-oktabrdan	— 225 % (oyiga 18,7 %);
1995-yil 1-martdan	— 300 % (oyiga 10 %);
1995-yil 1-iyuldan	— 120 % (oyiga 10 %);
1995-yil 1-avgustdan	— 84 % (oyiga 7 %);
1996-yil 1-iyuldan	— 60 % (oyiga 5 %);
1996-yil 1-avgustdan	— 48 % (oyiga 4 %);
1997-yil 1-avgustdan	— 39,6 % (oyiga 3,3 %);
2003-yil 16-iyuldan	— 24 % (oyiga 2 %);
2003-yil 10-sentabrdan	— 20 % (oyiga 1,66 %);
2004-yil 5-iyuldan	— 18 % (oyiga 1,5 %);
2004-yil 21-dekabrdan	— 16 % (oyiga 1,33 %);
2006-yil 15-iyundan	— 14 % (oyiga 1,167 %);
2009-yildan	— 14 % (oyiga 1,167 %);
2011-yildan	— 12 % (oyiga 1 %);
2013-yildan	— 12 % (oyiga 1 %);
2014-yil	— 10 % (oyiga 0,83 %);
2015-yil	— 9 % (oyiga 0,75 %).

2-jadval

Majburiy zaxiralar me'yorlari*

(foizda)

Amal qilish muddati	Yuridik shaxslarning talab qilib olinguncha va 1 yildan ortiq bo'lmagan muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarning muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarning 3 yildan ortiq muddatli depozitlari uchun	Yuridik shaxslarning chet el valutasidagi depozitlari uchun
1994-yil 1-maydan	30		10	30
1995-yil 1-yanvardan	25		10	25
1996-yil 1-iyuldan	25		10	
1997-yil 1-dekabrda	20		10	
2000-yil 1-maydan		20		
2005-yil 1-fevraldan		15		5
2005-yil 1-avgustdan		15		8
2007-yil 1-sentabrda		13		
2008-yil 1-noyabrda		15		
2009-yil 1-sentabrda	15	12	10,5	Chet el valutasidagi depozitlar uchun ham shu me'yorlar o'rnatilgan

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasi*

Amal qilish muddati	Foizda
2015-yil	9
2014-yil	10
2013-yil 1-yanvar	12
2011-yil 1-yanvar	12
2006-yil 15-iyul — 2010-yil 31-dekabr	14
2006-yil 1-yanvar — 2006-yil 14-iyul	16
2004-yil 21-dekabr — 2005-yil 31-dekabr	16
2004-yil 5-iyul — 2004-yil 20-dekabr	18
2003-yil 10-sentabr — 2004-yil 4-iyul	20
2003-yil 16-iyul — 2003-yil 9-sentabr	24
2002-yil 1-yanvar — 2003-yil 15-iyul	30
2000-yil 1-iyul — 2001-yil 31-dekabr	24
2000-yil 1-iyun — 2000-yil 30-iyun	27,6
2000-yil 1-may — 2000-yil 31-may	28,8
2000-yil 1-aprel — 2000-yil 30-aprel	30
1998-yil 1-yanvar — 2000-yil 31-mart	36
1997-yil 1-noyabr — 1997-yil 31-dekabr	30
1997-yil 1-yanvar — 1997-yil 31-oktabr	39,6
1996-yil 1-avgust — 1996-yil 31-dekabr	48
1996-yil 1-iyul — 1996-yil 31-iyul	60
1995-yil 1-avgust — 1996-yil 30-iyun	84
1995-yil 1-iyul — 1995-yil 31-iyul	120
1995-yil 20-mart — 1995-yil 30-iyun	300
1995-yil 1-fevral — 1995-yil 19-mart	250
1994-yil 1-oktabr — 1995-yil 31-yanvar	225
1994-yil 2-may — 1994-yil 30-sentabr	150

* *Manba*: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Hozir ko'pgina davlatlarda pul muomalasini tartibga solishda ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalanilmoqda. Bu hozirgi ko'p qo'llanadigan *monetar* siyosatning bir usuli hisoblanadi. Usul tijorat banklarining likvidlik darajasiga tezda ta'sir o'tkaza oladigan *eshiluvchan* (moslanuvchan), *amaliy* va *operativ* usul hisoblanadi. Usulning boshqalaridan farqi shundaki, uni zaruriyatga qarab va xohlagan miqdorda o'tkazish mumkin. Bu mexanizm bozorning rivojlanish an'anasiga qarab, pul muomalasini barqarorlashtira olishi mumkin. Markaziy bankning ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish huquqi qonunda belgilangan. Bunda oldisotdi obyekti bo'lib, davlat qimmatli qog'ozlari va Markaziy bank o'zi chiqargan qarz majburiyatlari bo'lishi mumkin.

4-jadval

Foiz stavkalarining o'zgarishi

Davr (yil)	Qayta moliyalashtirishning yillik stavkasi	Qisqa muddatli kreditlar bo'yicha olingan o'rtacha stavka, so'mda	Yuridik shaxslarning tezkor depozitlari bo'yicha olingan o'rtacha stavka, so'mda	Jismoniy shaxslarning tezkor depozitlari bo'yicha olingan o'rtacha stavka, so'mda
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2002	34,5	32,2	19,2	40,2
2003	27,1	28,1*	17,1*	36,2*
03/I	34,5	30,9*	19,2*	38,5*
03/II	34,5	31,4*	19,5*	38,3*
04/I	20,0	19,8*	13,0*	33,9*
04/II	20,0	20,6	11,9	32,2
2006	14	14—18	7—10	18—22
2009	14	16—16,4	7—10	19,5—17,4
2011	12	12—14	6—10	20—28
2013	12	12—14	5—10	20—24
2014	10	10—12	5—10	20—25
2015	9	9—10	5—10	16—18

* *Manba*: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Bundan tashqari, qayta moliyalash stavkasi umuman iqtisodiyotda muayyan darajada foiz stavkalarining *indikator*i bo'lib xizmat qiladi. Amaldagi qonunchilikka ko'ra, tijorat banklari jalb qilingan depozitlar va berilayotgan kreditlar bo'yicha foiz

stavkalarini o'zlari mustaqil ravishda belgilashlari mumkinligiga qaramasdan, qayta moliyalash stavkasining kamaytirilishi foiz stavkalarining pasayishiga olib keladi.

Davlat qimmatli qog'ozlarini kiritish, *birinchidan*, Moliya vazirligiga o'z joriy xarajatlarining bir qismini inflatsiyadan xoli *manba* hisobidan qoplashga, *ikkinchidan*, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlarining bo'sh mablag'larini foyda olish evaziga *investitsiya* qilish mumkinligiga imkoniyat yaratdi.

DQMOLarning birlamchi bozori Markaziy bank valuta birjasida tijorat banklari ishtirokida chiqariladi. Zarur bo'lsa obligatsiya egasi ikkilamchi bozorda o'z foydasi evaziga uni sotishi mumkin. Shunday qilib, Markaziy bank pul muomalasini barqarorlashtirish uchun uni tartibga solish borasida barcha vakolat va huquqiy me'yorlarga ega.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan usullar ko'pgina mamlakatlarda qo'llaniladi. Davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib boshqa *selektiv* usullardan ham foydalanish mumkin. Bu usullarning maqsadi kreditlash hajmiga va umumiy pul massasiga ta'sir o'tkazib borishdir. Bu usullarni har bir davlat o'zining rivojlanish darajasiga qarab qo'llashi mumkin. Masalan, rivojlangan davlatlarda, asosan, ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish usulidan foydalaniladi. Yuqoridagilarni tahlil qilsak, har usul u yoki bu yo'l bilan (bevosita yoki bilvosita) muomaladagi pul massasining kamayishiga yoki ko'payishiga ta'sir qiladi.

Iqtisodiyotdagi vaziyatga qarab, Markaziy bank o'zining pul-kredit sohasidagi *strategiyasini* aniqlaydi. Bundan tashqari, mamlakatdagi pul muomalasi hukumat tomonidan chiqarilgan qaror va buyruqlar bilan ham boshqariladi. Bunga misol qilib, korxona tashkilotlarini kassa tushum rejasini bajarishi ustidan qattiq nazorat o'rnatish, barcha savdo shoxobchalarini inkassatsiyaga tortish, aholini o'z daromadini banklarda saqlashga targ'ib qilish va ishontirish, qimmatli qog'ozlar bozorini kengaytirish, hisob cheklaridan keng foydalanish, bank tizimini takomillashtirish, ya'ni elektron kartochkalarni joriy qilish va boshqalar, bularning hammasi muomaladagi pul massasining kamayishiga, emissiya miqdorining qisqarishiga olib kelishi mumkin.

Bugungi kunda O'zbekistonda mavjud bo'lgan makroiqtisodiy barqarorlik natijasida 2008-yil yakunlari bo'yicha YIMning real o'sishi 9 % ni tashkil qildi. Iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarida o'sishga erishildi. Markaziy bank va hukumat tomonidan narxlar barqarorligini ta'minlash borasida amalga oshirilgan chora-tadbirlar

natijasida inflatsiya darajasi 1994-yildagi 1282 % dan 2008-yilga kelib 7,8 % gacha pasayishi ta'minlandi. O'z vaqtida ko'rilgan choralar, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi salbiy oqibatlarining O'zbekistonga ta'sirining oldini olishga chuqur zamin yaratmoqda.

5.4. Pul islohotlari va uning pul muomalasini barqarorlashtirishdagi o'rni

Pul islohoti deb, pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, Ikkinchi Jahon urushidan keyin *oltin deviz*, *oltin dollar* muomalasi davrida o'tkazildi. Sobiq Ittifoqda pul islohoti 1922—1924-yillar va 1947, 1961-yillarda o'tkazildi. O'zbekistonda pul islohoti 1994-yilda o'tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: *revalvatsiya*, *devalvatsiya*, *denominatsiya*. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra, davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan sharoitda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni *nullifikatsiyada* kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, sobiq Ittifoqda 1922—1924-yillarda sovnaklarning kuchli qadrsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd sovnakka almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giperinflatsiya natijasida 1924-yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka : 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

Revalvatsiya — bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, I Jahon urushidan keyingi 1925—1928-yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971-yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya — bu milliy valuta kursining chet el valutasiga nisbatan rasmiy ravishda tushirilishi. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya pulning oltin miqdorining tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971-yilda AQSH dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973-yil fevralda 10 % ga kamaytirilgan. Suzuvchi valuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya — baholar masshtabini yiriklashtirish, ya'ni pul birligidagi «0» larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sho'ro pul tizimi qaror topa boshlagan davr — 1921—1922-yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga «1922-yil pul birligi» chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbatda almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga «1923-yil pul birligi» chiqarilgan va «1922-yil pul birligiga» 1000 : 1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflatsiya sur'atlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflatsiya sur'atlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, *deflatsiya kursi* bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish;
- aholi va korxonalarning banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish);
- har ikki usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda «shok yo'li» bilan davolash nomi orqali mashhurdir.

Bu usul 1948-yilda G'arbiy Germaniyada harbiy davlat boshqaruvidan bozor iqtisodiga o'tishda qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolashda ish haqini to'lashni to'xtatib qo'yish, ishlab chiqarishni qisqartirish, pul islohotini o'tkazish, ish o'rinlarini qisqartirish kabi qattiq choralar qo'llanilishi mumkin. Masalan, G'arbiy Germaniyada 1948-yilning iyun oyida o'tkazilgan pul islohotida aholining naqd pullari va jamg'armalari 6,5 yangi nemis markasiga 100 eski reyxsmarka qilib almashtirildi. Aholining pul jamg'armalarini to'lash vaqtincha to'xtatilgan, keyinchalik faqat 30 % atrofida to'langan va har bir kishiga 60 nemis markasi miqdorida

nafaqa ajratilgan. Natijada davlatning reyxsmarkasidagi qarzi, mamlakatda bo'lgan *disbalans* tugatilgan va shu yo'l bilan inflatsiyaning o'sish sur'atlari to'xtatilgan.

«Shok yo'li» bilan davolash Yaponiyada 1949—1950-yillarda o'tkazilgan va u «Doj rejasi» degan nomni olgan. Bu rejaga asosan, Yaponiyada inflatsiyaga qarshi juda qattiq chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Erkin bahoga o'tish bilan bir vaqtning o'zida yer islohoti o'tkazildi, budjet kamomadini yo'qotish yo'llari ishlab chiqildi. Yaponiyada mavjud zarar bilan ishlovchi korxonalarga davlat tomonidan beriladigan *subsidiya* bekor qilindi, korxona, tashkilotlarga kredit berish shartlari mukammallashtirildi, aholi jamg'armalari ishlatilmasdan qotirib qo'yildi.

Iqtisodni «shok yo'li» bilan davolash Sharqiy Yevropa mamlakatlari — sobiq Yugoslaviya, Polshada ham qo'llanilgan. «Shok yo'li» bilan davolash iqtisodiy siyosati 1989-yilning oxirida Polshada qo'llanilgan bo'lib, ish haqi vaqtinchalik qotirib qo'yilgan holda, baholar erkinlashtirilgan. Natijada 1990-yilning boshiga kelib, Polshada tovarlar mo'l-ko'lhiligi vujudga kela boshladi va tovarlar bahosining bir necha barobar oshishi natijasida inflatsiya sur'atlari sekinlashishiga erishildi. Polshada bu iqtisodiy tadbirning o'tkazilishi aholining yashash sharoitini ancha qiyinlashtirib, ishsizlar sonini ko'paytirdi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Inflatsiya qanday hollarda yuzaga keladi?
2. Pulning qadrsizlanishi deganda nimani tushunasiz?
3. Inflatsiyaning qanday turlarini bilasiz?
4. Pul massasini boshqarish usullarini bilasizmi?
5. Inflatsiyaning ichki va tashqi omillari deganda nimani tushunasiz?
6. Inflatsiyaning namoyon bo'lish shakllarini keltiring.
7. Inflatsiyani keltirib chiqaruvchi omillarni sanang.
8. Inflatsiyaga qarshi kurashishning qanday yo'llari mavjud?
9. Pul muomalasini barqarorlashtirish deganda nimani tushunasiz?
10. Qanday pul islohoti turlarini bilasiz?

VI bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING PUL TIZIMI

6.1. Pul tizimi va uning asosiy elementlari

Pul tizimi — bu mamlakatda tarixan tarkib topgan va milliy qonunchilik bilan tasdiqlangan pul muomalasini tashkil qilish shakli. Pul tizimlari XVI—XVII asrlarda ishlab chiqarish kapitalistik usulining yuzaga kelishi va qaror topishi munosabati bilan shakllangan, biroq shunday bo‘lsa ham, uning ayrim elementlari bundan ancha oldin paydo bo‘lgan. Tovar-pul munosabatlari va ishlab chiqarishning kapitalistik usuli rivojlanishi bilan pul tizimida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi.

Pul tizimi turlari pul qanday shaklda amal qilishiga bog‘liq, ya’ni umumiy ekvivalent — tovar sifatida yoki qiymat belgisi sifatida bo‘lishiga qarab, quyidagicha pul tizimlari mavjud bo‘lgan:

1. Metall pul muomalasi tizimlari.
2. Qog‘oz va kredit pullar muomalasi tizimlari.

Birinchi tizimda metall pul bevosita muomalada bo‘ladi va pulning barcha funksiyalarini bajaradi, kredit pullar esa metallga almashinishi mumkin. Kredit va qog‘oz pullar muomalaga kiritilishi bilan qog‘oz pullar muomalasi tizimi yuzaga kelgan.

Mamlakatda umumiy ekvivalent sifatida qabul qilingan metallga va pul muomalasi bazasiga qarab pul tizimi bimetalizm va monometalizm pul tizimlariga bo‘linadi.

Bimetalizm pul tizimida umumiy ekvivalent rolini metall (ko‘pincha, oltin va kumush) bajargan, bu tizimda har ikki metall-dan ham tangalarning erkin muomalaga chiqarilishi va ularning cheksiz almashishiga amal qilingan.

Parallel valuta tizimida ikki metall qiymati stixiyali, metallning bozor bahosiga munosib tarzda belgilangan. Bu pul tizimida davlat metallar orasidagi mutanosiblikni o‘rnatib qo‘ygan. Oltin va kumush tangalarning chiqarilishi va ularning aholi tomonidan qabul qilinishi ana shu mutanosiblikka muvofiq amalga oshirilgan. Bimetalizm XVI—XVII asrlarda keng tarqalgan bo‘lib, G‘arbiy Yevropaning qator mamlakatlariga XIX asrda yetib kelgan.

1865-yili Fransiya, Belgiya, Shveysariya va Italiya bimetalizmni xalqaro sulh — Lotin tanga Ittifoqi yordamida saqlab qolishga urinishgan. Tuzilgan konvensiyada har ikki metall dan ham 5 frank va undan yuqori qiymatli tangalarni chiqarish, oltin va kumush o'rtasida 1:15,5 qiymat mutanosibligini o'rnatish shartlari ko'zda tutilgan.

Biroq bimetallik pul tizimining qo'llanilishi rivojlangan kapitalistik xo'jalik ehtiyojlariga mos emas edi, chunki qiymat o'lchovi sifatida bir vaqtning o'zida ikki metall — oltin va kumushning qo'llanilishi pulning ushbu funksiyasi tabiatiga to'g'ri kelmagan. Umumiy qiymat o'lchovi sifatida faqat birgina tovar xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ikki metall orasidagi davlat tomonidan o'rnatiladigan nisbat ularning bozor narxiga to'g'ri kelmas edi. XIX asr oxirida kumush ishlab chiqarishning arzonlashishi va uning qadri yo'qolishi natijasida oltin tangalar muomaladan xazinaga keta boshladi. Bunda Kopernik-Greshemning qonuni yuzaga chiqqan, ya'ni yomon pullar muomaladan yaxshilarini chiqarib tashlagan.

Monometalizm — bu pul tizimida yagona metall (oltin yoki kumush) umumiy ekvivalent va pul muomalasining asosi bo'lib xizmat qiladi. Amal qilayotgan tanga va boshqa qiymat belgilari qimmatbaho metallarga almashiniladi. Kumush monometalizmi Rossiyada 1843—1852-yillarda, Gollandiyada — 1847—1875-yillarda mavjud bo'lgan.

Rossiyada kumush monometalizmi tizimi 1839—1843-yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida qabul qilingan. Pul birligi kumush rubli bo'lgan. Keyinchalik, muomalaga kredit biletlari ham chiqarilgan, ular kumush tanga bilan teng muomalada qatnashgan va erkin tarzda metallga almashtirilgan. Lekin bu islohot so'nayotgan krepostnoylik tizimi davlat budjeti va tashqi savdo balansini taqchilligi sharoitida pul muomalasini uzoqroq muddatga tartibga sola olmagan. 1853—1856-yillardagi Qrim urushi ko'p miqdorda qo'shimcha kredit pullar emissiyasini talab qildi va amalda ular qog'oz pulga aylanib qoldi.

Ilk bor oltin monometalizmi (standart) pul tizimi sifatida Buyuk Britaniyada XVIII asr oxirida qaror topgan va qonun bilan 1816-yilda tasdiqlangan. Ko'pchilik boshqa davlatlarda bu tizim XIX asrning oxirlarida joriy qilingan: Germaniyada — 1871—1873-yilda, Shvetsiya, Norvegiya, Daniya — 1873-yilda, Fransiya — 1876—1878-yillarda, Avstriya — 1892-yilda, Rossiya va Yaponiyada — 1897-yilda, AQSHda — 1900-yilda.

Qiymat belgilarining oltinga almashinishiga qarab, oltin mono-metalizmi uch ko'rinishga ajratiladi: oltin tanga standarti, oltin g'isht standarti va oltin valuta standarti. Oltin tanga standarti kapitalizmning erkin raqobatiga juda mos kelgan: ishlab chiqarish, kredit tizimi, jahon savdo kapitali kelib chiqishining rivojlanishiga yordam bergan. Bu standart quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- mamlakat ichki muomalasida to'laqonli oltin tanga mavjud bo'ladi, oltin pul barcha funksiyalarni bajaradi;
- xususiy shaxslarga tangalarni erkin zarb qilishga ruxsat etiladi (ko'pincha, mamlakat zarbxonasida);
- muomaladagi to'la qiymatli bo'lmagan pullar (banknota, kredit pullar) erkin va cheksiz tarzda oltin pullarga almashiniladi;
- oltin va chet el valutasini erkin tarzda olib chiqish va olib kirishga hamda erkin oltin bozorlarining amal qilishiga yo'l qo'yiladi.

Oltin tanga standartining amal qilishi Markaziy emissiya banklarida oltin zaxiralari bo'lishini talab qilgan. Bular tanga muomalasining zaxirasi bo'lib xizmat qilgan, banknotalarning oltinga almashinishi ta'minlangan va jahon pullari zaxirasi bo'lgan.

1929—1933-yillardagi jahon iqtisodiy inqirozi natijasida oltin standart barcha mamlakatlarda bekor qilindi (masalan, Buyuk Britaniyada — 1933-yilda, AQSHda — 1933-yilda, Fransiyada — 1936-yilda) va banknotalar muomalasi qaror topdi. 1944-yilda tashkil qilingan Brettonvud Jahon valuta tizimi o'zi bilan davlatlararo oltin valuta standarti tizimini, boshqacha qilib aytganda, o'z mohiyati bo'yicha erkin konvertatsiyalanadigan valuta asosida davlatlar uchun oltin dollar standarti tizimini qaror toptirgan. Oltin dollar standartining mohiyati shundaki, u faqat markaziy banklar uchun o'rnatilgan va bunda faqat bir valuta — AQSH dollari oltin bilan aloqador bo'lgan. Oltin zaxira salmog'ining susayib ketishi sababli qo'yilmalarini dollarga sotish to'xtatildi va oltin dollar standartiga ham yakun yasaldi.

Rivojlangan kapitalizm sharoitida banknotalar kredit tabiatini saqlab qolgan, ular iqtisodiyot, davlatni kreditlash uchun mo'ljallangan bo'lib, rasmiy chiqariladi va qog'oz pul muomalasi qonuniyatlariga bo'ysunadi. Pul tizimining holati mamlakat iqtisodiyotiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga uzviy bog'liq bo'ladi. Pul tizimi ishlab chiqarish sur'atlarini ushlab turish yoki tezlashtirishga ta'sir ko'rsatadi.

6.2. O'zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi

O'zbekiston zamini va xalqi oldindan mukammal tarixga, sohalar bo'yicha o'z mustaqil tizimiga ega bo'lgan. Shuning uchun biz qisqacha pul tizimimizning tarixi to'g'risida to'xtalmoqchimiz. Ba'zi manbalarda keltirilishiga qaraganda, O'rta Osiyoda birinchi pullar Iskandar Zulqarnayn davrida miloddan avvalgi 261—250-yillarda chiqarila boshlangan.

O'zbekiston Respublikasi zaminida, ya'ni Buxoroda birinchi metall pullar zarb qilingan. Metall pullar zarb qilingunga qadar, Buxoroda savdo-sotiqda pul birligi sifatida bug'doy va qog'oz material ishlatilgan.

Birinchi metall pullar Buxoroda 700-yillarda zarb qilingan. Bu pullar kumush tangalar bo'lib, Buxoro shohi Kana Buxorxudot tomonidan chiqarilgan. Tanga yuqori sifatga ega bo'lgan toza kumushdan zarb qilingan. Tanga o'rtasida shohning tasviri va uning atrofiga Qur'on oyatlaridan yozilgan. Bu kumush pullar «dirham» deb atalgan. Buxorxudot 40 yil davlatni boshqargandan keyin, taxtga xalifa Abu Bakr Siddiq o'tirgan. Abu Bakr, keyinchalik shoh Horun ar-Rashid davrida Buxoroda pul tizimi barqaror bo'lib, savdo ko'proq dirhamlarda olib borilgan. Bu orada Xorazm ham o'zining kumush tangalarini muomalaga kiritgan. Lekin aholi ko'proq dirhamlar bilan savdo olib borishni afzal ko'rgan. Dirhamlarga bo'lgan talabning oshishi, Buxoroning ko'pgina boshqa mamlakatlar bilan savdo olib borishi hamda dirhamlarning juda yuqori sifatga ega bo'lishi asta-sekinlik bilan ularning muomaladan yo'qolishiga olib kelgan.

801-yilning kuzida taxtga Gidrif kelgan va u pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida muomalaga olti turdagi oltin, kumush, teri, temir va mis, har xil metall qorishmasidan zarb qilingan pul birliklarini chiqargan. Bu pullar xalq orasida «gidrifi»lar nomini olgan. Kumush gidrifilar dirhamlarga qaraganda sifati past va kumush, temir qorishmasi natijasida qoramtir rangda bo'lgan. Bu pullar aholi orasida muomalada yaxshi qabul qilinmagan, shuning uchun davlat oldingi pulga nisbatan yangi kumush gidrifi-ning majburiy kursini belgilab qo'ygan, ya'ni 6 gidrifi 1 dirhamga tenglashtirilib, asta-sekinlik bilan soliq va to'lovlarni faqat gidrifida olishni joriy qilish orqali 1 gidrifini 1 dirhamga tenglashtirishga erishilgan. Davlat tomonidan har xil soliq va to'lovlarni faqat gid-

rifida to'lashni joriy qilish natijasida 822-yilga kelib, 100 kumush dirham 70 gidrifi, 1 gidrifi tillo 7,5 gidrifi kumushga tenglash-tirilgan. Gidrifiyar Buxoroda Mahak qasrida zarb qilingan.

Shuni ta'kidlamog'chimizki, birinchi rus davlatida muomalada paydo bo'lgan metall pullar dirhamlar hisoblanadi. Rus davlatida dirhamlar bir necha bo'laklarga bo'linib muomalada ishlatilgan. Topilmalar shuni ko'rsatganki, rus davlatida IX—X asrda savdoda qo'llanilgan dirhamlar 40 bo'lakka bo'linib, har bir kumush bo'lakchasi pul birligi sifatida ishlatilgan. Keyinchalik rus davlatiga, Yevropa davlatlari metall pullari kirib kelgan va faqat X asrning oxiridagina Kiyev knazi Vladimir tomonidan birinchi rus tanga-lari — «grivni» zarb qilingan.

X asrning o'rtalari (943—954-yillar)da Ismoil Somoniy davrida Buxoro maydoni kengayib, hozirgi O'rta Osiyoni o'z ichiga olgan va u uch hamda undan ortiq Yevropa mamlakati maydoniga teng kelgan. Somoniylar davrida pul tizimi juda yuqori darajada rivoj-langan. Muomalaga yana sifatli kumush tangalar — dirhamlar, oltin pullar kiritilgan. Bu pullar muomalada donalab va og'irligi o'lchab, qabul qilingan. Yevropa davlatlari bilan keng savdo-sotiq olib borishi natijasida, yuqori sifatli kumush tangalar Yevropa va Qadimgi Rusga oqib o'tgani bois, bu dirhamlar bo'laklarga bo'linib, pul birligi sifatida muomalada ishlatilgan.

XI asrda somoniylar davlatidan turklarning o'rin olishi pul muomalasini ham o'zgartirsa-da, oltin va kumush tangalar pul tizimining asosiy elementi sifatida saqlanib qoldi. XII—XIII asrlarda qoraxoniylar, xorazmshohlar, keyinchalik temuriylar davrida muomalada, asosan, oltin, kumush, mis tangalar ko'plab zarb qilingan. Shayboniyxon davrida (1507-yilda) pul islohoti o'tkazilib, cheklangan miqdorda muomalaga oltin, kumush, mis, mis va kumush qorishmasidan tanga pullar chiqarilgan. Oltin tangalar «tillo», kumush tanga «tanga», mis tanga «dinor» deb nomlangan va eng mayda tanga dinorning 1/6 qismiga teng bo'lib, «pul» deb nomlangan. Temuriylar davrida «amiri» dirhamlari muomalaga chiqarilgan. Ularning vazni 5,7—6 g atrofida bo'lgan va keyinchalik dirhamlarda kumush miqdorining kamaytirilgani uchun tangalar vazni ham kamayib borgan.

O'zbekiston pul tizimining yana bir muhim sanasi bu 1708—1709-yillarda Buxoroda o'tkazilgan pul islohotidir. U shoh Ubaydul-laxon tomonidan o'tkazilgan bo'lib, muomalaga past sifatli tan-galar chiqarilgan. Tangalardagi kumush miqdori oldingiga nisba-

tan kam bo'lgan va ular urush bilan bog'liq harbiy xarajatlarni qoplash uchun zarb qilingan. Oldingi 1 kumush tanganing og'irligi 1 misqolga teng bo'lgan. Pul islohotiga asosan, 1 kumush tanga 4 ga bo'linib, endi to'rt kumush tanga zarb qilingan va ularning har birining vazni 1 misqolga teng bo'lgan. Natijada kumush tanganing sifati tushgan. Muomaladagi pullar «yaxshi» va «yomon» pullarga bo'lingan. 1 misqol 24 nuxudga tenglashtirilgan, ya'ni $24 \text{ nuxud} = 1 \text{ misqol}$, 1 misqol 4,8 g kumushga teng bo'lgan. Ubaydullaxon o'tkazgan pul islohotining xususiyati shundaki, u tangadagi kumush miqdorini eng minimal darajagacha kamaytirgan, bunday hol ungacha va undan keyin amaliyotda qo'llanilgan emas.

Qariyb yuz yillardan keyin, XVIII asr o'rtalarida Muhammad Rahimxon davrida tangadagi kumush miqdori 30 % gacha oshirilgan. XVIII asrning oxiri — XIX asrning boshlariga kelib, Buxoro yana yuqori sifatli pul tizimiga ega bo'lgan.

Rossiyaning O'rta Osiyoga yurishi natijasida, 1865-yilda Toshkent ruslar qo'liga o'tgan. Keyinchalik O'rtepa, Jizzax, Samarqand, Kattaqo'rg'on, Urgut Rossiya tasarrufiga o'tgan. Buxoro amiri Rossiya bilan do'stlik shartnomasini tuzgan va yarim mustaqil davlat bo'lib o'zining mustaqil pul tizimini saqlab qolgan hamda mustaqil pul siyosatini olib borgan. O'sha davrda muomalaga oltin, kumush, mis tangalar chiqarilgan. 1 tillo Rossiyaning 6 rubl 80 kopeykaga, 1 tanga (kumush) 15 kopeykaga, 1 mis tanga — (mira) 4 kopeykaga, pul $1/4$ kopeykaga tenglashtirilgan. Muomalada ko'proq kumush tanga ishlatilib, uning kursi 1 tangaga 12 kopeykadan 20 kopeykagacha o'zgarib turgan. O'tgan asrning 90-yillarida Rossiya Toshkent va Qo'qonda, keyinchalik, Buxoroda o'z banklarini ochgan. Muomalaga rus oltin, kumush tangalari va kredit biletlari kirib kelgan. Buxoroda oltin, kumush tangadan ko'ra, kredit biletlari mashhur bo'lgan. Buxoro beklariga amirga to'laydigan soliq va boshqa to'lov, in'omlarini kumush tangada karvonlarda olib kelgandan ko'ra, kredit biletlarda olib kelish arzon va oson bo'lgan. Shuning uchun kumushlar rus kredit biletlariga almashtirilgan. Rus banklarida kumush tangalar qaytib muomalaga chiqmagan. Ular Rossiyaga jo'natilgan va Peterburgdagi zarbxonada qayta ishlatilib, rus kumush tangasi sifatida muomalaga chiqarilgan.

Buxoro tangasi 84 % li probadagi kumushdan tayyorlangani uchun rus kumush tangasidan ancha sifatli bo'lgan va u qayta ishlanganda bir Buxoro tangasidan bir necha rus tangasi zarb qilingan. Bu esa Rossiya xazinasiga juda katta foyda keltirgan. Hisob-

kitoblarni olib borishda, tillani rublga aylantirishda qiyinchiliklar bo'lgani uchun chor hukumati Buxoro pul tizimini Rossiyaga birlashtirish to'g'risidagi masalani qo'ygan.

Turkistonning Rossiya tomonidan istilo etilishi natijasida XX asrning boshlarida Turkistonda rus kredit biletlari, mahalliy veksellar, keyinchalik «sovznaklar», «turkbon»lar, «chervones»lar muomalada bo'lgan. XX asrning 20-yillari o'rtalaridan boshlab, yagona pul tizimi barpo qilinib, sobiq SSSR hududida rubl pul birligi sifatida qabul qilingan va mustaqillikkacha pul muomalasi shu pul birligida olib borilgan.

6.3. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi

Ma'lumki, har bir davlat o'zining pul tizimiga ega bo'ladi. O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo'lishini taqozo qildi. Mamlakatimiz Prezidenti «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» nomli asarida «Faqat milliy valuta kuchli bo'lgan taqdirdagina iqtisodiyot mustahkam bo'ladi», deb ta'kidlagan edi. Shu bois, mamlakat mustaqilligining birinchi kunlaridan boshlab, O'zbekistonda milliy valutani joriy qilish va uning barqarorligini ta'minlash borasida qator ishlar olib borildi. Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining I bosqichi 1993-yildan boshlab «so'm-kupon»larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O'zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi — 1994-yil iyuldan boshlab milliy valuta — «so'm»ning muomalaga chiqarilishi bo'lib, u O'zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma'lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi. O'zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari — qog'oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to'lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksell) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;

- milliy valutani chet el valutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o'rnatilgan valuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o'z xususiyatlariga ega bo'lib, uning elementlari u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin. Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi, desak xato bo'lmas kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini obyektiv talablar, ya'ni pul tizimining yagona bo'lishi, pul birligi qiymatining doimiyliigi va pul muomalasining talabga qarab o'zgarib turishi kerakligini qo'yadi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqab ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keldi. Natijada ba'zi respublikalar rublni milliy valutasiga sifatida ishlatib turgani holda o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqqan holda o'z milliy valutasini qabul qilishdi. Keyinchalik Ozarbayjon, Qirg'iziston va Moldova bu yo'nalishni davom ettirishdi. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valutar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul—rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keldi.

1992-yil oxiriga kelib, Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25—30 % gacha ko'tarildi. Moskva valuta birjasida rublning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992-yil dekabrda 485 rublgacha, 1993-yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrining tushishi, naqd pul yetishmovchiligiga, oxiri esa ish haqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. Sobiq SSSR davridagi oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan, davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'lga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklagan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991-yil dekabrda 64 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 1992-yil iyunga kelib emissiyaning 77 % Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 % gacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i

tushib ketgan. Masalan, Belarus, Gruziyaning salmog'i 3 % dan 1,5 % gacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan. O'zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo'lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo'lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo'yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muqobil yo'l turardi:

- yagona pul tizimi zonasi — rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

- o'z milliy valutasini muomalaga chiqarib, o'z pul tizimiga ega bo'lish va qo'shni mamlakatlar inflatsiyasidan o'zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom etayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo'lmagan sharoitda pul taqchilligini yo'qotish maqsadida ko'pgina respublikalar, jumladan, O'zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O'zbekiston o'zining milliy valutasini muomalaga chiqardi.

O'zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo'lmish so'm jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas'uliyatli va oson bo'lmagan vazifa. O'zbekistonning o'z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o'tishda mamlakatimizning o'ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valutaning barqaror bo'lishini taqozo qiladi.

Hozirgi kunimiz, iqtisodiyotimizning rivojlanishida amalga oshirilayotgan iqtisodiy jarayonlar, katta qurilishlar va moliyalashtirishlar O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikka erishish uchun to'g'ri yo'l tanlaganini ko'rsatib turibdi. Zero, mustaqil pul tizimiga ega bo'lmasdan iqtisodiy jihatdan mustaqil davlat barpo etish mumkin emas.

6.4. Pul tizimining barqarorligi va milliy valutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to'sqinliklar bo'lishiga olib kelishi mumkin. Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valuta doimiyliigi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi «ko'rsatkich» tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatining oshganligidan dalolat beradi. Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional — narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa, pulning qadri tushadi.

Pul tovar bo'lganligi uchun ham unga talab va taklif ta'sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig'indisi bo'lib, u talabdan ortiq yoki kam bo'lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o'zgarib turishi mumkin.

Pulga bo'lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik subyektlari — ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasida bo'ladigan pullik jarayonlarning ko'lamiga va tezligiga bog'liq. Pulni qo'llash yo'li bilan bajariladigan jarayonlarning ko'lamiga qancha keng bo'lsa, pulga bo'ladigan talab shuncha ko'p bo'ladi. Agar pul bilan bog'liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo'lgan talab shuncha kam bo'ladi, demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo'ladi.

Pulga bo'lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo'lgan taklif, unga bo'lgan talabdan oshmasa, pul barqaror, deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo'lsa, pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg'argandan ko'ra, uni tovarlarga aylantirib qo'yish yoki boshqa bir qadrliroq valutani jamg'arish qulay bo'lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta'minlashning asosiy yo'nalishlaridan yana biri — budget taqchilligining bo'lmasligi. Davlat budjeti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan budget taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta'minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta'minlangan pulning ko'payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo'lmas-

ligiga yoki uning salmog'i sezilarsiz bo'lishiga erishishi kerak. Keyingi yillarda O'zbekistonda davlat budjetining taqchilligiga barham berilishi va uning profitsit bilan ijro qilinishi inflatsiya darajasining pasayishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Pulning barqarorligini ta'minlashning yana bir yo'nalishi — bu oltin, valuta zaxiralarining mavjudligi va ularning ko'payishi. Oltin, valuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valutani mustahkamlashning yana bir sharti — inflatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yuritish. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Sobiq Ittifoq pul tizimi haqida nimalarni bilasiz?
2. MDH davlatlarining Moskvada bo'lib o'tgan davlatlararo majlisi (1992-yil 6-sentabr)da qanday masalalar ko'rilgan edi?
3. Rossiya hukumati MDH davlatlarining rubl zonasida qolishi uchun qanday shartlar qo'ygan?
4. Nima uchun O'zbekiston o'z milliy pul tizimiga o'tishga qaror qildi?
5. O'zbekistonda pul islohoti necha bosqichda amalga oshirildi?
6. Rublni kuponga almashtirish qanday tartibda o'tkazilgan?
7. So'm-kupon qachon muomalaga kiritilgan?
8. O'zbekistonning milliy valutasini «so'm» qachon va qanday tartibda muomalaga kiritilgan?
9. O'zbekiston Respublikasi pul tizimining asosiy elementlari nimadan iborat?
10. O'zbekiston milliy valutasining ichki va tashqi konvertatsiyasiga qanday erishish mumkin?

VII bob. KREDITNING ZARURLIGI, MOHIYATI VA FUNKSIYALARI

7.1. Fondlar aylanishining o'ziga xos xususiyatlari va kredit zarurligining boshqa omillari

O'zining tarixiy rivojlanishida kredit bir necha bosqichlarni bosib o'tgan. Ilk shakllanish bosqichining asosiy belgisi ssuda kapitali bozorida maxsus vositachilarning yo'qligi edi. Kredit munosabatlari bo'sh pul mablag'larning egasi va qarz oluvchi o'rtasida bevosita amalga oshirilardi. Bu yerda kredit sudxo'rlik kapitali sifatida namoyon bo'lardi. Uning o'ziga xos belgilari sifatida quyidagilarni belgilab o'tish mumkin:

1. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi, to'g'ridan to'g'ri kelishuvga asoslangan qarz munosabatlarining to'liq markazlashmaganligi.

2. Mablag'larni taqsimlashning cheklanganligi.

3. Qarz mablag'laridan foydalanganligi uchun juda yuqori foiz me'yorlari belgilanganligi va boshqalar.

Bu bosqichning tugallanishi ishlab chiqarish maqsadlari uchun moliyaviy qarz resurslariga bo'lgan ehtiyojning keskin oshishiga olib kelgan kapitalistik ishlab chiqarish usuli bilan bog'liq. Alohida olingan sudxo'rlarning individual kapitallari ko'rsatilgan talablarni qondirish uchun yetarli emas edi. Bu esa ba'zi mulkdorlar tomonidan boshqa mulkdorlar pul mablag'larini jalb qilish hisobidan o'z faoliyatini olib borishga majbur qilardi.

Tarkibiy jihatdan rivojlanish. Kredit rivojlanishining bu bosqichi ssuda kapitali bozorida kredit-moliya tashkilotlari ko'rinishidagi maxsus vositachilarning paydo bo'lishi bilan xarakterlanadi.

Katta sudxo'rlik va sarroflik idoralari zaminida vujudga kelgan dastlabki banklar o'z zimmasiga ko'pchilik kredit institutlariga keyinchalik an'anaviy bo'lib qolgan eng kerakli funksiyalarni oldi. Bular:

- bo'sh moliyaviy mablag'larni foiz bilan vaqtida to'lash majburiyati asosida qarz oluvchiga berishga asoslanib jamg'arish;
- yuridik va jismoniy shaxslar uchun har xil to'lov va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatish (keyinchalik davlat uchun ham);

- qator maxsus moliyaviy operatsiyalarni o'tkazish (masalan, veksel munosabati mexanizmi bo'yicha xizmat ko'rsatish va boshq.).

Maxsus vositachilarga ssuda kapitali bozorida bo'lgan talab, shuningdek, foydaning yuqori me'yori bank tizimining boshqa faoliyat sohalaridan keladigan kapital oqimi hisobiga rivojlanishini aniqlab beradi (yangi vujudga kelayotgan kredit tashkilotlarining tuzuvchilari sudxo'r va sarroflar bo'lmay, balki sanoat va savdo kapitalistlari edi). Rivojlanish bosqichida ssuda kapitali bozoridagi munosabatlar ma'lum darajada shakliy tus ola boshladi, kreditlashning ma'lum bir turdagi jarayonlari o'rnatildi, ssuda kapitalining o'rtacha mintaqaviy va milliy me'yorlari o'rnatildi va h.k. Biroq kredit tashkilotlarining faoliyati haligacha markazlashmagan edi. Bu esa ssuda kapitali bozorining rivojlanishiga to'sqinlik qilib, iqtisodiyotning davriy rivojlanish sharoitlarida moliyaviy bozorning boshqa bo'g'inlarida nomutanosibliklarni keltirib chiqardi.

Hozirgi ahvoli. Bu bosqichning asosiy belgisi — iqtisodiyotda kredit munosabatlarining davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarilishi. Davlat miqyosida kredit munosabatlarining markazlashuvi Markaziy bank yordamida amalga oshiriladi. Dastlabki umummilliy davlat kredit institutlarining paydo bo'lishi naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borish uchun qo'l keldi hamda tijorat banklarining operatsiyalari va xizmat ko'rsatish ko'lamining kengayishiga olib keldi, masalan, fond bozoriga xizmat ko'rsatish bo'yicha. Keyinchalik Markaziy banklar faoliyati bozor iqtisodiyotini barqarorlashtirishning samarali omili bo'lgan kredit dastklarini ishlatish bo'yicha yo'naltirildi. Bu esa davlatga qarashli bo'lmagan kredit tashkilotlarining nazorat qilinishi kuchaytirilishini talab qildi. Shuningdek, iqtisodiyotda informatsion texnologiyaning rivojlanishi, global bank tarmoqlarining kompyuter kommunikatsiyalari va ma'lumotlar bazalarining shakllanishi kredit munosabatlarini yangi sifatli darajaga, ya'ni mijozga xizmat ko'rsatish bilan birga, ularning moliyaviy faoliyatining hamma jabhalariga, shuningdek, xalqaro bozorga ham tarqalishiga olib keldi.

Jamiyat faoliyatining o'ta muhim jihati — bu ishlab chiqarish. Ishlab chiqarish jarayonida iqtisodiy resurslar ishlatiladi, mahsulotlar va xizmatlardan iborat hayotiy ne'matlar yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini moddiy va mehnat omillari ta'minlaydi. Ishlab chiqarishning bu omillar bilan bir tekisda ta'minlanishi muammodir. Bu muammo o'z yechimini kredit orqali topadi.

Kredit tovar-pul munosabatlari mavjud sharoitdagi takror ishlab chiqarish jarayonining ajralmas bir qismi bo'lib, tovar ishlab chiqarish kredit munosabatlari vujudga kelishining tabiiy asosi hisoblanadi. Kreditning vujudga kelishini nafaqat ichki iste'mol uchun tovar ishlab chiqarish doirasidan, balki, asosan, yuridik jihatdan mustaqil, bir-biriga mulkdor sifatida qarama-qarshi turuvchi va iqtisodiy munosabatlarga kirishishga tayyor tovar egalari faoliyat ko'rsatayotgan muomala doirasidan qidirish kerak.

Ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishidagi va fondlarning bir marta aylanishidagi qiymatning harakati kredit munosabatlari paydo bo'lishining iqtisodiy asosidir. Bizga ma'lumki, korxonalarning ishlab chiqarish fondlari (qiymat shaklidagi mehnat vositalari va predmetlari) muayyan bir muddatda pul (P), ishlab chiqarish va tovar (T) shakllarida bo'lishi mumkin. Korxona ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$P - T \dots \text{Ishlab chiqarish} \dots T^I - P^I.$$

Fondlar doiraviy aylanishining birinchi bosqichida ($P-T$) pul fondlari ishlab chiqarish fondlariga aylanishi sodir bo'ladi. Bunda mavjud pul mablag'lariga mehnat predmetlari va vositalari sotib olinadi. Fondlar aylanishining ikkinchi bosqichida ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, bunda tayyor mahsulotni yaratish ro'y beradi, mahsulot ko'rinishi tovar ko'rinishini oladi, ishlab chiqarish vositalari qiymatiga yangi qiymat qo'shiladi.

Uchinchi bosqichda ($T^I - P^I$) tayyor mahsulot sotiladi. Tovar o'zining boshlang'ich pul shakliga o'tadi, lekin bunda tovar ham, pul ham o'zining ishlab chiqarish jarayonidan oldingi holatiga nisbatan qiymat jihatdan va miqdor jihatdan ortgan holda bo'ladi.

Mahsulotni sotgandan keyin olingan pul fondlari, o'z navbatida, yana xarajat qilinadi, ya'ni yangi ishlab chiqarish jarayoni uchun yangi ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi, ish haqi to'lanadi va boshqa xarajatlarga sarflanadi. Shunday qilib, aylanma mablag'larning aylanishi qayta-qayta takrorlanaveradi va fondlarning doiraviy aylanishi vujudga keladi.

Fondlarning har bir individual doiraviy aylanishi ijtimoiy takror ishlab chiqarishning bir qismi sifatida boshqa doiraviy aylanishlar bilan uzviy bog'langan. Ma'lumki, 1-bo'lim korxonalari tomonidan yaratilgan mahsulot 2-bo'lim korxonalari va noishlab chiqarish sohasi tomonidan iste'mol qilinadi. O'z navbatida, 2-bo'lim

mahsuloti nafaqat o'z iste'molchilari ehtiyojini, shuningdek, 1-bo'lim iste'molchilarining ham ehtiyojini qondirish uchun ishlatiladi. Bularning hammasi aylanma fondlarining doiraviy aylanishi uzluksizligidan va fondlarning individual aylanishlari o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi.

Asosiy fondlar qiymati harakati jarayonida resurslarning ishlab chiqarishdan bo'shatilishi ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat xizmat qiladi va ularning qiymati tovar mahsuloti qiymatiga asta-sekin o'tib boradi. Asosiy fondlarning asta-sekin eskirish qiymati o'z o'lchami bo'yicha korxonaning yangi vositalar sotib olish hajmini ta'minlay olmaydi.

Fondlarning aylanishida asosiy fondlarning o'zgaruvchan harakati ro'y beradi. Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, bunda ba'zi korxonalarda bo'sh pul mablag'lari to'planib qoladi, boshqalarida esa katta xarajatlarga ehtiyoj tufayli mablag'lar yetishmovchiligi yuzaga keladi. Xuddi shunday vaziyat aylanma fondlari harakatida ham vujudga keladi. Bu yerda ularning uzluksiz aylanishidagi tebranishlar yanada xilma-xildir. Dastavval, bu tebranishlar ishlab chiqarishning mavsumiyligi, mahsulot ishlab chiqarish davri bilan mahsulotni sotish vaqti bir-biriga mos kelmasligi tufayli vujudga keladi.

Mablag'lar harakatidagi tebranishlar tovar mahsulotini jo'natish bilan bog'liq xarajatlarga tufayli ham vujudga keladi. Ma'lumki, mahsulotni jo'natish vaqti bilan uni sotishdan olinadigan tushumning korxona hisobraqamiga kelib tushish vaqti ko'p hollarda to'g'ri kelmaydi. Bu hol turlicha sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin. Masalan, mahsulotni ishlab chiqaruvchi korxona bilan uni iste'mol qiluvchi korxona bir-biridan muayyan masofada joylashganligi, mol sotib oluvchi korxonaning ayni vaqtda tovar va xizmatlarga to'lash uchun hisob-kitob raqamlarida pul mablag'larining yetarli emasligi va boshqalar tufayli kelib chiqadi.

Fondlarning doiraviy aylanishidagi tebranishlar zaminida ishlab chiqarish vaqti bilan mahsulotlarni sotish vaqtining mos kelmay qolishidan vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etuvchi munosabatlarning paydo bo'lishi tabiiy holga aylanadi. Bu munosabatlar mablag'larning vaqtincha bekor turib qolishi bilan bu mablag'larga bo'lgan ehtiyoj o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etadi. Bunday munosabatlar, odatda, kredit munosabatlar, deb yuritiladi va kredit munosabatlar asosida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan *kredit tushunchasi* yuzaga keladi.

Kredit orqali jamiyatimizda quyidagi ijobiy natijalarga erishish mumkin:

- *birinchidan*, fondlar aylanishi jarayonida chetga chiqib, bo'sh qolgan mablag'lar harakatsiz turib qolishining oldi olinadi;
- *ikkinchidan*, takror ishlab chiqarishni keng doirada uzluksiz davom ettirishga imkoniyat yaratiladi.

Kreditning vujudga kelishi reallikka aylanishi uchun muayyan sharoitlar bo'lishi zarur. Shu masala bo'yicha ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda keltirilgan fikrlarni tahlil qilib, iqtisodchilar tomonidan kredit yuzaga kelishining quyidagi shartlariga ko'proq e'tibor berilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Kredit munosabati bo'lishi uchun:

- *birinchidan*, kredit munosabati ishtirokchilari — qarz beruvchi va qarz oluvchi — huquqiy jihatdan mustaqil subyekt bo'lishi kerak. Mustaqil subyekt sifatida har ikki tomon bir-biri bilan o'zaro aloqalardan kelib chiquvchi majburiyatlarni bajarishini moddiy jihatdan kafolatlay olishi lozim. Majburiyatlarni bajara olish qobiliyatini hisobga olgan holda mustaqil huquqiy subyekt sifatida tomonlar iqtisodiy munosabatga kirishishlari darkor;

- *ikkinchidan*, qarz beruvchi va qarz oluvchi manfaatlari bir-biriga mos tushgan taqdirdagina kredit zaruriyatga aylanadi. Bu manfaatlar, avvalambor, obyektiv jarayonlar, o'zaro manfaatlarni taqozo etuvchi aniq vaziyat bilan bog'liq.

Kreditor (qarz beruvchi) tomonidan pul mablag'larini qarzga berish bo'yicha, qarz oluvchi tomonidan esa shu mablag'larni olish bo'yicha qiziqish tug'ilgan taqdirdagina kredit munosabatlari vujudga keladi.

Kreditning vujudga kelishi kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaatlarining yo'nalishiga bog'liq. Tomonlar manfaatlarining mos kelishi kredit shartnomasi tuzilishini ta'minlaydi. Lekin kredit munosabatlari ishtirokchilari manfaati nafaqat vaqt va makon jihatdan, shuningdek, sifat jihatdan ham mos tushgan taqdirdagina bu munosabatlar reallikka aylanadi. Shu bilan birga, kreditning bu muhim sifatlari kredit munosabatlari sodir bo'lishining asosiy sababi bo'lolmaydi. Kredit vujudga kelishi uchun, yuqorida bayon etilganidek, aniq bir iqtisodiy asos — fondlarning doiraviy aylanishi va shunga o'xshash boshqa aniq sharoitlar bo'lishi zarur. Faqatgina ana shu ta'sir etuvchi omillar bo'lgan taqdirdagina, kreditning vujudga kelishi reallikka aylanadi.

Ba'zi iqtisodiy adabiyotlarda kreditning zarurligi xususida bir qator boshqa fikrlar ham uchraydi. Masalan, kredit korxonalar faoliyatini nazorat qilishni amalga oshirish uchun zarur, deb ta'kidlanadi.

Agar bu fikr to'g'ri deb qaraydigan bo'lsak, kreditning zarurligi faqat kreditor uchun tushunarli bo'ladi, chunki u qarz berish orqali qarz oluvchi faoliyatini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Bunday sharoitda kreditning chegarasi ishlab chiqarish fondlari doiraviy aylanishiga asoslangan obyektiv jarayonlarga emas, balki bank kredit operatsiyalari orqali qarz oluvchining faoliyatini nazorat qilish istagiga bog'liq bo'lib qoladi. Bu mulohazalardan kelib chiqqan holda xulosa qilib aytish mumkinki, kreditning obyektiv zarurligi takror ishlab chiqarish jarayonida fondlarning doiraviy aylanishi qonuniyatlariga asoslangandir.

Kreditga zarurat tug'ilganda, quyidagi manbalardagi bo'sh mablag'lardan kredit resurslar sifatida foydalanish mumkin. Bu manbalar asosan quyidagilardir:

- asosiy fondlarni tiklash, kapital ta'mirlash uchun ajratiladigan amortizatsiya sifatidagi pul mablag'lari;
- tovarlarni sotish va yangi moddiy resurslarni sotib olish vaqtlarining bir-biriga mos kelmaganligi tufayli yuzaga kelgan bo'sh pul mablag'lari;
- tovarlar realizatsiyasidan tushgan tushum bilan ish haqini to'lash vaqtlari orasida vaqtincha bo'sh turib qolgan pul mablag'lari;
- kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida yig'iladigan va kapitallashtirish uchun mo'ljallangan qo'shimcha mablag'lar;
- shaxsiy sektor daromadlari, jamg'armalari va boshqa bo'sh pul mablag'lari.

Kreditning zarurligini ifodalovchi omillar mohiyatini ochishda, ularning har birining ahamiyatini kredit shartnomasini tuzish darajasigacha olib kelish xato hisoblanadi. Alohida olingan bir omilning o'zi kredit berilishi uchun u yoki bu darajada yetarli bo'lmasligi mumkin. Masalan, aytaylik, korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining doiraviy aylanishi jarayonida ularda kreditga ehtiyoj tug'iladi. Shunga asosan, kredit takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash zarurligidan kelib chiqadi, degan shartga asoslangan holda kredit berilishi kerak. Ammo bunda qo'shimcha resurslarga muhtojlik o'z-o'zidan avtomatik tarzda kredit berilishi darkorligini ifodalamaydi. Buning uchun kreditning zarurligini ifodalovchi boshqa sharoitlar ham mavjud bo'lishi lozim.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim yo'nalishlaridan biri kredit munosabatlarini rivojlantirishda banklar kredit uchun xarakterli muhim shartlar va qonunlarga asoslangan holda kreditlash jarayonini amalga oshirishlari zarur.

Xulosa qilib aytganda, korxonalarning xo'jalik hisobida ish yuritishida ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash, korxonaning asosiy va aylanma fondlarining doiraviy aylanishi-ning to'xtab qolishiga yo'l qo'ymaslik, korxonalarning moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasining maromiyligini saqlash, korxonalar tomonidan tovar mahsulotini sotganda sotilgan tovar uchun to'lov summasini olish obyektiv va subyektiv sabablar tufayli kechiktirilgan holda kreditning zarurligi kelib chiqadi.

Ammo kredit berish uning zarurligi bilangina kifoyalanib qolmasdan, uning maqsadli ishlatilishi shart-sharoitlari bilan ham belgilanadi. Iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ijtimoiy ishlab chiqarish ta'minlaydi. Ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonini esa kredit vositasida uzluksiz davom ettirib, bir zum bo'lsa-da, to'xtab qolishiga yo'l qo'yilmaydi. Demak, kredit iqtisodiyotning bir tekisda rivojlanishini ta'minlovchi dastaklardan biri degan xulosaga kelishimiz mumkin.

7.2. Kreditning mohiyati va uning funksiyalari

Bizga ma'lumki, pul mablag'lariga, ko'pincha, kreditlar, korxonalarning hisobvaraqdagi mablag'lari va naqd pullar, aylanma mablag'lari va moliyaviy resurslarni kiritadilar. Bu iqtisodiy kategoriyalar tashqi tomondan o'xshagani bilan ularning ichki xususiyatlari juda xilma-xil va bir-biriga o'xshamaydi.

Kredit — bu vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini pul egasi yoki boshqalar tomonidan ma'lum muddatga, haq to'lash sharti bilan qarzga olish va qaytarib berish yuzasidan kelib chiqqan iqtisodiy munosabatlar yig'indisi. Kredit yordamida tovar-moddiy boyliklari, turli mashina va mexanizmlar sotib olinadi, iste'molchilar mablag'lari yetarli bo'lmagan sharoitda to'lovni kechiktirib, tovarlar sotib olishlari va boshqa har xil to'lovlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, ijtimoiy munosabatlarning aniq bir ko'rinishi sifatida yuzaga chiqadi. Kredit har qanday ijtimoiy munosabat emas, balki ijtimoiy ishlab chiqarish mahsuli, qiymatning harakati, qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi kategoriyadir. Kreditning mohiyati uning ichki belgilarini ochib berishga qaratilgan. Kreditning mohiyatini ochish — bu uning sifatlarini, muhim tomonlarini, iqtisodiy munosabatlar tizimining bir elementi sifatida ko'rsatuvchi asoslarini bilish demakdir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida kreditning mohiyati ko'pgina iqtisodchi olimlar tomonidan o'rganilib chiqilgan va ular tomonidan kreditning mohiyati bo'yicha turlicha fikr bildirilgan. Masalan, E. Voznesenskiy, A. Zverev, D. Allaxverdyan kabi olimlar kredit maxsus kategoriya hisoblansa-da, u moliya tarkibiga kiradi, deb hisoblashadi. V. Zaxarov, O. Lavrushin, M. Pessel, I. Levchuk, V. Ribin, A. Qodirov, T. Qoraliyevlar esa kreditni moliya bilan parallel ravishda faoliyat ko'rsatuvchi alohida mustaqil iqtisodiy kategoriya, deb hisoblashadi.

Kreditning mustaqil kategoriya sifatida mohiyatini aniqlash murakkab savollardan biridir. Kreditni qarzga beriladigan qiymatning harakati sifatida tushunish mumkin.

V. Zaxarov «Kredit vaqtinchalik foydalanishga beriladigan qiymat bo'yicha bo'ladigan ijtimoiy munosabatdir», deb xulosa qilgan bo'lsa, A. Qodirov, M. Pessel esa kredit iqtisodiy kategoriya bo'lib, unda ishlab chiqarish munosabatlari o'z aksini topadi va davlat, xo'jalik tashkilotlari, korxonalar, muassasalar bir-biriga qiymatni ma'lum vaqtga qaytarib berish va to'lash sharti bilan beradilar, deb uqtirishadi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslangan holda kreditning ba'zi muhim tomonlari aniqlanadi:

- *birinchidan*, uning ijtimoiy mahsulot yaratish, milliy daromad va pul resurslarini qayta taqsimlashga bog'liqligi;
- *ikkinchidan*, kreditning harakat shakliga (tovar yoki pul tarzida) ega ekanligi;
- *uchinchidan*, takror ishlab chiqarishdagi harakatning asosiy hal etuvchi belgisi (qarz) ekanligi va h.k.

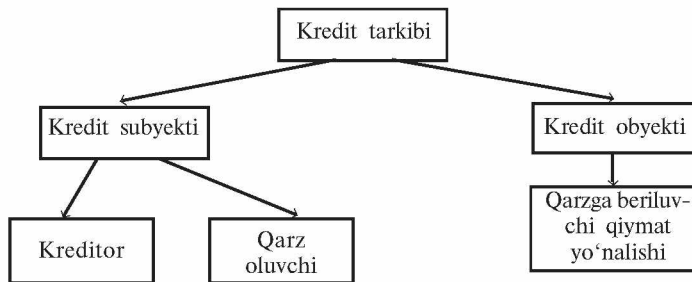
Berilgan kredit qaytuvchanlik xarakteriga ega. U xuddi shu si-fati bilan moliyadan farq qiladi. Ssuda kapitali manbalarining tahlili kreditning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyatini aniqlashga asos bo'lib xizmat qildi. Bir qator iqtisodchilarning fikricha, kredit jamiyatdagi vaqtincha bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni taqsimlash shaklidir. Bu nuqtayi nazardan, kredit vaqtincha bo'sh pul mablag'larini qarzga berish bo'lib, muayyan belgilangan mud-datdan so'ng bu mablag'lar o'z manbasiga qaytib kelishi kerak.

Kreditning mohiyatini yanada aniqlashtirish uchun uning tarkibini, harakat bosqichlarini, iqtisodiy tushuncha sifatidagi muhim belgilarini va ijtimoiy-iqtisodiy xarakteristikasini ko'rib chiqamiz. Kreditning mohiyatini tushunish uchun, avvalambor, uning tarkibi nimadan iborat ekanligini tushunib olish zarur. Kredit munosabat bo'lishi uchun uning zarur elementlari — kreditning obyekti va subyekti bo'lishi zarur.

Kredit munosabatlarida subyektlar ikki xil bo'ladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi).
2. Qarz oluvchi.

Bundan tashqari, kredit munosabatlari tarkibining elementi sifatida kreditning obyekti yuzaga keladi.

Kredit munosabatlarining obyektlari va subyektlari

Kredit obyekti — bu (kreditor) qarz beruvchidan qarz oluvchiga beriladigan va qarz oluvchidan kreditor (qarz beruvchi)ga qaytib beriladigan qiymat. Bunda qarzga berilgan mablag' o'z qiymatini saqlab qolishi kreditning asosiy sifati hisoblanadi. Kredit tarkibi uning elementlari birligini ifodalaydi.

Kreditning harakat bosqichlari ham uning muhim belgisi hisoblanadi. Qarzga beriluvchi qiymat harakatini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$B_k - O_{kz} - I_k \dots V_r \dots Q_k - F_{ks},$$

bu yerda, B_k — kreditning berilishi; O_{kz} — kreditning qarz oluvchi tomonidan vaqtinchalik ehtiyojlarini qondirish uchun olinishi; I_k — kreditning ishlatilishi qarz oluvchining kreditni nima maqsadda olganligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi; V_r — qarz oluvchining xo'jaligida qarzga olingan qiymat aylanmasi tugallanishini, resurslarning aylanmadan chiqarilishini ifodalaydi; Q_k — kreditni qaytarish; F_{ks} — vaqtinchalik berilgan qiymatning kreditor qo'liga qaytib kelishi (% bilan).

Kreditning mohiyatini ma'lum vaqtdan keyin qaytarib berish va foiz bilan qaytarish sharti yanada kengroq ochib beradi. Bu har ikki shartdan tashqari, kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida harakat qilishini asoslash uchun iqtisodiy munosabatlarning chuqur ijtimoiy-iqtisodiy belgilarini hisobga olish zarur. Kredit mohiyatining tahlili uzluksiz jarayon. Tahlil jarayonida yangidan yangi belgilar, xususiyatlar yuzaga chiqishi mumkin.

Har qanday iqtisodiy kategoriya o'zining funksiyalariga ega bo'lgani kabi kredit ham o'zining bir qator funksiyalariga ega. Ijtimoiy-iqtisodiy tizimda kreditning o'rni va ahamiyati bajarayotgan funksiyalari bilan aniqlanadi. Kreditning funksiyasi — bu kreditning iqtisodiyotdagi faoliyati aniq ravishda namoyon bo'lishi. Kreditni tahlil qilishda, funksiya, uning mohiyati va ahamiyati o'rtasidagi oraliq bo'g'in sifatida ko'rib chiqiladi.

Kreditning funksiyalari haqida olimlar o'rtasida yagona izchillik yo'q. I. Lavrushinning fikricha, kredit funksiyalarini tahlil qilishda, ikki yechilmagan muammo mavjud:

1. Funksiyani tushunishning uslubiy asoslari.
2. Funksiyalarning tarkibi va strukturasi.

Kreditning tarkibiy qismidan kelib chiqqan holda unga quyidagi munosabatlarga xos funksiyalar taalluqli:

- a) kreditorning qarz oluvchi va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;
- b) qarz oluvchining kreditor va qarzga beriluvchi qiymat bilan munosabati orqali;
- d) qarzga beriluvchi qiymat bilan kreditor va qarz oluvchining munosabati orqali.

Kreditor va qarz oluvchi o'rtasidagi munosabat shunday aniqlanadiki, bunda kreditor qarz oluvchiga resurslarni taklif qiladi, qarz oluvchi bu resurslarni ishlatadi va bunda qarzga beriluvchi qiymat kreditor va qarz oluvchi o'rtasida aylanadi. Bu yerdan kreditning birinchi funksiyasi kelib chiqadi:

1. *Qarzga beriluvchi qiymatni vaqtincha foydalanishga berish funksiyasi.* Kredit va pul mablag'lari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqqan holda kreditning haqiqiy pullarni kredit pullari bilan almashtirish funksiyasi oldinga surilgan. Lekin bu funksiya hozirgi kunda iqtisodiy munosabatlar «sahnasidan» chiqib ketgan. Kreditning tashqi muhit bilan aloqasi uning ikkinchi funksiyasini keltirib chiqaradi.

2. *Qayta taqsimlash funksiyasi.* Kredit takror ishlab chiqarish jarayonining barcha fazalariga — ishlab chiqarish, taqsimlash, muomala va iste'molga xizmat ko'rsatadi. Takror ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq holda kredit, ishlab chiqarish, taqsimlash yoki iste'mol jarayonida kechadigan funksiyalardan farqli o'laroq qayta taqsimlash funksiyasini bajaradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ssuda kapitali bozori vaqtincha bo'sh moliyaviy resurslarni bir faoliyat jabhasidan boshqasiga

yo'naltiruvchi va natijada yuqori foydani ta'minlovchi o'ziga xos dastak sifatida namoyon bo'ladi.

Qayta taqsimlash funksiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, davlat va shaxsiy sektorning bo'sh pul mablag'lari va daromadlari ssuda kapitaliga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funksiya yordamida ishlab chiqarishdagi proporsiyalar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

O'zining turli tarmoqlar va mintaqalarda tabaqalanish darajasiga tayanib, kredit iqtisodning stixiyali makroboshqaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ba'zi hollarda bu funksiyaning amalga oshirilishi bozor tizimida nomutanosiblikning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin. Xuddi shunday holat MDHda bozor iqtisodiyotiga o'tish bosqichida namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun kredit tizimini davlat tomonidan boshqarishning muhim vazifalaridan biri, bu — iqtisodiy ustunlikni oqilona tavsiflash va kredit resurslarini u yoki bu tarmoqqa jalb qilishni rag'batlantirishdan iborat.

3. *Muomala xarajatlarini tejash funksiyasi.* Kredit vujudga kelish davridan boshlab, haqiqiy pullarni (oltin, kumush) kredit pullari — veksellar, banknotalar, cheklar bilan almashinishini ta'minlab kelgan. Lekin, oltinning monetar ahamiyati yo'qolishi tufayli, kredit shu funksiyasi yordamida naqd pulsiz hisob-kitoblarni rivojlantirib, hisob-kitoblarning tezligini va kam xarajatligini ta'minlamoqda. Kapitalning muomalada bo'lish vaqti iqtisod qilinishi uning ishlab chiqarishda bo'lish vaqtini oshirib, ishlab chiqarishni kengaytirishga, foyda ortishiga olib keladi.

Bu funksiya amalga oshishi kreditning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqadi. Uning manbayi sanoat va savdo kapitalining doiraviy aylanishi jarayonida vaqtincha bo'shagan moliyaviy mablag'lar hisoblanadi. Xo'jalik subyektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt bo'yicha farq faqatgina ortiqcha mablag'lar hajmini emas, balki moliyaviy mablag'larning yetishmovchiligini ham aniqlab beradi. Shuning uchun korxona va tashkilotlarning o'z aylanma mablag'larining vaqtinchalik yetishmovchiligini to'ldirish uchun ssudalar berish keng tarqalib borgan.

4. *Kapital to'planishining jadallashuvi va konsentratsiyalashuvi funksiyasi.* Kapital to'planishi jarayoni iqtisodiy rivojlanishning barqarorlashuvi va xo'jalik yurituvchi har bir subyektning maqsadga erishishining muhim sharti hisoblanadi. Bu masalani hal qilishga va ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuning bilan birga qo'shimcha foyda olishga qarz mablag'laridan foydalanish yordam

beradi. Shuni ta'kidlab o'tish zarurki, iqtisodiy inqiroz davrida bu resurslarning qimmatliligi ko'pchilik xo'jalik faoliyati jabhalarida kapital to'planishini jadallashtirish masalasini hal qilishga to's-qinlik qiladi. Shunga qaramasdan, ko'rib chiqilayotgan funktsiya hozirgi sharoitda rejali iqtisodiyot davrida rivojlanmagan va mablag'lar bilan ta'minlanmagan faoliyat jabhalarining moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlanish jarayonini sezilarli tezlashtirdi.

5. *Muomalaga to'lov vositalarini chiqarish funktsiyasi.* Bu funktsiyaning amalga oshishi jarayonida kredit faqatgina tovar emas, balki pul muomalasining jadallashuviga, undan naqd pullarni siqib chiqarib, to'lovlar aylanishining tezlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Kredit tufayli pul muomalasi doirasiga veksell, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulli hisob-kitoblarni naqdsiz operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi iqtisodiy munosabatlar mexanizmini osonlashtiradi va tezlashtiradi. Ayni masalani hal etishda tijorat krediti zamonaviy tovar almashinuvining kerakli elementi sifatida muhim o'rin tutadi.

Fan-texnika taraqqiyotining jadallashuvi ham kredit orqali samaraliroq amalga oshirilishi mumkin. Urushdan keyingi yillarda fan-texnika taraqqiyoti har bir mamlakat yoki alohida xo'jalik yurituvchi subyekti iqtisodiy rivojining hal qiluvchi omiliga aylangan. Kreditning fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishdagi o'rnini fan-texnika tashkilotlarining faoliyatini moliyalashtirish jarayoni orqali kuzatish mumkin. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi markazlarning normal ishlab turishini ta'minlash uchun ham, ular faoliyatini moliyalashtirishda kredit resurslari ishlatilishi mumkin. Shuningdek, kredit innovatsion jarayonlarda ishlab chiqarishga ilmiy tadqiqot natijalarini joriy qilish va ishlab chiqarish texnologiyasini o'zgartirish bilan bog'liq xarajatlarni moliyalashtirish jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur.

Albatta, korxonalarining mablag'lari yetarli bo'lgani holda bu turdagi xarajatlar dastlab korxonalarning o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi, shuningdek, o'z mablag'lari yetarli bo'lmagan sharoitda bankning maqsadli o'rta va uzoq muddatli ssudalari hisobidan ham amalga oshirilishi mumkin. Kreditni ishlatish samaradorligi uni pozitiv ravishda ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga va mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishiga ta'siri bilan aniqlanadi.

Ko'rib o'tganimizdek, kredit xo'jalik subyektlari tomonidan ishlab chiqarish va sotuv, to'lov jarayonidagi mablag'lar yetishmovchiligini qoplash uchun olinadi. Agar korxona ishlab chiqarish

zaxiralarini sotib olish uchun kredit mablag'lardan foydalanadigan bo'lsa, shu kredit fondlar aylanishining barcha bosqichlarini bosib o'tadi va miqdoriy jihatdan o'sgan holda aylanishdan chiqarilib, qarz beruvchiga qaytariladi.

Kredit resurslaridan korxona quyidagi hollarda foydalanishi mumkin:

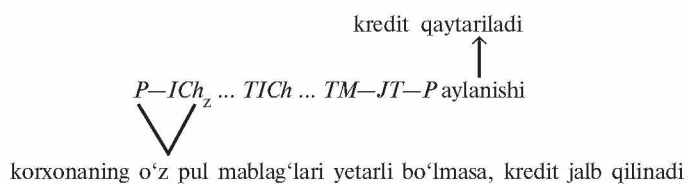
1. Korxona kreditni xarajatlarning biron turini amalga oshirish uchun, masalan, xomashyo, materiallar sotib olish, tugallanmagan ishlab chiqarish uchun yoki jo'natilgan tovarlar uchun olishi mumkin.

2. Korxona aylanma fondlar doiraviy aylanishining barcha bosqichlariga kreditni jalb qilishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish zaxiralari sotib olishga, tugallanmagan ishlab chiqarishga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga va boshqa xarajatlar uchun.

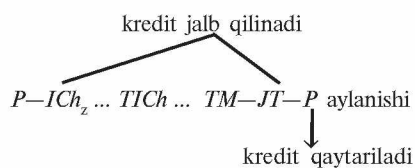
3. Korxonani kompleks kreditlashtirish zarur bo'lganda amalga oshiriladi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda xo'jaliklar tomonidan kreditdan foydalanish variantlarini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

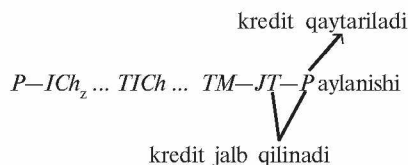
I variant

II variant

III variant

bu yerda, P — dastlabki pul mablagʻlari; Ich_z — ishlab chiqarish zaxiralari; $TIch$ — tugallanmagan ishlab chiqarish; TM — tayyor mahsulot; JT — joʻnatilgan tovarlar; P — aylanishdan boʻshagan pul mablagʻlari.

Yuqoridagi holatlardan koʻrinib turibdiki, har bir korxona oʻz faoliyati davomida kredit resurslariga muhtoj boʻlishi mumkin.

7.3. Kreditlash tamoyillari

Kredit munosabatlari iqtisodiyotda mavjud aniq uslubiy asoslarga tayanadi. Uning asosiy elementlari boʻlgan ssuda kapitali bozori operatsiyalari maʼlum tamoyillar asosida olib boriladi. Bu tamoyillar kredit rivojlanishining birinchi bosqichida koʻzga tashlangan edi, keyinchalik esa ular umumdavlat va xalqaro kredit qonunchiligida yaqqol oʻz aksini topdi. Iqtisodiy tushuncha sifatida kredit bir nechta tamoyillarga ega. Bular kreditning qaytib berilishi, kreditning muddatliligi, taʼminlanganligi, maqsadliligi va toʻlovlilik tamoyillaridir.

1. *Kreditning qaytib berish tamoyili.* Bu tamoyil kreditning mustaqil iqtisodiy tushuncha ekanligining shartidir. Qaytib berish kreditning umumiy belgisi hisoblanadi. Qaytib berish oʻz-oʻzidan vujudga kelmaydi: u moddiy jarayonlarga, qiymat aylanishining tugashiga asoslanadi. Ammo aylanma harakatning tugashi, bu — qaytarib berish emas, faqat qaytarib berish uchun zamin tayyorlash. Kreditni qaytarish aylanmadan chiqqan mablagʻlar qarz oluvchiga pul mablagʻlarini qaytarish imkoniyatini bergan taqdirda amalga oshiriladi. Qaytarib berish layoqati ikkiyoqlama jarayonni ifoda etadi, u kreditor uchun ham, qarz oluvchi uchun ham bir xil darajada muhimdir.

Qiymatning qaytuvchi harakatining huquqiy tomoni ham muhimdir. Muayyan bir muddatga beriladigan qiymatga egalik huquqi kreditoridan qarz oluvchiga oʻtmaydi. Qarzga beriladigan qiymat faqat muayyan bir muddatgagina oʻz egasi qoʻlidan uzoqlashadi, lekin egasini oʻzgartirmaydi. Boʻsh turgan resurslarni akkumulyatsiya qiluvchi banklar bu resurslardan xususiy resurslar sifatida foydalana olmaydi. Bank qarzga beruvchi mablagʻning egasi boʻlib, korxona, tashkilot, alohida shaxslar hisoblanadi. Qaytarib berish muayyan shartnomada aks ettiriladi.

Qaytarib berish obyektiv belgi hisoblanadi. Kreditni qaytarib beruvchi tomon uni boshqa iqtisodiy kategoriyalardan, jumladan, moliyadan farq qilish imkoniyatini beradi.

Kreditdan samarali foydalanish asosida qaytarib berish — butun bank faoliyatining markaziy punkti hisoblanadi. Kreditning bu tamoyili kredit va undan foydalanganlik uchun foiz summasini kredit bergan muassasa hisobiga koʻchirish yoʻli bilan ifodalanadi. Shu yoʻl bilan banklar kredit resurslarining qayta tiklanishini taʼminlaydilar. Bizning amaliyotimizda markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida kreditlashning «qaytarilmaydigan ssuda» degan norasmiy tushunchasi bor edi. Kreditlashning bu shakli xalq xoʻjaligining koʻp tarmoqlarida, ayniqsa, qishloq xoʻjaligi sohasida keng tarqalgan edi. Kredit davlat banki tomonidan qarz oluvchining moliyaviy holatini hisobga olmagan holda berilar edi. Oʻzining iqtisodiy mohiyatiga koʻra, qaytarilmaydigan ssudalar budjet subsidiyasining qoʻshimcha shakli sifatida namoyon boʻladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida «qaytarilmas kredit» tushunchasi bozor iqtisodiyoti tamoyillari uchun begona hisoblanib, bunday kreditning amaliyotda boʻlishi iqtisodiyot uchun juda xavflidir.

2. *Kreditning muddatliligi.* Bu tamoyil kredit beruvchidan olingan kreditni oʻz vaqtida qaytarib berish muddatini, yaʼni kreditning qanday muddatga berilganligi bilan tavsiflanadi. Bunda shu muddatlilik tamoyiliga koʻra, kredit uzoq va qisqa muddatli kreditlarga boʻlinadi.

Kreditning muddatlilik tamoyili qarzdor uchun qulay boʻlgan har qanday vaqtda emas, balki kredit bitimida koʻrsatilgan maʼlum muddatda kreditning qaytarilishi zarur ekanligini bildiradi. Kreditning muddatliligi har ikki tomon, kreditor va qarz oluvchi uchun muhimdir. Agar kreditor qarzni foizi bilan oʻz vaqtida qaytib olsa, uni egasiga oʻz vaqtida qaytarish yoki yana kreditga berish imkoniyatiga ega boʻladi. Qarz oluvchi kreditni samarali ishlatib, uni oʻz vaqtida kreditorga qaytarish va shu bilan shartnomadagi jazo choralaridan qutulishidan manfaatdor. Kreditning muddati boʻyicha kredit shartnomada koʻrsatilgan shartlarning buzilishi natijasida qarz beruvchi qarz oluvchiga iqtisodiy choralar (jarimalar shaklida, kredit boʻyicha foiz darajasini oshirish, kreditning muddatini qisqartirish va boshq.)ni qoʻllashi mumkin. Bu choralar ham yordam bermagan hollarda qarz beruvchi moliyaviy talablarni xoʻjalik sudi orqali undirib olishi mumkin. Kreditning muddatliligi kelib tushuvchi boyliklarni tejamli va qayta ishlatish, ishlab chiqarilgan mahsulotni joʻnatish, tovarlarni sotish muddatlariga va pirovard natijada aylanma fondlari doiraviy aylanishining tezligiga bogʻliqdir.

3. *Kreditning ta'minlanganlik tamoyili*. Bu tamoyil yordamida iqtisodiyotning rivojlanishida qiymat va moddiy ishlab chiqarish o'rtasida bo'lishi zarur bo'lgan proporsiyalarning bir me'yorda bo'lishi rag'batlantiriladi. Bu tamoyilning asosiy mohiyati shundaki, bunda xo'jalik aylanmasida ishtirok etuvchi bank mablag'larining har bir so'miga muayyan moddiy boyliklarning bir so'mi qarama-qarshi turishi lozim. Banklar tomonidan xalq xo'jaligi tarmoqlariga berilgan kreditlar to'liq tovar-moddiy boyliklari va ma'lum xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishi kerak. Tarmoqlarga ta'minlanmagan kreditlarning berilishi bank kreditlarining bankka qaytib kelmasligiga asos hisoblanadi. Bu, o'z navbatida, bankning likvidligiga va pul muomalasiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham, bozor iqtisodiyoti sharoitida banklar tomonidan beriladigan kreditlarning tovar-moddiy boyliklar va xarajatlar bilan ta'minlangan bo'lishiga muhim e'tibor berilmoqda. Hozirgi sharoitda bu jarayonning amalga oshirilishini quyidagicha ifodalash mumkin.

Kredit olayotgan korxona bankka tovar yoki tovar hujjatlarini, boshqa biror shakldagi mulkni garovga qo'yadi. Agarda bank bergan kredit qarz oluvchi tomonidan o'z vaqtida bankka qaytarilmasa, bank tovarni sotish hisobidan qarz o'rmini qoplash huquqiga ega bo'ladi. Ba'zida kredit warrant asosida ham berilishi mumkin (*warrant* — garov uchun xizmat qiluvchi hujjat). Bunda kreditor berayotgan krediti tovar-moddiy boyliklar bilan ta'minlanganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Bank ssudalarining tovar-moddiy boyliklar bilan to'liq ta'minlanganligi pul muomalasi barqarorligini ta'minlaydi, chunki bank aylanmasidagi pullar naqd pulga transformatsiyalanib turadi. Xulosa qilib aytganda, kreditning ta'minlanganlik tamoyili qarz oluvchi o'ziga olgan majburiyatlarni buzish sharoitida qarz beruvchining mulkdorlik manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi va kreditni biron garov yoki moliyaviy kafolat asosida berishda o'zining amaliy aksini topadi. Bu umumiy iqtisodiy barqarorlik davrida, ayniqsa, muhimdir.

4. *To'lovlilik tamoyili*. Bu tamoyil aylanma fondlarining doiraviy aylanishini, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlovchi to'lov resurslari summasini avanslashtirish zaruriyatidan kelib chiqadi. Unga asosan, korxonalar foydalanilgan qarz mablag'lari uchun kreditorga foiz shaklida to'lovni o'tkazadi. Kreditni to'lash uni to'liq summada o'z egasiga qaytarilishinigina emas, shu bilan kredit uchun foiz shaklidagi to'lov bilan qaytarilishini

ifodalaydi. Demak, kreditor o'z mablag'larini hech vaqt o'z hajmida qaytarib olish sharti bilan bermaydi, bunda u mablag'ni qarzga berganligi uchun muayyan to'lov talab qiladi (foizsiz imtiyozli kreditlar bundan mustasno).

Kreditning to'lovi nafaqat banklar xo'jalik hisobi maqomiga, shu bilan birga, korxonalarning bevosita foydasi bilan bog'liq xo'jalik hisobiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Kredit uchun haq to'lashning iqtisodiy mohiyati qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi qo'shimcha olingan foydaning taqsimlanishini qayd qilishda namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tamoyilning amaliyotda uch asosiy funksiyasini bajaruvchi bank foizi me'yorini o'rnatish jarayonida namoyon bo'ladi:

- yuridik shaxslar foydasi va jismoniy shaxslar daromadining taqsimlanishi;

- ishlab chiqarishni tartibga solish va ssuda kapitalining taqsimlanishi orqali tarmoq, tarmoqlararo va xalqaro miqyosda aylanishi;

- iqtisodiyot rivojining inqirozli bosqichida bank mijozlarining pul mablag'larini inflatsiyadan himoyalash va boshq.

Ssuda foizining stavkasi ssuda kapitalidan olingan yillik daromad summasining berilgan kredit summasiga nisbati bilan aniqlanib, kredit resurslari bahosi sifatida namoyon bo'ladi. Boshqa tovarlar bahosi belgilanishining an'anaviy mexanizmidan farqli o'laroq, kreditning bahosi, ssuda kapitali bozoridagi talab va taklifning nisbatini o'zida aks ettiradi va u bir qator omillarga bog'liq bo'ladi:

- bozor iqtisodiyotining davriy rivojlanishi (inqiroz davrida ssuda foizi o'sadi, yuksalish davrida esa pasayadi);

- inflatsiya jarayoni sur'atlari (amaliyotda ssuda foizining inflatsiya o'sish sur'atlaridan orqada qolishi uchrashi mumkin);

- tijorat banklarni kreditlash jarayonini amalga oshiruvchi Markaziy bank orqali davlat kreditini tartibga solishning samaradorligi;

- xalqaro kredit bozoridagi holat (masalan, biror mamlakatda kredit bo'yicha foiz stavkasining oshishi shu mamlakatga chet el kapitalining oqib kelishiga olib keladi va bu milliy bozorlar holatiga ta'sir ko'rsatadi);

- jismoniy va huquqiy shaxslar pul jamg'armalarining dinamikasi (ularning hajmi qisqargan holda ssuda foizi o'sadi);

- potensial qarz oluvchilarning kredit resurslariga bo'lgan ehtiyojini aniqlab beruvchi ishlab chiqarish dinamikasi;

- ishlab chiqarishning mavsumiyligi (chet el amaliyotida banklar mavsum davrida kreditlar bo'yicha foizlarni oshiradi);
- davlat tomonidan beriladigan kredit miqdori bilan davlatning ichki qarz-lari o'rtasidagi nisbat (ssuda foizi ichki davlat qarz-lari o'sishi bilan birga o'sib boradi).

5. *Kreditning maqsadli bo'lishi.* Bu tamoyilning mohiyati shundaki, qarz oluvchi tomonidan olingan kreditlar aniq bir maqsadni amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Kreditning qaysi maqsadga yo'naltirilganligi, masalan, tovar-moddiy boyliklar sotib olishga yoki ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashga va hokazo aniq obyektga maqsadli yo'naltirilganligi korxona bilan bank o'rtasida tuziladigan kredit shartnomada ko'rsatilgan bo'ladi. Korxona olgan kreditini faqatgina kredit shartnomada ko'rsatilgan ishni bajarishga sarflashi kerak. Bunda kredit muayyan, aniq obyektga: ishlab chiqarish xarajatlariga, ishlab chiqarish zaxiralariga, tayyor mahsulotga, jo'natilgan tovarlarga, hisob-kitob hujjatlariga va hokazolarga beriladi.

Yuqorida keltirilgan tamoyillar kreditning iqtisodiy kategoriya sifatida mavjud bo'lishi va harakat qilishining muhim tomonlarini o'zida ifodalaydi.

Bizning fikrimizcha, bozor iqtisodiyoti sharoitida kreditning yuqorida keltirilgan tamoyillaridan tashqari, kreditdan oqilona foydalanishni ifodalovchi tamoyil — kreditning samaradorligi tamoyilini kiritishimiz zarur. Bu tamoyil nafaqat kredit va foiz summasini bankka qaytarib to'lashni, bundan tashqari, shu kredit yordamida kreditlanadigan yoki moliyalashtiriladigan soha, tarmoq, korxona qancha samaradorlikka erishishini ifodalashi zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida beriladigan kreditlar ma'lum bir loyihaning bajarilishiga yo'naltirilgan bo'ladi. Banklar loyihalarni kreditlash yoki moliyalashtirishdan oldin loyihani bajarish uchun yo'naltiriladigan mablag'larning samaradorligini hisoblab chiqishlari zarur.

Agar biz bozor iqtisodiyoti yuqori rivojlangan mamlakatlarda kreditlash va loyihalarni moliyalashtirish amaliyotiga e'tibor beradigan bo'lsak, bu mamlakatlarda korxona, tashkilotlarga kredit berishdan oldin qo'yiladigan mablag'larning samaradorligi hisob-kitob qilib chiqiladi. Zero, loyihaga qo'yiladigan mablag'lar samara beradigan bo'lsagina, shu loyiha uchun mablag' ajratiladi. Har bir korxona va tashkilot uchun kreditdan foydalanishda uning samaradorligiga alohida e'tibor berish foydadan xoli emas, chunki samaradorlik kreditning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. Kre-

ditning samaradorligi ishlab chiqarish va savdo hajmiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Samaradorlik tamoyilining mavjudligi va unga rioya qilish kreditning boshqa tamoyillarining bajarilishi uchun asos hisoblanadi. Samaradorlik kreditdan aniq, maqsadli foydalanishni taqozo qiladi. Shunga asoslangan holda kreditning samaradorligini sodda qilib quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\text{Samaradorlik} = \frac{\text{Sotilgan tovar mahsulot hajmi}}{\text{Kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i}}.$$

Bu ko'rsatkich kredit qo'yilmalar o'rtacha qoldig'ining 1 so'miga to'g'ri keladigan sotilgan tovar mahsulotning hajmini ko'rsatadi. Kreditni jalb qilish yordamida ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi, tovarlarni sotish hajmining oshishi kreditning samaradorligini belgilab beradi. Korxona kam kredit resurslar hisobiga ko'p mahsulot sotuviga erishadigan bo'lsa, kreditning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi.

Kreditlashning yuqori samaradorligi minimal mehnat xarajatlari orqali maksimal foydaga erishadigan korxonalar uchun xarakterlidir. Agar kredit samaradorligiga ta'sir qiluvchi boshqa omillarni ham hisobga oladigan bo'lsak, kreditning samaradorligini kengroq olgan holda quyidagicha ifoda qilish mumkin:

$$S_{kr} = \frac{R}{O_{Fk} - K} - \frac{R}{O_{Fk} - K \cdot O_{of}} \cdot O_{kr},$$

bu yerda, S_{kr} – kredit qo'yilmalarining samaradorligi; R – to'la tannarxida realizatsiya qilingan tovar mahsuloti; O_{Fk} – kreditor qarzdorlikni hisobga olgan, lekin qarz mablag'larini hisobga olmagan holdagi aylanma fondlarining o'rtacha qoldig'i; K – qisqa muddatli kredit qo'yilmalarining o'rtacha qoldig'i; O_{kr} – hisobot davridagi qisqa muddatli kreditning aylanish soni; O_{of} – hisobot davridagi aylanma fondlarining aylanish soni.

Ifodadan ko'rinib turibdiki, kredit resurslarining samaradorligi, asosan, ikki omil: sotilgan mahsulotning hajmi va kredit resurslarining aylanish davriga bog'liq. Savdo hajmi qanchalik katta bo'lsa va kredit resurslarining aylanish davri qanchalik qisqa bo'lsa, kredit qo'yilmalarining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Bank tomonidan berilgan mablag'lar xo'jalik aylanmasida, ishlab chiqarishga tezroq joriy qilinsa va kredit mablag'lar ishlab chiqarish va muomala jarayonini tezroq bosib o'tsa, ular keltiradigan

samaradorlik shunchalik yuqori bo'ladi. Bank krediti mablag'lar doiraviy aylanishining biror bosqichida ushlanib qoladigan bo'lsa, bu hol kreditni to'lash muddatining kechiktirilishiga olib keladi. Bu, albatta, kreditning samaradorligi pasayganligidan dalolat berishi mumkin.

Kreditning samaradorligini ta'minlash maqsadida g'arb mamlakatlari amaliyotida kreditlashning biz uchun yangi qoidasi qo'llaniladi. Bu qoida kreditlashda «5 «C» lar qoidasi» deb yuritiladi. «5 «C» lar qoidasi»ga asosan, har bir «C» bo'yicha korxonaning faoliyati tahlil qilib chiqilib, talabga javob bersagina kredit beriladi. Qoidaga asosan, «C» harflari korxonalarning xo'jalik faoliyatining quyidagi jihatlarini ifodalaydi:

Character — qarz oluvchining xarakterini baholash, uning avvalgi qarzlari, qarzni to'lay olish qobiliyati hamda bozordagi obro'yi;

Capacity — qarz oluvchining boshlagan ishni oxiriga yetkaza olish, tegishli daromad olish hamda bank kreditlarini qaytara biling qobiliyati;

Capital — qarz oluvchi sarmoyasining yetarliligi;

Conditions — shartlar. Bunda iqtisodiy muhim va mazkur biznesning rivojlanishi nazarda tutiladi;

Colateral — garov (kafolat, kafillik, sug'urta polisi, tovar-moddiy boyliklar) va boshq.

Rejali iqtisodiyot davrida kreditlashning bu tamoyillaridan tashqari, yana bir necha boshqa tamoyillar qo'shimcha ravishda amal qilar edi. Sotsialistik xo'jalik davrida yuqoridagi tamoyillar ikkinchi darajali hisoblanar edi. Quyidagi tamoyillar esa asosiy, birinchi darajali tamoyillar bo'lib, kreditlash jarayonida banklar ko'proq shu tamoyillarning bajarilishiga e'tibor berar edi.

1. *Kreditni rejaning bajarilganligiga qarab berish*. Bu tamoyilning mohiyati shunda ediki, bank kreditlarining umumiy hajmi va shakllari banklarning kredit rejalari asosida o'rnatilgan. Bunda korxona va tashkilotlarga beriladigan kreditlar ularning ishlab chiqarish rejalari bajarilishiga qarab berilar edi. Undan tashqari, kredit hajmi bo'yicha muayyan reja tuzilar va shu rejaga asosan, kredit berilishi, uning hajmi va shakli belgilanib, bank tomonidan boshqarilardi.

Ushbu tamoyilga asosan, kredit rejasida ko'zda tutilgan bank ssudalari kvartal yoki oyiga bir marta emas, balki tovar-moddiy boyliklarini yaratish jarayoniga va ularni ishlab chiqarish maqsadlariga sarflash yoki sotishning ma'lum bosqichlarida bank tomonidan o'rnatilgan miqdorda berilar edi.

2. Differensiyalashtirish (kreditlashda har xil yondashish) tamoyili.

Bu tamoyil ijtimoiy zaruriy me'yorlarga mos holda ishlab chiqarish va mahsulotni realizatsiya qilish asosida korxona va tashkilotlarning qanday moliyaviy natijaga erishganligiga qarab belgilangan. Xo'jalik faoliyatining natijalariga qarab korxonalar «yaxshi ishlaydigan» va «yomon ishlaydigan» korxonalarga bo'lib kreditlangan. Bu tamoyilga asosan, ijobiy moliyaviy natijalarga erishgan korxona va tashkilotlarga kreditlash jarayonida ma'lum yengilliklar berilgan. Korxonalarda moliyaviy qiyinchiliklar bo'lganda, ishchilarga ish haqi to'lash uchun yoki boshqa to'lovlarni amalga oshirish uchun kreditlar berilgan. Undan tashqari, yaxshi ishlaydigan korxonalarga yengil sharoitda kreditlar berilgan, masalan, kreditning foiz stavkasi kamaytirilgan, korxona uchun zarur bo'lganda kreditning muddati uzaytirilgan va h.k.

Agar korxona ishlab chiqarish rejasini bajarmasa yoki bankdan olingan kreditlar bo'yicha o'z majburiyatlarini vaqtida amalga oshirmasa, bunday korxona yomon ishlovchilar qatoriga kiritilib, bank tomonidan iqtisodiy choralar qo'llanilgan. Yomon ishlovchi korxonalarga kreditlashda bank jiddiy yondashgan, ya'ni kreditlarni juda qisqa muddatga, yuqori foiz stavkalari bo'yicha bergan. Ba'zida bank oldindan bergan kreditlarini muddatidan ilgari undirib olgan, korxona yuqori tashkilotining kafolati asosida kredit bergan yoki ba'zi hollarda kredit berishni umuman to'xtatib qo'ygan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu tamoyillarning barchasi ham o'rinli bo'lmasligi mumkin.

7.4. Kreditning shakllari va turlari, ularning tavsifi

Kreditga bo'lgan talab qaysi usulda va muddatda, kim tomonidan qondirilishiga va qarz oluvchilarga taklif qilinishiga qarab, kredit bir necha tur va shakllarga bo'linadi. Uzoq davrlardan buyon kreditning quyidagi turlari qo'llanilib kelinmoqda:

1. Qisqa muddatli kreditlash.
2. Uzoq muddatli kreditlash.

Qisqa muddatli kreditlashda qarzlar bir necha oydan bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi. Bu turdagi kreditlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlarining doiraviy aylanishining uzluksizligini ta'minlaydi. Bizga ma'lumki, aylanma fondlarning doiraviy aylanishi deyarli barcha ishlab chiqarish soha-

larida bir yil va undan kamroq vaqt davom qiladi. Bir yil fondlar aylanishining tabiiy o'lchovi sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun ham, bir yil qisqa va uzoq muddatli kreditlashning chegarasi bo'lib xizmat qiladi. Qisqa muddatli kreditlar o'z tabiatiga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi:

1. *Kreditlash obyektlarining iqtisodiy mohiyatiga qarab:*
 - tovar-moddiy boyliklari uchun beriladigan kreditlar;
 - ishlab chiqarish xarajatlari (mahsulotning yangi turini o'zlashtirish, mavsumiy xarajatlarni amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar) uchun beriladigan kreditlar;
 - hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun beriladigan kreditlar (akkreditiv ochilganda, tayyor mahsulotni jo'natganda va boshqa hollarda).
2. *To'lash muddatiga qarab:*
 - muddatli, muddati kechiktirilgan va muddati o'tib ketgan kreditlar.
3. *Kreditni to'lash manbalariga qarab:*
 - qarz oluvchining o'z mablag'lari hisobidan;
 - grant mablag'lar hisobidan;
 - yangi kreditlar jalb qilish hisobidan.
4. *Ta'minlanganlik tamoyilining amal qilishiga qarab:*
 - to'g'ridan to'g'ri ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar;
 - egri (biron korxona va tashkilot vositasida) ta'minlanganlikka ega bo'lgan kreditlar;
 - ta'minlanmagan kreditlar.
5. *To'lanadigan foiz darajasiga qarab:*
 - o'rtacha (normal) foiz stavkali;
 - yuqori foizli;
 - past foiz stavkali;
 - foizsiz kreditlarga bo'linadi.

Uzoq muddatli kreditlashda, kreditlar bir yildan ortiq muddatga beriladi. Uzoq muddatli kreditlar, asosan, asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish va ular bilan bog'liq sohalarni ta'minlashda ishlatiladi. Hozirgi davrda uzoq muddatli kreditlar banklar tomonidan juda kam miqdorda berilsa-da, ular kapital qo'yilmalarini, loyihalarni moliyalashtirishning asosiy manbayi sifatida davlatimiz iqtisodini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Uzoq muddatli kreditlar xo'jalik tashkilotlari tomonidan quyidagi obyektlar uchun jalb qilinishi mumkin:

- qayta tiklashga kapital xarajatlarni amalga oshirish uchun;

- harakatdagi asosiy fondlarni kengaytirish va modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar uchun;
- yangi qurilish va qo'shimcha yuqori samarali tadbirlar bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish uchun;
- yangi fan, ilmiy-texnika sohasida tadqiqotlar olib borish va yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish uchun va boshq.

Kredit munosabatlarining subyektlari va obyektiga, foiz stavkasiga va kreditning harakat doirasiga qarab, kreditning quyidagi mustaqil shakllari amaliyotda qo'llanilishi mumkin. Bular bank krediti, tijorat krediti, iste'mol krediti, davlat krediti, xalqaro kredit. Amaliyotda kreditning har bir shakli ham o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, bir necha bo'laklarga bo'linishi mumkin.

Bank krediti iqtisodiyotda keng tarqalgan kredit munosabatlarining shakllaridan biridir. Uning obyekti pul mablag'larini bevosita ssudaga berish jarayoni hisoblanadi. Bank kreditini beruvchi kredit muassasalari kreditlash jarayonini amalga oshirish uchun Markaziy bankdan maxsus litsenziya (ruxsatnoma) olgan bo'lishlari zarur. Qarz oluvchi sifatida yuridik shaxslar, aholi, davlat, xorijiy davlat mijozlari ishtirok qilishlari mumkin. Kredit munosabatlarining vositasi bo'lib, kredit shartnoma yoki kredit keli-shuvi hisoblanadi. Bu kredit turi bo'yicha olinadigan daromad yoki stavka tomonlar bilan kelishiladi va bank foizi yoki ssuda foizi ko'rinishida bo'ladi.

Jahon amaliyotida bank kreditidan foydalanishda uning turli xil xususiyatlari hisobga olinadi. Qisqa muddatli bank kreditlari qarz oluvchi korxonaning xo'jalik faoliyatida aylanma mablag'lar yetishmovchiligini to'ldirish uchun qo'llaniladi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillariga mos keluvchi bunday jarayonning bo'lishi ssuda kapitali bozorida mustaqil segment pul bozorining yuzaga kelishiga olib keladi. Qisqa muddatli kreditlar fond bozorida, savdo va xizmatlar ko'rsatishda, banklararo kreditlash rejimida ko'proq qo'llaniladi.

Hozirgi sharoitda qisqa muddatli kreditlar quyidagi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

- kreditlarning juda qisqa muddatlar (ba'zida bir oygacha muddat)ga berilishi;
- kreditning muddati va foiz stavkasining bir-biriga teskari proporsional (kreditning muddati juda qisqa bo'lsa-da, foiz stavkasi juda yuqori) bo'lishi;
- ishlab chiqarish sohasidan ko'proq muomala sohasiga xizmat ko'rsatish.

Hozirgi vaqtda bir yil muddatga beriladigan kreditlardan tijorat xarakteridagi faoliyatni amalga oshirish, agrar sektorda va investitsiyalarni talab qiluvchi innovatsion jarayonlarni kreditlashda keng foydalanilmoqda. Uzoq muddatli kreditlar asosiy fondlar harakatini ta'minlaydi va ular kredit resurslarning katta hajmi bilan ajralib turadi. Uzoq muddatli kreditlar 1 yildan ortiq muddatga, davlat tomonidan tegishli moliyaviy kafolatlarni olgan holda, kreditning muddati 10 yil va undan ortiq muddatga uzaytirilishi mumkin.

Qarzni to'lash usuli. Qarzdor tomonidan to'liq summada to'lanadigan kreditlar. Bu usul qisqa muddatli kreditlarni qaytarishning an'anaviy usuli hisoblanib, huquqiy jihatdan rasmiylashtirilishi juda sodda mexanizmga ega bo'ladi, chunki bu usulda tabaqalashtirilgan foiz stavkasini hisoblash mexanizmini qo'llash talab qilinmaydi.

Kreditni to'lashda kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bo'lib to'lanadigan kreditlar bo'lishi mumkin. Qarzni to'lashning bu usulida kreditni qaytarishning aniq shartlari kredit shartnomada keltirilgan bo'ladi. Kreditni bo'lib-bo'lib to'lash usuli, ko'pincha, uzoq muddatli kreditlarni to'lashda ishlatiladi.

Kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli. Amaliyotda olingan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini to'lashning bir necha usullari mavjud:

- kreditni to'lash muddati kelganda, foiz stavkasini ham qo'shib to'lash usuli. Bu usul bozor iqtisodiyoti yaxshi taraqqiy qilgan mamlakatlarning xo'jalik tashkilotlari faoliyatida keng qo'llaniladigan an'anaviy usul bo'lib, u hisob-kitob xarakteri jihatidan oddiy bo'ladi. Bu usul ko'proq qisqa muddatli ssudalarni to'lashda qo'llaniladi;

- kredit shartnomasida ko'rsatilgan muddat davomida bir tekisda qarz oluvchi tomonidan to'lanadigan kredit bo'yicha foizni undirib olish usuli. Amaliyotda bu usul uzoq muddatli kreditlarni to'lashda qo'llaniladigan an'anaviy usuldir va tomonlar kelishgan holda kredit bo'yicha foizlarni to'lashga har xil yondashishlari mumkin. Masalan, kredit uzoq muddatga berilgan bo'lsa, kredit bo'yicha foiz stavkasini to'lashni kreditdan foydalana boshlaganidan bir yoki ikki yil o'tgandan keyin belgilab berish mumkin;

- qarz oluvchiga kredit berilayotgan vaqtda kredit uchun to'lanadigan foiz bevosita bank tomonidan ushlab qolinadigan kreditlar. Kredit uchun foiz stavkasini bu usulda to'lash rivojlangan bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos kelmaydi va uning uchun xarakterli

emas. Bu usul faqat sudxo'rlik kapitalida ishlatiladi. Mamlakatda iqtisodiy holat nobarqaror bo'lganida, banklar qisqa muddatli kreditlashni va kreditlar bo'yicha foizlar to'lashni shu usulda olib borganlari qulay hisoblanib, amaliyotda shu usuldan keng foydalanadilar.

Ta'minlanganlikning mavjudligi. Ishonchli kreditlar va ularning qaytarilishini ta'minlovchi birdan bir garov shakli bevosita kredit shartnomasi hisoblanadi. Kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini kredit ta'minlanganligining sharti sifatida qabul qilish, xorijiy banklar tomonidan cheklangan hajmda, ishonchga sazovor bo'lgan doimiy mijozlarni qisqa muddatli kreditlash jarayonida qo'llaniladi. Uzoq muddatli kreditlashda ham berilgan kreditlarni sug'urta qilish sharti bilan istisno tariqasida qo'llanilishi mumkin. Odatda, sug'urta qilish qarz oluvchi hisobidan amalga oshiriladi. Bizning amaliyotimizda bu ba'zi hollarda, tijorat banklari tomonidan o'z sho'balarini va muassasalarini kreditlashda qo'llanilishi mumkin.

Yaxshi ta'minlangan kreditlar. Bunday kreditlar zamonaviy bank kreditining asosiy turi sifatida ta'minlangan ssudalar hisoblanadi. Ta'minlanganlik sifatida qarz oluvchining har xil shakldagi mulki, ko'proq ko'chmas mulki va uning ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlar, boshqa mulk shakllari bo'lishi mumkin. Qarz oluvchi o'z majburiyatlarini bajara olmagan hollarda ta'minlanganlik asosi bo'lgan mulk bank ixtiyoriga o'tadi va bank uni sotib, yetkazilgan zararni qoplash huquqiga ega. Bank tomonidan berilayotgan kredit miqdori taklif etilayotgan ta'minlanganlikning o'rtacha bozor narxidan past bo'ladi va mulk bahosi tomonlarning kelishuvi natijasida aniqlanadi.

Kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilinadigan mulk tez sotiladigan, oldin biror majburiyat bo'yicha garovga qo'yilmagan, korxonaga tegishli bo'lgan mulk bo'lishi kerak.

Uchinchi shaxsning moliyaviy kafolati yoki kafilligi bilan beriladigan ssudalar. Kredit boshqa bir tashkilotning kafolati asosida beriladi. Kafolat beruvchi korxona yoki muassasa, agar qarz oluvchi kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarni vaqtida bajarmasa, shu tufayli bank ko'rgan zararlarni qoplashga kafillik beradi va faoliyat davomida haqiqatda shunday ahvol ro'y bersa, o'z mablag'lari hisobidan zararni qoplab beradi. Moliyaviy kafillik beruvchi tomon sifatida yuridik shaxslar, shuningdek, turli darajadagi davlat hokimiyati organlari ishtirok qilishlari mumkin.

Bank kreditining maqsadliligi. Jahon amaliyotida umumiy biron ehtiyojni qoplash uchun ishlatiladigan kreditlar mavjud. Bunda bank tomonidan beriladigan kreditlar qarz oluvchining moliyaviy resurslarga bo'lgan turli ehtiyojlarini qondirish uchun o'z ixtiyori bo'yicha ishlatiladi. Hozirgi sharoitda ular qisqa muddatli kreditlash sohasida cheklangan tarzda qo'llaniladi, o'rta va uzoq muddatli kreditlashda umuman qo'llanilmaydi. Bizning amaliyotimizda banklar tomonidan biron maqsadni amalga oshirish uchungina kreditlar beriladi.

Kreditning qaysi maqsad uchun berilayotganligi kredit shartnomasida ko'rsatiladi va bank tomonidan berilgan resurslar qarz oluvchi tomonidan faqatgina unda ko'rsatilgan masalani hal etish uchun ishlatiladi (masalan, olinayotgan tovarlar bo'yicha hisoblashish, ish haqi to'lash va h.k. uchun). Qarz oluvchi tomonidan ko'rsatilgan majburiyatlarning buzilishida bitimda ko'rsatilgan jaramalar qo'llaniladi.

Qarz oluvchilarning kategoriyalari. O'zining faoliyat doirasiga qarab, qarz oluvchi korxona va tashkilotlar bir necha guruhlariga bo'linishi mumkin. Masalan, agrar sohada kredit oluvchilar. Bu sohaning bo'lishi — maxsus kredit muassasalari — agrobanklarning, keyinchalik qishloq xo'jaligi sohalariga xizmat ko'rsatuvchi boshqa banklar «Agrobank», «Qishloqqurilishbank» va boshqa shu turdagi banklarning tashkil topishini belgilab beruvchi asos hisoblanadi. Bu banklar faoliyatining o'ziga xos xususiyati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lgan mavsumiylikni e'tiborga olgan holda kreditlash hisoblanadi.

Tijorat sohasi uchun kreditlar berish. Bu soha bo'yicha kreditlar savdo va xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik subyektlariga beriladi. Bu kreditlar tez aylanib kelish xususiyatiga ega bo'lib, tijoratchilar ehtiyojini qondirishda katta ahamiyatga egadir. Bank tomonidan kreditlar qimmatli qog'ozlar bo'yicha oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshiruvchi, fond birjasi vositachilari: broker, makler, diler firmalariga beriladi.

Ko'chmas mulk uchun ipoteka kreditlari berilishi mumkin. Ular ham oddiy, ham ixtisoslashgan ipoteka banklari tomonidan beriladi. Bu hozirda xorij amaliyotida keng tarqalgan bo'lib, hatto ba'zi manbalarda kreditning alohida shakli sifatida namoyon bo'ladi. Bizning amaliyotimizda esa bu faqatgina 1996-yildan boshlab keng tarqala boshladi. Xususiylashtirish jarayoni rivojlantirishi, mulkka egalik asoslari qonunlashtirilishi ipoteka kreditining yanada ravnaq topishiga olib keldi.

Banklararo kreditlar — bank kreditining keng tarqalgan shakllaridan biri. Banklararo kreditning joriy stavkasi ma'lum bir tijorat bankining boshqa turlardagi ssudalar berish siyosatini aniqlab beruvchi muhim omil hisoblanadi. Bu me'yorning aniq miqdori (hisob stavkasi) Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Tijorat krediti iqtisodiyotda kredit munosabatlari vujudga kelishining birinchi shakllaridan bo'lib, veksel muomalasini vujudga keltirgan va naqd pulsiz hisob-kitoblarning rivojlanishiga yordam bergan. Tijorat kreditining subyektlari sifatida yuridik shaxslar: mol yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi korxonalar, kreditning obyekti sifatida sotilayotgan tovar ishtirok qiladi. Tijorat krediti o'zining amaliy ko'rinishini huquqiy shaxslar o'rtasida tovar va xizmatlarning to'lov muddatini cho'zish orqali sotish shaklidagi moliya xo'jalik munosabatlarida topadi. Bu kredit shaklining asosiy maqsadi tovarlarni sotishni tezlashtirish va shu orqali foyda olishdan iborat.

Tijorat kreditining an'anaviy vositasi bo'lib, qarz oluvchining qarz beruvchiga nisbatan moliyaviy majburiyatlarini aks ettiruvchi veksel hisoblanadi. Veksel — bu qarz majburiyati bo'lib, qarz oluvchi o'z zimmasiga qarzni ko'rsatilgan summada, ko'rsatilgan joyda, belgilangan muddatda to'lash majburiyatini oladi.

Amaliyotda vekselning ikki turi qo'llaniladi: oddiy va o'tkazma veksel. Oddiy vekselni qarz oluvchi korxona qarz beruvchi korxonaga beradi va tovarlar hamda ko'rsatilgan xizmatlar uchun unga to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

O'tkazma vekselda kreditor tomonidan belgilangan tovar va xizmatlar summasi uning topshirig'iga asosan uchinchi shaxsga yoki vekselni ko'rsatuvchiga o'tkazilishi zarur. Kreditorning vekselda ko'rsatilgan summani uchinchi shaxsga to'lash to'g'risidagi buyrug'ini ifodalovchi hujjat amaliyotda *tratta* deb ham yuritiladi.

Tijorat krediti bank kreditidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Kreditor (qarz beruvchi) rolida maxsus kredit-moliya tashkilotlari emas, balki tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda sotish bilan shug'ullanuvchi turli yuridik shaxslar ishtirok qiladi.
2. Tijorat krediti faqatgina tovar shaklida beriladi.
3. Tijorat kreditida ssuda kapitali, sanoat va savdo kapitali bilan integratsiyalashgan holda harakat qiladi. Bu bozor iqtisodiyoti sharoitida turli ixtisosdagi va faoliyat yo'nalishdagi korxonalarni o'z ichiga oluvchi xolding, moliyaviy kompaniyalarning vujudga kelishida o'z aksini topadi.

4. Berilgan vaqt oralig'ida tijorat kreditining o'rtacha qiymati doimo bank foizining o'rtacha stavkasidan kichik bo'ladi.

5. Qarz beruvchi va qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma huquqiy rasmiylashtirilganda tijorat krediti bo'yicha to'lov (foiz stavkasi) alohida aniqlanmaydi. Foiz to'lovi tovar bahosiga qo'shilgan holda rasmiylashtiriladi.

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida tijorat krediti keng tarqalgan. MDH davlatlari bank amaliyotida tijorat krediti qo'llanilmaydi. Sobiq Ittifoq davrida kredit munosabatlarining rivojlanishiga nazar soladigan bo'lsak, 1930—1932-yillardagi kredit islohotigacha amaliyotda tijorat kreditidan foydalanilgan. Bu kredit tovarlar ishlab chiqarishning mo'l-ko'pchiligi sharoitida tovarlarni sotish jayronini tezlashtirishda qulay hisoblanadi. O'tgan asrning 30-yillarida kreditning bu shaklidan foydalanishda ma'lum kamchiliklarga yo'l qo'yilgani uchun kredit islohoti o'tkazish davomida bu kreditdan foydalanish bekor qilindi va xo'jaliklar to'g'ridan to'g'ri bank tomonidan kreditlashga o'tkazilgan.

Hozirgi sharoitda jahon amaliyotida tijorat kreditining, asosan, uch turi qo'llaniladi:

- qayd qilingan to'lov muddati bo'yicha kredit;
- tovarlarni sotgandan keyingina qarzni to'lash bo'yicha kredit;
- ochiq hisobvaraq bo'yicha kreditlash.

Bunda tijorat krediti shartlari bo'yicha, keyingi tovar partiya-sini jo'natish, oldingi jo'natilgan tovarlar bo'yicha qarzlarni to'lash muddatigacha amalga oshirilishi zarur.

Korxonalar tijorat kreditidan, shuningdek, bank kreditidan foydalanishi inkor qilinmaydi. Tijorat krediti bank kreditidan farq qilsa-da, ularning harakati bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lishi mumkin. Korxonalar tijorat kreditidan foydalanganda, bank krediti korxona faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladigan kredit sifatida namoyon bo'la olmaydi. Tijorat kreditida korxonalarning hisobraqamlarida mablag'lari bo'lmagan sharoitda korxonalar tovarlarni kreditga sotib oladi. Shuning uchun iste'molchi korxonalar bank kreditiga ehtiyoj sezmasligi mumkin. Ayni vaqtda mol sotuvchi korxona faoliyatida tovarlarini kreditga sotganligi uchun mablag'ga muhtojlik sezadi. Mana shu sharoitda mol yetkazib beruvchi korxona pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyojini qoplash maqsadida kredit olish uchun bankka murojaat qiladi. Bu hol, o'tgan asrning 30-yillari amaliyotida bank tomonidan egri kreditlash deb yuritilgan. Egri kreditlash deb yuritilishining sababi shundaki,

kreditni haqiqatda mablag'i yetarli bo'lmagan korxona, mol sotib oluvchi korxona olishi zarur edi. Mol sotib oluvchining xo'jalik faoliyatidagi mablag'lar yetishmovchiligi mol yetkazib beruvchiga bank tomonidan kredit berish yo'li bilan qoplangan.

Yuqorida ko'rsatilgan kamchiliklarni hisobga olmagan holda tijorat krediti tovarlar sotish jarayonini tezlashtirishda va korxonalarining aylanma mablag'larini xo'jalik faoliyatidan tezroq bo'shashini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Iste'mol krediti. Iste'mol krediti o'zining maqsadi bilan kreditning boshqa shakllaridan farq qiladi. Uning farqli belgisi jismoniy shaxslarni kreditlash hisoblanadi. Kreditning bu shaklida kredit beruvchi sifatida maxsus kredit muassasalari bilan birga, tovar va xizmatlarni sotishni amalga oshiradigan jismoniy shaxslar ham bo'ladi.

Iste'mol krediti ikki shaklda: pul yoki tovar shaklida berilishi mumkin. Jismoniy shaxslarga ko'chmas mulkka egalik qilish uchun, qimmat bo'lgan davolanishni to'lash, har xil tovarlar va uy jihozlari sotib olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun iste'mol kreditlari beriladi. Pul shaklida iste'mol krediti banklar tomonidan, tovar shaklida esa tovarlar chakana savdosi jarayonida to'lov muddatini cho'zish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda hozirgi kunlarda uy-joy sotib olish, uy-joy qurish uchun pul shaklidagi, uzoq muddatli iste'mol krediti va tovar shaklida avtomobil krediti berilmoqda.

Davlat krediti. Kreditning bu shaklining asosiy xususiyati kredit munosabatlarida davlatning qatnashuvidir. Bunda davlat bir tomondan qarz beruvchi va ikkinchi tomondan qarz oluvchi sifatida ishtirok qilishi mumkin. Qarz beruvchi vazifasini bajara turib, davlat, davlat kredit institutlari, jumladan, Markaziy bank orqali iqtisodiyotning har xil sohalarini kreditlashni o'z zimmasiga oladi. Davlat tomonidan:

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini kreditlash;
- moliyaviy resurslarga ehtiyoj sezayotgan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan aniq tarmoq yoki mintaqalarga, agar budjetdan moliyalashtirish imkoniyati tugagan bo'lsa, vaqtincha foydalanishga mablag' ajratilishi mumkin.

Undan tashqari, tijorat banklariga banklararo kreditlar bozorida kredit resurslarni kimoshdi savdosi yo'li bilan yoki to'g'ridan to'g'ri sotish jarayonida davlat tomonidan mablag'lar vaqtincha foydalanishga berilishi mumkin.

Davlatning qarzlari ko'paygan hollarda davlat budjeti kamo-madini moliyalashtirish maqsadida, davlat qarz oluvchi sifatida, davlat qarzlarni joylashtirish jarayonini amalga oshiradi. Davlat kreditining xarakterli xususiyati shundaki, davlat tomonidan olin-gan qarz mablag'lari ishlab chiqarish fondlari aylanishida yoki moddiy boyliklar yaratishda ishtirok qilmaydi. Bu mablag'lar dav-lat qarzlarni qoplash uchun ishlatiladi.

Davlat xazina majburiyatlarini chiqarish, moliya bozorida qim-matli qog'ozlarini joylashtirish, zayomlarni chiqarish, sotish yo'li bilan banklar aholining va boshqa moliya-kredit institutlarining pul mablag'larini yig'adi hamda ularni davlat qarzi va budjet kamo-madini qoplash (moliyalashtirish)ga sarflaydi. Shuni ta'kidlash zarurki, o'tish davrida davlat krediti faqatgina moliyaviy resurs-larni jalb qilish manbayi sifatida emas, balki iqtisodiyotni markaz-lashgan kredit tizimi orqali tartibga solishning samarali vositasi sifatida ishlatilishi kerak.

Xalqaro kredit. Kredit munosabatlarining xalqaro miqyosda (davlatlar o'rtasida) amalga oshirilishi xalqaro kreditning yuzaga kelishiga olib keladi. Bunga xalqaro miqyosda harakat qiluvchi kredit munosabatlarini to'plash sifatida qarash zarur. Kredit bu shaklining bevosita ishtirokchilari millatlararo moliya-kredit ins-titutlari, tegishli davlat hokimiyati, kredit tashkilotlari va alohida yuridik shaxslar bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit bir davlat, shu davlat banki, yuridik shaxsi tomonidan ikkinchi bir davlatga, uning banklariga, boshqa yuri-dik shaxslariga muddatlilik va to'lovlilik asosida beriladigan kredit hisoblanadi. Xalqaro kredit davlat va xalqaro institutlar ishtirok etgan munosabatlarda pul (valuta) shaklida, tashqi savdo faoliya-tida esa tovar shaklida bo'lishi mumkin.

Xalqaro kredit quyidagi xususiyatlari bilan xarakterlanadi:

- qarz oluvchi va qarz beruvchi sifatida davlat tashkiloti va muas-sasalari, banklar, kompaniyalar, xalqaro valuta-kredit tashkilot-lari qatnashadi;
- qarzga olingan mablag'lar qarz oluvchi mamlakat tomonidan daromad keltiruvchi kapital sifatida ishlatiladi;
- qarz beruvchi mamlakatga to'lanadigan ssuda foizining man-bayi qarz oluvchi mamlakat aholisi tomonidan yaratilgan milliy daromad hisoblanadi.

Xalqaro kredit mahalliy kredit bilan bir qatorda, fondlar ayla-nishining barcha bosqichlarida qatnashadi.

Xalqaro kredit xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasida quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- mamlakatlar o'rtasida kapitalning qayta taqsimlanishini ta'minlaydi;
- kapitalning konsentratsiyalashuviga va markazlashuviga sharoit yaratadi va bu jarayonni tezlashtiradi;
- har xil valutalarda xalqaro hisob-kitoblarni olib borishda muomala xarajatlarini qisqartiradi.

Xalqaro kreditlar:

- xarakteri bo'yicha — davlatlararo, xususiy, firma kreditlariga;
- shakli bo'yicha — davlat, bank, tijorat;
- tashqi savdo tizimida tutgan o'rni bo'yicha — eksportni kreditlash, importni kreditlashga;
- muddati bo'yicha — qisqa muddatli — 1 yilgacha, uzoq muddatli — 5 yildan ortiq muddatga;
- obyekti bo'yicha — tovar va valuta;
- ta'minlanganligi bo'yicha — tovar-moddiy boyliklar bilan yoki hujjatlar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Tovar shaklida beriladigan xalqaro kredit yoki firma kreditlari tijorat kreditining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasida qo'llanilishi hisoblanadi va bir mamlakat firmasining tovari ikkinchi mamlakat firmasiga kreditga — to'lov muddati kechiktirilib sotiladi. Bu jarayon, odatda, tratta (o'tkazma veksel) bilan rasmiylashtiriladi. Eksportni kreditlashda davlat tomonidan subsidiya ajratilganligi uchun firma kreditlari bo'yicha foiz stavkalari, odatda, foiz stavkalarining bozor bahosidan past bo'ladi.

Xalqaro bank kreditlarining bank eksport kreditlari (xorijiy import qiluvchilarga xususiy tijorat banklari, maxsus tashqi savdo banklari tomonidan beriladigan kredit), yevrokredit (yirik tijorat banklari tomonidan yevrovaluta bozori resurslari hisobidan yevrovalutada, 2 yildan 10 yilgacha bo'lgan muddatga, o'zgaruvchan foiz stavkada kreditlar berish) kabi turlari mavjud. Xalqaro davlat krediti ikki tomonlama kelishuv asosida rivojlangan mamlakatlar tomonidan rivojlanayotgan mamlakatlarga tovar yoki valuta shaklida, foiz to'lash yoki foiz to'lamaslik sharti bilan, uzoq yoki qisqa muddatga beriladi.

Xalqaro valuta-kredit tashkilotlarining kreditlari qisqa muddatli — 1 yilgacha (Xalqaro valuta fondining kreditlari), o'rta muddatli — 5 yilgacha (Jahon tiklanish va taraqqiyot banki) va uzoq muddatli — 20 yilgacha (Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki

va boshq.) kreditlar berishi mumkin. Xalqaro valuta-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar xususiy tijorat banklaridan olingan kreditlardan (bu kreditlar bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi yiliga 7—9 % ni tashkil qiladi) arzonra tushadi.

Sudxo'rlik krediti kreditning o'ziga xos shakli. Xorijda bu tari-xan keng tarqalgan kredit hisoblanadi. Amalda sudxo'rlik krediti Markaziy bank tomonidan tegishli litsenziyaga ega bo'lmagan jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlar to-monidan mablag'larni vaqtincha foydalanishga berish yo'li bilan amalga oshiriladi. Sudxo'rlik krediti ssuda foizining yuqori stavkasi bilan xarakterlanadi (120—180 %). Milliy kredit tizimi infrastruk-turasi rivojlanishi va hamma turdagi potensial qarz oluvchilarga kredit resurslardan foydalanish huquqini ta'minlash natijasida sudxo'rlik krediti ssuda kapitali bozoridan yo'qoladi.

7.5. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati

Kreditning ahamiyati uning mohiyati va funksiyalari orqali aniqlanadi. Kreditning ahamiyatini kreditni intensivlashtirish dastagi va rag'batlantiruvchisi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda bajaradigan funksiyalarining natijasi sifatida aniqlashti-rish mumkin.

Kredit takror ishlab chiqarish jarayonini tezlashtiradi va ijti-moiy ishlab chiqarishning uzluksizligini ta'minlaydi. Korxonalar-ga beriladigan kredit ularning vaqtinchalik moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi va takror ishlab chiqarish jarayoni-ning uzluksiz davom etishini ta'minlaydi.

Pul mablag'lariga ehtiyoj ishlab chiqarishning nafaqat mav-sumiy, shuningdek, boshqa sabablariga ham bog'liq. Barcha hol-larda kreditni jalb etish asosiy va aylanma fondlarining uzluksiz — doiraviy aylanishini, ishlab chiqarish jarayoni va tovarlar muoma-lasini tezlashtirishni ta'minlaydi. Boshqa iqtisodiy kategoriyalar singari kredit mahsulot ishlab chiqarish va muomala sohasini rag'-batlantiradi. Shuningdek, kredit ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishga, iqtisodiy vazifalarni bajarishga muhim ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi sharoitda ishlab chiqarishni intensivlashtirish va ijti-moiy-iqtisodiy rivojlanishning muammolari yechilayotgan bir davrda kreditning ilmiy-texnik yutuqlarni ishlab chiqarishga jalb etishdagi ahamiyati ortib bormoqda. Kreditning ilmiy-texnika taraqqi-

qiyotiga ijobiy ta'siri jahon talablariga mos mahsulot ishlab chiqarish, mehnat xarajatlarini kamaytirish, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshirishga imkon beruvchi yangi texnika va texnologiyalarni kiritish jarayonlarini imtiyozli kreditlashda ko'rinmoqda.

Hozirgi kunda ko'pgina korxonalarda chuqur tarkibiy o'zgarishlar tufayli ishlab chiqarishni rivojlantirish fondi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni yangi texnik asosdagi asosiy fondlar bilan ta'minlash ehtiyojini qondira olmaydi. Bunday sharoitda korxonalar texnik qayta qurollanish uchun kreditga ehtiyoj sezadi. Ko'rinib turibdiki, kreditning paydo bo'lish shart-sharoitlariga nafaqat unga bo'lgan ehtiyoj, shuningdek, bo'sh pul mablag'larining mavjudligi, ularni vaqtinchalik foydalanishga berish imkoniyatiga bog'liq.

Kredit texnologik jarayonlarni takomillashtirish, asbob-uskunalarni modernizatsiya qilish, asosiy fondlar parkini yangi mashinalar bilan ta'minlash asosida, minimal kapital xarajatlar hisobiga xalq xo'jaligiga kerak mahsulotning hajmini oshirishda korxonalarining samarali yo'llarni tanlashida ularga iqtisodiy turtki beruvchi vositadir.

Samarali tadbirlarni amalga oshirish uchun beriladigan kredit fond qaytimi kapital xarajatlar samaradorligini oshirishga, asosiy fondlar strukturasi yaxshilashga va ishlab chiqarish quvvatlarini o'z vaqtida ishga tushirishga yordam beradi.

Kreditning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishda mehnat unumdorligini oshirishga ta'siri fondlar va mehnat unumdorligi qiymat shakllari o'sish sur'atlarining bir-biriga munosabatini ifodalaydi va, o'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari samaradorligi darajasini xarakterlaydi. Kredit shunday ishlab chiqarish vositalari sotib olish va kiritishga ishlatilishi kerakki, bunda bu vositalar asosida mehnat unumdorligi va mehnatning fond bilan qurollanish darajalari oshsin.

Kreditning muhim vazifasi sof daromadni ishlatishda vositachilik mexanizmini ta'minlashdan iborat. Sof daromadni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatish uchun avval uni pul ko'rinishida jamg'arish kerak. Kreditning o'rnini to'g'ri aniqlash uchun uni ishlatish maqsadlarini, shu jumladan, umumiy va xususiy maqsadlarini yoritish kerak.

Kreditning umumiy maqsadi bu ijtimoiy ishlab chiqarishni dinamik va proporsional rivojlanish asosida aholining moddiy-madaniy turmush darajasi oshishini ta'minlaydi. Kreditning asosiy

maqsadi ishlab chiqarishni rivojlantirish intensiv omillarini qo'llash asosida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdir.

Kredit davlatning iqtisodiy dastaklaridan biri sifatida butun iqtisodiyotning rivojlanishiga va alohida korxona faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi. Kredit ishlab chiqarishga ijtimoiy xarajatlarni iqtisod qilish yo'li bilan ta'sir etadi. Ammo kredit tovar-moddiy boyliklardagi jonli yoki buyumlashgan mehnatni bevosita iqtisod qila olmaydi, chunki uning o'zi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi.

Kreditning ahamiyati uni xalq xo'jaligiga ta'sir etish mexanizmi va yo'nalishida ifodalangan nazariy tushunchadir. Kreditning iqtisodiyot va ilmiy-texnika taraqqiyoti rivojlanishiga ta'siri uning xo'jalik hisobining mustahkamlanishidagi mavqeyini oshiradi. Xo'jalik hisobida qarz oluvchi yuridik mustaqil shaxs sifatida kreditor bilan kredit shartnomasi tuza oladi.

Kreditning xo'jalik hisobiga ta'siri quyidagicha amalga oshiriladi:

- qarz maqsadli yo'nalishiga ega bo'ladi;
- qarzni qaytarib berish va muayyan to'lov to'lash majburiyati qarz oluvchini olingan qarzni samarali ishlatishga undaydi.

Kreditning hozirgi sharoitdagi mavqeyini oshirish uchun banklar kredit resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlashlari, likvidlik qobiliyatiga ega bo'lmagan xazinalar va xarajatlarga kreditlar bermasliklari, kreditni muomala xarajatlarini iqtisod qilishda keng qo'llashni hisobga olishlari zarur.

Xalqaro iqtisodiy aloqalar doirasida kreditning ahamiyati ortib bormoqda. Hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida respublikamiz xalqaro iqtisodiy munosabatlar doirasiga kirib bormoqda va bunda kredit ham muhim ahamiyat kasb etayotir.

Kredit mamlakatlararo o'zaro hamkorliklarni amalga oshirishda, xususan, qo'shma korxonalar qurishda va ularning faoliyatini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Respublikamizning ichki kredit tizimida kreditning ahamiyati yanada muhimroq bo'lib ko'rinadi. Buni respublikamizning kredit tizimiga taalluqli qonunlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar orqali ko'rish mumkin. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi, «Fermer xo'jaliklariga kredit berish va ular bilan hisob-kitob qilish qoidolari», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi, «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunlari va boshqa shunga oid normativ hujjatlar davlatimiz olib borayotgan pul-kredit siyosatini rivojlantirish istiqbollari belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Natijada yildan yilga tijorat banklari tomonidan iqtisodiyot tarmoqlariga ajratilgan kreditlar salmog'i oshib bormoqda. Faqatgina 2013-yil 1-iyul holatiga ko'ra, iqtisodiyotning real sektoriga ajratilgan kreditlar hajmi 2012-yilning shu davriga ko'ra 30,9 % ga oshib, 21,3 trln so'mni tashkil etdi. Ushbu kreditlarning 72,9 % i uzoq muddatli kreditlardir. 2013-yilning 6 oyi davomida kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar salmog'i oshib, 3,8 trln so'mni tashkil etdi.

«Obod turmush yili» Davlat dasturi doirasida 320 mlrd so'mlik, shu jumladan, 15 ming yosh oilaga 81 mlrd so'm miqdorda iste'mol kreditlari berildi. Umuman, iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalarning umumiy hajmi so'nggi 10 yilda 9 martaga, oxirgi 3 yil ichida esa 2,4 barobarga oshdi.

Tijorat banklari tomonidan investitsiya maqsadlariga ajratilgan kredit qo'yilmalarning hajmi 5,7 trln so'mni tashkil qildi. Oxirgi besh yilda investitsion kreditlar 4 barobarga oshdi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Nima uchun kredit beriladi?
2. Kreditning mohiyati va funksiyalarini izohlang.
3. Kredit tarkibini bayon eting.
4. Kreditning tamoyillarini sanab o'ting.
5. Kreditning shoklari qanday bo'lishi mumkin?
6. Qarzni to'lash usullarini bayon eting.
7. Tijorat krediti nima?
8. Kreditning bugungi kundagi ahamiyati.

VIII bob. BANKLAR VA BANK TIZIMI

8.1. Banklarning kelib chiqishi va uning mohiyati

Bank deb, pul mablag'larini yig'uvchi, saqlab beruvchi, kredit-hisob va boshqa har xil vositachilik operatsiyalarini bajaruvchi muassasaga aytiladi.

Banklar paydo bo'lishining asosi tovar-pul munosabatlari-ning rivojlanishi hisoblanadi. Tovar-pul munosabatlarining yuzaga kelishi va ularning rivojlanib borishi barcha ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlarda banklarning mavjud bo'lishini taqozo qiladi.

Banklar o'rta asrlarda puldorlar tomonidan pulni qabul qilish va boshqa davlat, shahar puliga almashtirib berish asosida kelib chiqqan. Keyinchalik puldorlar o'z bo'sh turgan mablag'laridan foyda olish maqsadida ularni vaqtincha foydalanishga mablag' zarur bo'lgan subyektlarga berishgan. Bu hol pul almashtiruvchi puldorlarning bankirlarga aylanishiga olib kelgan.

«Bank» italyancha «*banca*» so'zidan olingan bo'lib, «stol», aniqrog'i, «pulli stol» ma'nosini anglatadi. O'rta asrlarda italiyalik puldorlar hamyonlaridagi, idishlardagi monetalarni stol ustiga qo'yib hisob-kitob qilishgan.

XII asrda Genuyada pul almashtiruvchilar «*bancherii*» deb atalgan. Agar puldorlardan birortasi ishonchni oqlamasa va o'z ishiga mas'uliyatsizlik qilsa, u o'tirgan stolni sindirib tashlashgan va uni «*banco rotto*», ya'ni *bankrot* deb atashgan. Demak, bizga ma'lum bo'lgan «bankrot» ham italyancha «*banca*» so'zidan olingan.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich bosqichi XVI asrda Florensiya va Venetsiyada tashkil qilingan kichik jirobanklar hisoblanadi. Keyinchalik shunday banklar Amsterdamda (1605), Gamburgda (1618), Milanda, Nyurnbergda, Genuyada vujudga kelgan. Bu banklar, asosan, o'z mijozlari — savdogarlarga xizmat qilgan, ular o'rtasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni olib borgan. Banklar o'z mijozlarini monetalar tarkibi buzilishi tufayli zarar ko'rishdan himoya qilgan. Ular hisoblarni ma'lum summadagi qimmatbaho metallni ifodalovchi maxsus pul birligida olib borishgan.

Tarixda birinchi yuzaga kelgan bank Angliya banki hisoblanib, u 1694-yilda aksiyadorlik banki sifatida tashkil topgan. Bu bank aksiyador-emission bank bo'lib, unga davlat tomonidan banknotalar chiqarishga ruxsat berilgan. Keyinchalik, sanoat rivojlanishi natijasida banklar boshqa mamlakatlarda ham tashkil qilinib borgan. Banklarning kelib chiqishi va rivojlanishi ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar va talablarning oshishi, savdo kapitali aylanishining tezlashuvi bilan bog'liq bo'lgan.

Natural xo'jalik munosabatlarining tugashi, savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi pulli hisob-kitoblar olib borishga, kreditning rivojlanishiga yo'l ochdi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish yollanma mehnatni jalb qilishga olib kelgan. Yollanma mehnat uchun haqning pul shaklida to'lanishi, doimiy pul aylanishini yuzaga keltirdi. Pul aylanishining esa bank tomonidan boshqarilishi zarur edi. Shunday qilib, banklar mablag'larni yig'ish va taqsimlash orqali ssuda kapitali harakatini boshqara boshladi. Ssuda kapitalistidan farqli o'laroq, bankir tadbirkor sifatida o'z ish faoliyatini olib borgan.

Agar sanoat sohasidagi puldor o'z kapitalini sanoatga, savdogar o'z mablag'ini savdoga qo'ysa, bankir o'z kapitalini bank ishiga qo'yadi. Ssuda kapitalisti, asosan, o'zining bo'sh kapitalini qarzgacha bersa, bankirlar chetdan jalb qilingan mablag'larga tayanadi. Ssudaga mablag' beruvchi puldorning daromadi ssuda foizi bo'lsa, bankirning daromadi bank foydasi hisoblanadi. Banklar korxona, tashkilot, davlat muassasalari, aholi bo'sh pullarini jalb qilish orqali katta hajmdagi kapitalni o'z qo'llarida jamlashadi va daromad keltiruvchi kapital harakatini boshqarib borishadi. Banklarning yiriklashuvi va ular faoliyatining takomillashuvi, ularning maxsus korxonalar — kredit muassasalariga aylanishiga olib keladi.

Shunday qilib, bank faoliyati xalq xo'jaligida mavjud bo'lgan bo'sh mablag'larni jalb qilish va ssuda kapitalini taqsimlashni o'z ichiga oladi. Bank o'z faoliyati davomida ma'lum daromadga ega bo'ladi. Bu daromad bank jalb qilgan resurslarga yo'naltirilgan foiz va joylashtirgan resurslar bo'yicha oladigan foiz o'rtasidagi farqdan iborat bo'ladi.

8.2. Banklarning funksiyalari

Bu bobda biz banklarga taalluqli bo'lgan umumiy funksiyalar to'g'risida fikr yuritmoqchimiz. Keyingi boblarda alohida-alohida olingan holda birinchi va ikkinchi bo'g'in banklarining funksiyalari to'g'risida ma'lumot beriladi.

Shunday qilib, bank tizimi miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, banklar quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va kapitalga aylantirish;
- kredit munosabatlarida vositachilik qilish;
- to'lov jarayonlarida vositachilik qilish;
- muomalaga kredit vositalarini chiqarish.

Xalq xo'jaligidagi vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni yig'ish va ularni kapitalga aylantirish — banklarning ilk funksiyalaridan biri hisoblanadi. Bu funksiya amalga oshirilishi natijasida bir tomondan, huquqiy va jismoniy shaxslar jalb qilingan mablag'lari bo'yicha ma'lum miqdorda daromadga ega bo'ladilar, ikkinchi tomondan bu mablag'lar banklarning kreditlash salohiyatini tashkil qiladi va shu resurslarga asoslangan holda banklar ssuda operatsiyalarini olib boradi.

Vaqtincha bo'sh pul mablag'lari banklar ishtirokisiz bir korxona (tarmoq) tomonidan ikkinchi korxona (tarmoq)ga vaqtincha foydalanishga beriladigan bo'lsa, bu munosabatlarni tashkil qilishda ma'lum qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin:

- *birinchidan*, kreditga so'ralayotgan summa bilan kreditga berilishi mumkin bo'lgan summa o'rtasida nomutanosiblik bo'lishi mumkin;

- *ikkinchidan*, ortiqcha bo'sh mablag'ga ega bo'lgan korxonaning mablag'larni vaqtincha foydalanishga beradigan muddati mablag' zarur bo'lgan korxonani qoniqtirmasligi mumkin;

- *uchinchidan*, banklar ishtirokisiz korxonalarni to'g'ridan to'g'ri kreditlashda qarz beruvchi qarz oluvchi korxonaning moliyaviy holatini to'liq o'rgana olmasligi mumkin. Qarz oluvchining to'lovga layoqatsiz bo'lishi kreditor korxonaning ham moliyaviy holatining yomonlashuviga va boshqa salbiy hollarga olib kelishi mumkin.

Xalq xo'jaligidagi barcha bo'sh mablag'larning bank tomonidan yig'ilishi natijasida vujudga keladigan kredit resurslar hisobidan qarz oluvchi korxonaga zarur bo'lgan summada, zarur bo'lgan muddatga kredit berishga imkoniyat yaratiladi. Undan tashqari, bank korxonalarning to'lovga layoqatliligini har tomonlama tahlil qilishi, ularning moliyaviy holatini yaqqolroq baholab bera olishi mumkin.

Iqtisodiyotning o'sishi bank kreditining qo'llanilish ko'lamini kengaytirib boradi. Kredit faqatgina har kunlik faoliyat bilan bog'liq ishlab chiqarish va muomala jarayonining qisqa muddatli ehtiyojlari uchun emas, balki uzoq muddatga kapitalga bo'lgan ehtiyojni

qoplashga yo'naltiriladi. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, banklar yirik mijozlarga xizmat ko'rsatishga ixtisoslasha bordi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun banklar mablag'larni jalb qilish miqyosini, iste'mol uchun kreditlar berish ko'lamini kengaytirdi.

To'lovlarda vositachilik funksiyasida banklar o'z mijozlarining topshirig'iga asosan, to'lov jarayonlarini amalga oshiradi, hisob-varaqlariga mablag'larni qabul qiladi, pul tushumlarining hisobini olib boradi, mijozlarga pul mablag'larini beradi.

Hisob-kitoblarning bank orqali olib borilishi muomala xarajatlarining kamayishiga olib keladi. Mijoz mamlakat ichida va xorijiy mamlakat bilan qiyinchiliksiz o'z mablag'larini bank orqali o'z hisobvarag'idan boshqa korxona hisobvarag'iga yoki xorijiy mamlakat bankiga o'tkazishi mumkin.

Muomalaga kredit vositalarini chiqarish. Bank kreditining manbayi faqat vaqtincha bo'sh mablag'lar va kapital bo'lib qolmasdan, kredit asosida chek-depozit emissiyasi ham amalga oshiriladi. Bank tomonidan beriladigan kredit miqdori mavjud jamg'armalardan ko'p bo'lsa, bank chek-depozit emissiyasini amalga oshirishi mumkin. Undan tashqari, kredit yordamida muomalaga naqd pullar — banknotalar chiqariladi.

Bank kredit pullar chiqarish, depozitlar yaratish yo'li bilan to'laqonli pullar o'rnini bosuvchi kredit vositalarini vujudga keltiradi.

8.3. Kredit tizimi va uning tuzilishi

Kredit tizimi deb, kredit munosabatlar majmuasi va kredit munosabatlarni tashkil qiluvchi va amalga oshiruvchi kredit institutlari yig'indisiga aytiladi. Kredit tizimi orqali huquqiy va jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh mablag'lari yig'iladi va korxona, tashkilotlarga, aholiga, davlatga vaqtincha foydalanishga beriladi. Kredit tizimi bir necha bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin. Mablag'larni jalb qilishi va taqsimlanishiga qarab, kredit tizimi bo'g'inlari o'z xususiyatlariga ega bo'ladi. Jahon amaliyotida kredit tizimi o'zining tashkil qilinish turiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- Markaziy bank;
- tijorat banklari;
- maxsus kredit institutlari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikki pog'onali kredit bank tizimi ko'p mamlakatlar iqtisodining asosi hisoblanadi. Bu Markaziy bank, bank institutlari va nobank kredit muassasalaridir.

Bank institutlariga quyidagi banklar kiradi:

- tijorat banklari;
- investitsiya banklari;
- jamg'armalar jalb qiluvchi banklar (O'zbekistonda Xalq banki);
- ipoteka banki;
- savdo banklari;
- tashqi iqtisodiy aloqalar bo'yicha banklar;
- tarmoqlar bo'yicha ixtisoslashgan banklar va boshq.

Nobank kredit tashkilotlarga:

- investitsiya kompaniyalari;
- sug'urta kompaniyalari;
- nafaqa va boshqa fondlar kiradi.

Kredit tizimida asosiy o'rinni bank institutlari, bank institutlari tarkibida salmoqli o'rinni tijorat banklari egallaydi. Tijorat banklari kredit tizimining boshqa bo'g'inlariga nisbatan ko'proq bo'sh resurslarni jalb qiladi va ko'p miqdorda mijozlarga kreditlar beradi.

Maxsus ixtisoslashgan kredit institutlari (banklar) tijorat banklari faoliyatini to'ldiradi va ular iqtisodiyotning kam rentabellik, kam foydali tarmoqlariga (qishloq xo'jaligi, uy-joy qurilish, tadbirkorlikni rivojlantirish va boshq.) yengil sharoitda kreditlar berish yo'li bilan ularning faoliyatini rag'batlantirib, rivojlantirib boradi.

Kredit uyushmasi deb, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan kreditlar berish maqsadida ixtiyoriy teng huquqli a'zolik asosida tuziladigan kredit tashkiloti e'tirof etiladi. Kredit uyushmasi O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqlidir.

Kredit uyushmasi o'zining firma nomi davlat tilida to'liq yozilgan hamda joylashgan manzili ko'rsatilgan yumaloq muhriga ega bo'lishi lozim. Muhrda ayni paytning o'zida firmaning nomi boshqa istalgan tilda ham ko'rsatilishi mumkin.

Kredit uyushmasining firma nomida «kredit uyushmasi» so'z birikmasi ifodalanishi va u boshqa kredit uyushmalarining firma nomiga o'xshash bo'lmasligi kerak. Qonun talablariga javob bermaydigan yuridik shaxs o'z nomida «kredit uyushmasi» so'z birikmasidan foydalanishga haqli emas.

Mikrokredit, mikroqarz, mikrolizing berish sohasida xizmatlar ko'rsatish bo'yicha faoliyatini amalga oshiruvchi va qonunga muvofiq, boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs mikrokredit tashkilotidir.

Mikrokredit tashkiloti O'zbekiston Respublikasi hududida bank hisobvaraqlarini belgilangan tartibda ochishga haqli. Mikrokredit tashkiloti ishlab chiqarish, sug'urta, savdo-vositachilik va qonunda nazarda tutilmagan boshqa faoliyat bilan bevosita shug'ullanishga haqli emas.

Lombard tashkilotlari deganda, qimmatbaho metallarni garovga olgan holda kredit beruvchi yuridik shaxs maqomiga ega tashkilotlar tushuniladi. Lombard tashkilotlari jismoniy shaxslarga o'zining moliyaviy xizmatlarini ko'rsatadi.

Banklar ma'lum belgilariga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi:

- mulk shakliga qarab, aksiyador, noaksiyador, kooperativ, kommunal, davlat, aralash, xalqaro banklar;
- kredit beruvchi banklar.

Milliy mavqeyi bo'yicha — milliy va xorijiy banklarga bo'linadi.

Faoliyat ko'rsatishi va bajaradigan funksiyalariga ko'ra — depozit, universal, ixtisoslashgan banklarga bo'linadi.

Aksiyador banklar aksiyador kompaniyalar sifatida yuzaga kelgan banklar bo'lib, aksiyalar chiqarish hisobidan ular kapitalining asosiy qismini yuzaga keltiradi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bank tizimining asosiy qismini aksiyador banklar tashkil qiladi. Noaksiyador banklar paychilar mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar bo'lib, ular bir yoki bir necha shaxs ixtiyorida bo'lishi mumkin.

Mayda ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlarning faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida kooperativ banklar tashkil qilinadi. Bu banklarning mablag'lari ishtirokchilarning mablag'lari hisobidan vujudga keltiriladi va mijozlarga ularning faoliyatini rivojlantirish uchun yengil sharoitda kredit beriladi. Kommunal banklar ixtisoslashgan kredit tashkilotlar bo'lib, kommunal xo'jalik va uy-joy qurilishini kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullanadi.

Davlat banklari davlat ixtiyorida bo'lgan kredit muassasa bo'lib, birinchi marta Qadimgi Rimda, Misrda, keyinchalik XVI—XVII asrlarda Yevropada vujudga kelgan. Davlat banklarining quyidagi turlari amaliyotda bo'lishi mumkin: markaziy, tijorat banklari va maxsus kredit institutlari.

Aralash banklar kapitali davlat tomonidan va bir qismi xususiy kapital tomonidan vujudga keltiriladi. Xalqaro banklar xalqaro pul, hisob va kredit munosabatlarini olib boruvchi bank bo'lib, davlatlar o'rtasida valuta, kredit va moliya munosabatlarini boshqarib boradi. Yirik xalqaro banklar qatoriga Yevropa rivojlanish va

taraqqiyot banki, Xalqaro valuta fondi, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Xalqaro hisob-kitoblar banki, Yevropa investitsiya banki va boshqalarni kiritish mumkin.

Xorijiy banklar to'liq yoki qisman chet el investorlariga tegishli bo'lgan banklar bo'lib, ular o'z faoliyatini mahalliy qonunlar doirasida olib boradi. Hozirgi vaqtda bunday banklar yirik banklarning sho'balari sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ba'zi davlatlarda depozit banklar jalb qilingan depozitlar hisobidan hisob, kredit, ishonch operatsiyalarini olib boradi.

Depozit banklar, asosan, aholi jamg'armalarini jalb qilish va joylashtirish bilan shug'ullanadi. Universal banklar turli xil bank operatsiyalari: depozit, kredit, hisob, foiz, vositachilik va boshqa operatsiyalarni bajaruvchi bank hisoblanadi. Germaniya, Shveysariya, Avstriya kabi mamlakatlarning tijorat banklari universal banklar hisoblanadi. Ixtisoslashgan banklar xalq xo'jaligining ma'lum sohalariga va aholiga xizmat ko'rsatuvchi banklardir.

Ixtisoslashtirilgan banklarning turlari sifatida investitsiya, jamg'arma, rivojlanish va taraqqiyot banklarini keltirish mumkin. Kredit tizimining yana bir qismi nobank kredit muassasalari bo'lib, davlat va korxonalarni moliyalashtirish, uzoq muddatli kreditlash bilan shug'ullanadi. Har bir mamlakatning kredit tizimi o'z xususiyatiga ega bo'lib, rivojlangan yirik universal banklar tarmoqlarining ko'pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi.

8.4. Markaziy bank, uning vazifalari va funksiyalari

Markaziy bank — kredit tizimining bosh banki bo'lib, mamlakatda pul-kredit siyosatini, emissiya jarayonlarini olib boradi.

Birinchi Markaziy banklar bundan qariyb uch yuz yil oldin tijorat banklarining rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Bular 1668-yilda tashkil qilingan shved Riks Jiro banki, 1694-yilda tashkil qilingan Angliya banklaridir.

Yevropa mamlakatlarida Markaziy banklar ancha kechroq, asosan, XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab faoliyat ko'rsata boshlagan.

Banklar paydo bo'lishining boshlang'ich davrlarida ular markaziy (emissiya) yoki tijorat banklari tariqasida yuzaga kelgan emas, ya'ni banklar o'rtasida hozirgidek bo'linish bo'lmagan. Bank ishi rivojlanishining birinchi bosqichlarida taraqqiy etgan mamlakatlarda tijorat banklari kapitallarni yig'ish maqsadida muomalaga bank-

notalar chiqargan. Banklarning yiriklashuvi, bank ishining rivojlanishi natijasida banknotalarni muomalaga chiqarish yirik tijorat banklari qo'liga o'ta borgan va keyinchalik biron yirik bank ixtiyoriga berilgan. Bu bank milliy yoki emission bank, keyinchalik Markaziy bank deb atalgan. Markaziy bank kredit tizimini boshqarib turuvchi, barcha banklar faoliyatini nazorat qilib turuvchi kredit instituti sifatida namoyon bo'ladi.

Jahon amaliyotida markaziy banklar vujudga kelishining ikki asosiy yo'li mavjud. Birinchi yo'l — bu uzoq davr davomida tijorat banklarining rivojlanishi natijasida, ularni milliyalashtirish yo'li bilan Markaziy banklarning tashkil qilinishi. Bunga misol qilib, Angliya bankini (1844-yil), Fransiya bankini (1848-yil), Ispaniya banki (1874-yil), Germaniya Reyxsbanki (1875-yil), Italiyada (1893-yil), Ispaniyada (1874-yil) mavjud banklarning emission markaz sifatida faoliyat ko'rsatishga moslashganligini keltirish mumkin.

Ikkinchi yo'l tashkil qilingandayoq Markaziy bank — emission markaz sifatida qabul qilingan banklar. Bunday banklarga AQSHning Federal banklari, 1913-yillarda ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida tashkil qilingan banklar, Avstriya banki va boshqalarni misol keltirish mumkin.

AQSHda Markaziy bank funksiyasini 12 ta Federal Zaxira banklaridan iborat Federal Zaxira tizimi bajaradi. Federal Zaxira banklar aksiyador banklar bo'lib, bu banklarning aksiyadorlari sifatida milliy tijorat banklari faoliyat ko'rsatadi. Tijorat banklar aksiyador sifatida dividend olishadi. Markaziy banklar ijrochi tashkilotlar ta'siridagi o'z faoliyatini olib borishi kerak.

Jahonda o'z faoliyatini olib borishda eng mustaqil bo'lgan banklardan biri bu «Nemis Federal banki» va «Bundes bank» hisoblanadi. Ba'zi bir davlatlarda Markaziy bank Parlamentga hisobot beradi. Ko'pgina hollarda Markaziy banklar o'z faoliyatida mustaqil bo'lsa-da, shu bilan birga, davlat banki hisoblanadi.

Markaziy bank quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

- banknotalar (naqd pullar) emissiyasi;
- davlatning oltin-valuta zaxiralarini saqlash;
- pul-kredit siyosati instrumentlari yordamida iqtisodiyotni muvofiqlashtirish;
- kredit institutlari faoliyatini muvofiqlashtirish;
- davlat banki sifatida faoliyat ko'rsatish;
- to'lov-hisob munosabatlarini tashkil qilishni belgilab berish;
- valuta kursini muvofiqlashtirish.

Jahonning barcha mamlakatlarida banknotalarni muomalaga chiqarish funksiyasi Markaziy banklarning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi va bu sohada monopol huquqqa ega. Kredit pullar Markaziy bank tomonidan qonunda belgilangan ravishda chiqariladi va Markaziy bank muomalaga chiqarilgan pullarning qaytib bankka kelib tushishi choralari ishlab chiqishi zarur.

8.5. Davlatning oltin-valuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi

Markaziy bank davlatning oltin, qimmatbaho metall va valuta zaxiralarini boshqaradi. Davlatning rasmiy oltin-valuta zaxiralari xalqaro hisob-kitoblarda aktivlar zaxirasi, hisob-kitoblar bo'yicha davlatning kafolatli sug'urta fondi sifatida namoyon bo'ladi. Odatda, mamlakat oltin zaxiralarining asosiy qismi Markaziy bank ixtiyoriga berilgan bo'ladi. Ba'zi davlatlarda oltin zaxiralari Moliya vazirligi ixtiyorida bo'lib, Markaziy bank oltin bilan bog'liq operatsiyalarni olib boradi.

Markaziy banklar mamlakat valuta zaxiralarini o'zida yig'adi va bu zaxiralarni xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish, to'lov balansini taqchilligini qoplash va mamlakat milliy valutasini kursining barqarorligini ta'minlash uchun ishlatadi.

Markaziy bank orqali davlatning iqtisodiy siyosati, yanada aniqrog'i, davlatning pul-kredit siyosati olib boriladi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati davlatning iqtisodni boshqarish siyosatining bir qismi bo'lib, muomaladagi pul massasi, kredit hajmi, foiz stavkalari darajasi, boshqa pul muomalasi va ssuda kapitali bozori ko'rsatkichlarining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan choratadbirlar yig'indisidan tashkil topadi.

Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi milliy valuta barqarorligini ta'minlash, valuta kursi va foiz stavkalarini oqilona o'rnatish asosida inflatsiya sur'atlarini kamaytirish, kreditdan foydalanishning samaradorligini oshirish va iqtisodiyotning barqaror o'sishini ta'minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosati ikki yo'nalishda olib borilishi mumkin. *Birinchi yo'nalish* — kredit ekspansiyasi bo'lib, bu siyosat pul-kredit emissiyasini rag'batlantirish yo'li bilan olib boriladi, ya'ni ishlab chiqarish sur'atlari tushib ketgan holda, konjunkturada rivojlantirishga erishish mumkin. *Ikkinchi yo'nalish* — kredit restruksiya siyosati bo'lib, u iqtisodiy o'sish davrida pul-kredit emissiyasining qisqarishiga asoslanadi. Markaziy bank «tor» va «keng» ma'noda

pul-kredit siyosatini olib borishi mumkin. «Tor» siyosatda valuta bozorida investitsiya, hisob stavkasi va qisqa muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalariga ta'sir qiluvchi boshqa instrumentlar yordamida valuta kursi maqbulliligiga erishish tushuniladi. «Keng» siyosatda muomaladagi pul massasiga ta'sir qilish orqali inflatsiyaga qarshi kurash olib borish tushuniladi. Pul-kredit siyosatining xalqaro jihatlarida valuta kursi, valuta zaxiralari va to'lov balansi kabi masalalarning yechimiga qaratilgan bo'ladi. Markaziy bank ruxsat etilgan instrumentlar yordamida pul muomalasini boshqarib boradi. Markaziy bank pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- minimal majburiy zaxira me'yorlarini o'rnatish;
- foiz (diskont) siyosati;
- tijorat banklarini qayta moliyalashtirish, ochiq bozor siyosati;
- targetirlash va boshqalar.

Muomaladagi pul massasining hajmi, banklarning likvidligini muvofiqlashtirish va inflatsiya sur'atlarini tushirish maqsadida Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy zaxiralar me'yorini o'rnatib berish siyosatini amalga oshiradi. Pul muomalasini muvofiqlashtirishning bu usuli birinchi bo'lib 1913-yilda AQSHda qo'llanilgan. Minimal zaxiralar — bu tijorat banklari resurslarining Markaziy bankda majburiy saqlanishi zarur bo'lgan qismidir. Majburiy zaxira miqdori tijorat bankining chetdan jalb qilingan resurslariga nisbatan foizda belgilanadi. Bu zaxira bevosita banklarning kreditlash imkoniyatini chegaralasa-da, ularning minimal likvidligini ta'minlash omili bo'lishi mumkin.

Minimal zaxira me'yori jamg'arma turiga, uning hajmiga, bankning joylashish o'rniga bog'liq bo'lgan holda turli mamlakatlarda turlicha bo'lishi mumkin. Mavjud manbalar shuni ko'rsatadi, masalan, Yaponiyada minimal zaxiralar stavkasi 2,5 % ni, AQSHda — 12 % ni, Germaniyada — 12,1 % ni, Portugaliyada — 17 % ni, O'zbekistonda — 15 % ni milliy valutada va xorijiy valutada tashkil qiladi.

Markaziy bank tomonidan zaxira miqdori ba'zi bir omillarni hisobga olgan holda o'zgartirilishi mumkin.

Markaziy bankning hisob (diskont) siyosatining mohiyati shundaki, u tijorat banklardan veksellarni sotib oladi. Aytaylik, mol sotib oluvchi korxonaning yetkazib berilgan mol (tovar, xizmat va h.k.)larning haqini to'lash uchun mablag'i yetarli bo'lmasa, u tovar uchun to'lovni ma'lum vaqt o'tgandan keyin amalga oshirishi

to'g'risida veksellarni berishi mumkin. Mol sotuvchi korxonaga pul mablag'lari zarur bo'lgan vaqtda, u veksellarni tijorat bankiga sotishi mumkin. Tijorat banki veksellarni sotib olganda, unda ko'rsatilgan summadan kam summaga (ma'lum foiz ushlab qolgan holda) sotib oladi.

Zarur bo'lganda, tijorat banki veksellarni Markaziy bankda hisobga qo'yishi mumkin. Bu holda Markaziy bank ham o'z foydasiga ma'lum foiz — hisob stavkasi ushlab qolishi mumkin. Markaziy bankning hisob stavkasi turli davlatlarda har xil — 5 % dan 15 % gacha bo'lishi mumkin. Tijorat banklari veksellarni sotib olishda Markaziy bankning hisob stavkasiga tayanadi. Markaziy bankning hisob stavkasi tijorat banklari o'rnatadigan hisob stavkasining eng past chegarasi hisoblanadi. Odatda, tijorat banklarining hisob stavkasi Markaziy bankning hisob stavkasidan yuqori (0,5 % dan 2 % gacha) bo'ladi.

Tijorat banklarining qayta moliyalashtirish siyosati to'g'ridan to'g'ri kreditlash, veksellarni hisobga olish, qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda kreditlar berish va kredit auksionlarini o'tkazish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bundan kelib chiqqan holda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish operatsiyasi quyidagi usullarda olib borilishi mumkin:

- tijorat banklarining ixtiyoridagi veksellarni hisobga olish yo'li bilan kreditlash;

- tijorat banklari ixtiyoridagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan kreditlar berish. Bunday kreditlar lombard kreditlar deyiladi. Ularning foiz stavkalari lombardli foiz stavkalar deb yuritiladi. Jahon amaliyotida lombard bo'yicha foiz stavkasi doimo hisob stavkasidan 1—2 % yuqori bo'ladi;

- to'g'ridan to'g'ri kredit berish usuli. Kredit tashkilotlari faoliyatida moliyaviy qiyinchiliklar bo'lgan hollarda ular Markaziy bankka kredit olish uchun murojaat qilishi va Markaziy bank kreditidan foydalanishi mumkin. Qayta moliyalashtirishning asosiy maqsadi pul muomalasi va kredit munosabatlarining holatiga ta'sir ko'rsatishdan iborat. Qayta moliyalashtirish siyosatini olib bora turib, Markaziy bank oxirgi kreditor sifatida maydonga chiqadi.

O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank o'rnatgan qoidalarga asosan, quyidagi aktivlarni garovga olgan holda 3 oygacha bo'lgan muddatda kreditlar berishi mumkin:

- oltin, chet el valyutasi, xalqaro zaxiralar toifasiga kiruvchi valyuta boyliklari va boshqa boyliklar;

- davlatning qarzi majburiyatlari va davlat tomonidan kafolatlangan boshqa qarzi vositalari.

Ochiq bozor siyosati deganda, Markaziy bankning ochiq bozorda qimmatli qog'ozlarni o'z hisobidan sotib olishi va sotishi tushuniladi. Markaziy bankning ochiq bozor siyosati, asosan, xazina majburiyatlarini, sanoat kompaniyalari va banklarning obligatsiyalarini, Markaziy bankda hisobga olingan tijorat veksel-larini sotish va sotib olish orqali amalga oshiriladi. Markaziy bank-ning ochiq bozor siyosati orqali bank tizimining va alohida olingan tijorat banklarining o'z zaxiralari miqdori oshirilishi (agar qimmatli qog'ozlar sotib olinsa) yoki kamaytirilishi (agar qimmatli qog'oz-lar sotilsa) mumkin. Ochiq bozor siyosati orqali Markaziy bank kredit bahosining o'zgarishiga erishishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, pulga bo'lgan talabning o'zgarishiga olib keladi. Odatda, Markaziy bank bu siyosat orqali ortiqcha pullarni muomaladan oladi va pul muomalasini muvofiqlashtirish bo'yicha aktiv pul-kredit siyosati olib boradi.

Jahon amaliyotida Markaziy bankning ochiq bozor siyosatida asosiy o'rinni davlatning qisqa muddatli majburiyatlari bilan bo'la-digan operatsiyalari egallaydi. Bu faoliyat AQSHda, Germaniyada yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bundan tashqari, Germaniyada Federal bank pul-valuta siyosatini tartibga solish uchun ochiq bozorda quyidagi qimmatli qog'ozlarni bozor stavkasida sotishi va sotib olishi mumkin:

- Federal bank bilan bitim shartlariga yarovchi veksellar;
- Federal bank tomonidan loyiq deb topilgan boshqa qarz maj-buriyatlari.

Federal bank ochiq bozorda qarz majburiyatlarini emitentning o'zidan sotib olmaydi. Bu holda shartnoma ochiq bozor siyosati emas, aksincha, kreditlash bo'lib qoladi.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonun-ning 25-moddasiga asosan, Markaziy bank o'zi chiqargan qimmatli qog'ozlarni, shuningdek, qarz majburiyatlarini ochiq bozorda so-tishi va sotib olishi mumkin. Markaziy bank budjetni moliyalash-tirish uchun ochiq bozorda operatsiyalar olib borish, qimmatli qog'ozlarni birinchi joylashtirishda ularni sotib olishga haqli emas.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Banklar ilk davrda qanday vazifalarni bajargan?
2. Bank tizimining rivojlanish bosqichlari haqida nimani bilasiz?
3. Kredit tizimi deganda nimani tushunasiz?
4. Maxsus moliya-kredit institutlariga nimalar kiradi?

**IX bob. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK TIZIMI
VA UNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI**

9.1. O‘zbekistonda zamonaviy bank tizimining tashkil qilinishi

Bank tizimi — bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismi. Tovar-pul munosabatlarining keng miqyosda rivojlanishi banklar oldida yangidan yangi operatsiyalar bajarishga imkoniyatlar ochib beradi. Shuning uchun ham, respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug‘ildi. O‘zbekiston Respublikasi bank tizimining bosh maqsadi jahon talabiga mos keluvchi, rivojlangan milliy kredit tizimiga ega bo‘lish, xo‘jaliklar va aholining bo‘sh turgan mablag‘larini jalb qilish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talablarini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat.

Bu maqsadga erishishni ta‘minlash uchun davlatimiz tomonidan mamlakatimiz bank sektorining rivojlanishini ta‘minlovchi zaruriy makroiqtisodiy sharoitlarni hamda bank tizimi barqarorligini ta‘minlash, shuningdek, bank nazorati tizimini va banklar faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish, banklarning depozit, kredit va investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirishga erishish va banklar o‘rtasida raqobat bo‘lishini ta‘minlashga asos yaratishdan, nobank tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish, moliya-kredit sektorining huquqiy bazasini yaxshilash, ularning moddiy-texnik jihatdan samarali ta‘minlanganligiga erishish kabi choralarni amalga oshirish ko‘zda tutilgan.

Bank tizimini qayta tashkil qilishni amalga oshirish quyidagi tamoyillarga asoslangan holda olib borilishi mumkin:

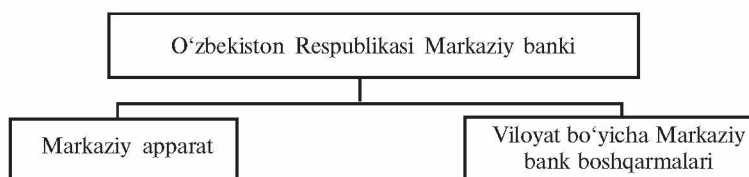
- xorijiy va mahalliy investorlarning ishonchini qozonish maqsadida bank-moliya tizimi barqarorligiga erishish;
- bank tizimidagi islohotlar umumiy iqtisodiy islohotlarning o‘tkazilishi bilan mos kelishi;
- bank-moliya tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirish yo‘li bilan jahon bank tizimiga yaqinlashtirish;
- pul-kredit siyosatini olib borishda mamlakatning ichki ehtiyojlari va iqtisodiyotning xususiyatini hisobga olish;
- banklar faoliyatida mijozlar manfaatini ustun qo‘yish va boshq.

Bizning zaminimizda mavjud bo'lgan banklarning rivojlanishini ikki yirik davrga bo'lib qarash mumkin. *Birinchi davr*, bu — O'zbekiston mustaqillikka erishgungacha bo'lgan davrdagi bank tizimi va *ikkinchi davr* O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrdagi bank tizimi va uning rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda bank tizimi ikki pog'onali bo'lib, banklar tizimining birinchi pog'onasi — O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, ikkinchi pog'onasi — tijorat banklari, ularning sho'balari, chet el banklari sho'balari hisoblanadi.

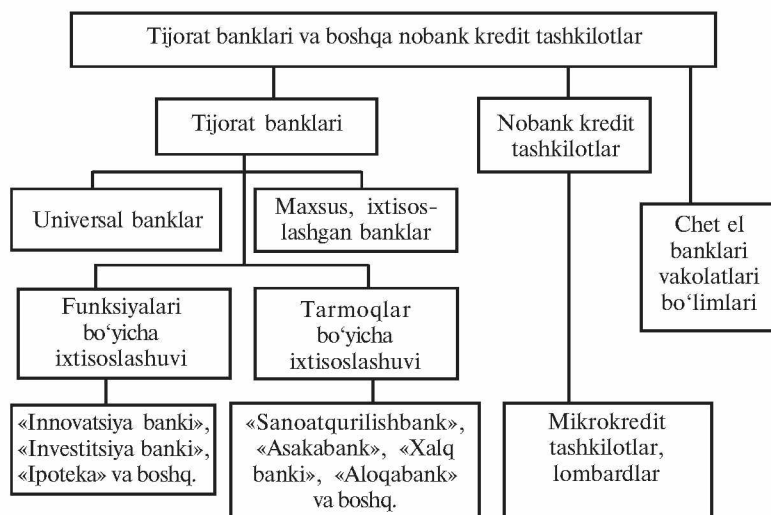
O'zbekiston Respublikasi banklar tizimini kengaytirgan holda quyidagicha chizmada keltirish mumkin:

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi tarkibi

I pog'ona

II pog'ona

O'zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar bo'lgan bank tizimining rivojlanishini tahlil qilib qaraydigan bo'lsak, uning rivojlanishining quyidagi bosqichlarini keltirish mumkin:

- birinchi bosqich XIX asrning oxiridan 1930—1932-yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr ichida oldingi mavjud bo'lgan banklar zaminida sobiq Ittifoqning kredit tizimi tashkil qilindi. Bu davrda 30-yillarda iqtisodning rivojlanishiga mos keluvchi banklar: tarmoq banklari, o'lka banklari, tijorat banklari, maxsus banklar, davlat banklari kabi banklar faoliyat ko'rsatgan;

- ikkinchi bosqich 1932-yildan 1959-yillargacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda banklar faoliyatida o'zgarishlar yuz berdi va banklar veksel orqali kreditlashdan (o'sha davrlarda bu kreditlash amaliyotda «egri» kreditlash deb nom olgan) to'g'ridan to'g'ri korxonalarni kreditlashga o'tkazilgan. Bu davrda xo'jaliklar o'rtasidagi vazifalar taqsimlangan va iqtisodiyot sohaları bo'yicha banklar tashkil qilingan hamda bu banklar faqat shu sohalarini uzoq muddatli kreditlash va moliyalashtirish bilan shug'ullangan. Davlat banki esa, asosan, qisqa muddatli kreditlash jarayonlarini olib borgan;

- uchinchi bosqich 1959-yildan 1988-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda mavjud tarmoq banklari qayta tashkil qilinib, mamlakatdagi barcha kredit munosabatlarini olib borish maqsadida uchta bank tashkil qilindi. Bular: Davlat banki, Qurilish banki, Tashqi savdo banki bo'lgan. Davlat banki iqtisodiyotning barcha sohalariga (faqat qishloq xo'jaligining ba'zi ehtiyojlari uchun uzoq muddatli kreditlar berilgan) qisqa muddatli kreditlar berish bilan shug'ullangan. Qurilish banki kapital qo'yilmalar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni, qurilishni moliyalashtirish, uzoq muddatli kreditlar berish bilan bog'liq operatsiyalarni bajargan. Tashqi savdo banki Moskvada joylashgan bo'lib, mamlakatning eksport-import bilan bog'liq faoliyatini boshqarib borgan;

- to'rtinchi bosqich — bank tizimini qayta tashkil qilish davri bo'lib, u 1988-yildan 1990-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga olgan. Bu davrda bank tizimida katta o'zgarishlar ro'y berdi va Davlat banki bilan bir qatorda maxsus tarmoq banklari tashkil qilindi. Bu banklar jumlasiga «Sanoatqurilishbank», «Agrosanoat» banki, Uy-joy kommunal xo'jaligi va sotsial rivojlanish banki, Jamg'arma bank va Tashqi iqtisodiy faoliyat banki kabilar kiradi. Bu banklar faoliyatining xususiyatli tomoni shunda ediki, ular o'zi xizmat ko'rsatadigan sohaga uzoq va qisqa muddatli kreditlar berish huquqiga ega edi.

Shu davrdan boshlab, Davlat bankidan kreditlash funksiyasi olib tashlandi va u emission bank sifatida faoliyat ko'rsatadigan bo'ldi. 90-yillarda bank tizimini qayta tashkil qilishdan asosiy maqsad mamlakatda yuz berayotgan asosiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda banklar zimmasiga korxonalar va tashkilotlarga kompleks xizmat ko'rsatishni ta'minlash va korxonalar bilan banklar o'rtasidagi munosabatlarni xo'jalik hisobiga o'tkazish, quyi bank muassasalarining huquq va majburiyatlarini oshirishdan iborat edi.

Mustaqillikka erishgunga qadar, O'zbekiston hududidagi bank muassasalari sobiq Ittifoq bank tizimi tarkibiy qismiga kirar edi. Shu bilan birga bu banklar sobiq Ittifoq bank tizimi doirasidan tashqarida faoliyat ko'rsata olmasdilar. Sobiq Ittifoq bank tizimida Davlat banki monopol mavqega ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida emissiya instituti, qisqa muddatli kreditlashtirish va xo'jaliklarga hisob-kitob operatsiyalari bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi markaz hisoblanardi. Davlat bankining ham emissiya funksiyalarini, ham hisob-kitoblar va 90-yillargacha kreditlar bo'yicha mijozlarga xizmat ko'rsatish funksiyalarini bajarishga monopollashuvi uni davlat boshqaruv va nazorat organiga aylantirgan edi.

Ma'muriy-buyruqbozlik davrida kredit munosabatlari iqtisodiyotni boshqarishda normal xarakterga ega, Davlat banki kredit resurslari bo'yicha cheklanmagan monopol mavqega ega edi. Kredit resurslari harakatini ham boshqarish, ham nazorat qilish Davlat bankining monopol ta'siri ostida edi. Rivojlangan mamlakatlar bank tizimiga xos barcha xususiyatlarining inkor etilishi, sobiq Ittifoq bank tizimining tor doirada rivojlanishiga olib keldi. Markazlashtirilgan bank tizimi boshqaruvi asosida faoliyat ko'rsatayotgan respublika banklari tor doirada pul resurslari harakatini boshqarar, lekin resurslarni taqsimlash, emission jarayonlarni amalga oshirish va nazorat qilish sobiq Ittifoq Davlat banki qo'lida edi.

Iqtisodiyotni boshqarishning markazlashtirilgan usulidan voz kechish va bozor iqtisodiyoti tomon dastlabki qadamlar qo'yilishi bilanoq, markazlashtirilgan bank tizimining qator kamchiliklari ro'yobga chiqdi. Bu esa bank tizimida tub o'zgarishlarni amalga oshirishni talab etardi. Albatta, bu bozor iqtisodiyotiga ilk qadamlar qayta qurish sharofati bilan bozorga xos ba'zi bir belgilarning totalitar iqtisodiyotga tatbiq etilishi bilan tushuniladi. Bu jarayonda bank tizimining tashkiliy strukturasini o'zgartirish, banklarning rolini oshirish, iqtisodiy tizimning rivojlanishiga ularning ta'sirini kuchaytirish, kreditni harakatdagi iqtisodiy dastakka aylantirish ko'zda tutilgandi.

Bank tizimi rivojlanishining ikkinchi davri, asosan, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyingi davrni o'z ichiga oladi. Bu davrni quyidagi bosqichlarga bo'lib tahlil qilish mumkin:

Mustaqil O'zbekiston bank tizimini tashkil qilishning birinchi bosqichi. Bu 1991—1994-yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda 1992-yilning sentabrigacha O'zbekiston davlat banki sobiq Ittifoq Davlat bankining respublika bo'limi sifatida faoliyat ko'rsatdi va u kredit resurslarni davlat korxonalari miqyosida taqsimlash, emission operatsiyalarni olib borish bilan shug'ullandi. Qolgan tarmoq banklar ham davlat mulkiga asoslangan edi.

O'zbekistonda ikki pog'onali bank tizimini tashkil qilishga 1988-yildan boshlab kirishilgan bo'lsa-da, bu maqsadning to'liq amalga oshirilishiga sharoit 1994-yilda yuzaga keldi. Bu davrga kelib, Markaziy bankning tashkiliy-tarkibiy asosi, faoliyat olib borish uslubi o'zgardi, tijorat banklarining soni va ular bajaradigan operatsiyalar salmog'i oshib bordi. Bank tizimini tashkil qilishning birinchi bosqichida markazlashgan rejalashtirishda Markaziy bankning mavqeyi hali ham yuqori edi, sohalarning deyarli hamma qismi davlat tasarrufida edi.

O'zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi tashkil etilishining tamal toshi 1991-yil 15-fevraldagi «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonun hisoblanadi. Bu Qonunga binoan, davlat boshqaruv organlari respublika Markaziy banki faoliyatiga aralashmasliklari kerak, u faqat Oliy Majlisga hisobot berishi o'rinli ekanligi belgilab berildi. Bu Qonunni amalga tatbiq etish, asosan, mustaqillik qo'lga kiritilganidan so'ng boshlandi.

O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish yo'lining tanlanganligi bois, birinchi bosqichdagi pul-kredit siyosati sohasidagi asosiy vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilandi:

- Markaziy bank boshchiligida keng tarmoqli tijorat va xususiy banklarni ikki bosqichli bank tizimi shaklida vujudga keltirish;
- respublika hududida yirik chet el banklarining bo'limlari va vakolatxonalarini ochish uchun qulay sharoit yaratish;
- barqaror pul muomalasini ta'minlash, kredit va naqd pul emissiyasining asossiz o'sishini keskin cheklash;
- O'zbekiston Respublikasining milliy pulini muomalaga kiritish uchun zarur iqtisodiy va tashkiliy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlarni yaratish va boshq.

Qayta tashkil etish jarayonining birinchi bosqichida davlat banklarining yangi strukturasini tashkil etish boshlandi. Qayta tashkil etish modeli quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- ikki bosqichli bank tizimini vujudga keltirish: Markaziy emission bank va bevosita xo'jaliklarga xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashgan banklarni tashkil qilish;

- ixtisoslashgan banklarni to'raligicha xo'jalik hisobiga va o'z-o'zini moliyalashga o'tkazish;

- iqtisodiy tizim doirasida huquqiy va jismoniy shaxslar bilan bo'ladigan kredit munosabatlari uslublari va shakllarini takomillashtirish va boshq.

Bank tizimini takomillashtirish jarayoni davomida Davlat banki o'zining kredit tizimidagi markaziy o'rnini saqlab qolgan holda korxona va tashkilotlarga kredit berish va ular bilan hisob-kitoblarni olib borish funksiyasini maxsus ixtisoslashgan banklarga topshiradi, ya'ni bankning emission faoliyatini, kreditlash faoliyati bilan birga olib borish funksiyasiga chek qo'yildi. Davlat banki ixtisoslashgan banklar faoliyatini boshqaruvchi, barcha banklar uchun bir xil pul-kredit siyosatini olib boruvchi muassasaga aylanadi.

Bank tizimining takomillashtirilishi natijasida vujudga kelgan maxsus ixtisoslashgan banklar: «Sanoatqurilishbank», Uy-joy kommunal xo'jaligi va sotsial rivojlanish banki, «Agrosanoat» banki, Tashqi iqtisodiy faoliyat banki, Jamg'arma banki xo'jaliklar bilan banklar o'rtasidagi aloqalarni tobora yaqinlashtirishda ixtisoslashtirilgan davlat banklari o'zlarida ma'lum darajada boshqaruvchilik mavqeyini saqlab qoladi.

O'zbekistonda bank tizimini tashkil qilishning ikkinchi bosqichi 1994-yildan keyingi davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda bank tizimining takomillashgan faoliyatini belgilab beruvchi 1995-yil 21-dekabrda «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi va 1996-yil 25-aprelda «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonunlar qabul qilindi.

Tijorat banklarining samarali faoliyatini ta'minlash maqsadida bank nazorati va monitoringini amalga oshirish, tijorat banklari faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish va xalqaro talablarga moslash, yangi schotlar tizimiga o'tish, chet el banklarining sho'balarini ochish, to'lov tizimini takomillashtirish, tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarini rivojlantirish, pul va valuta bozorida banklarning aktiv faoliyatini ta'minlash kabi dolzarb masalalar hozirgi kunda mustaqil bank tizimining rivojlanishi tufayli o'z yechimini topmoqda.

Respublikamizda ikki pog'onali bank tizimini jahon tajribasida qabul qilingan tamoyillarga muvofiq shakllantirish ko'zda tutilgan.

Ixtisoslashish va kredit-investitsiyalarni iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha taqsimlash respublikamizdagi bank muassasalarining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ularning faoliyati, asosan, ustuvor tarmoqlar — qishloq xo'jaligi va uning mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalar, uy-joy qurilishi, avtomobilsozlik, savdo va boshqa sohalarni rivojlantirishga qaratilgan. Hozirgi banklar aksiyador-tijorat banklari sifatida tashkil qilinib, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlashga moslashgan va ular ixtisoslashgan banklar bo'lsa-da, boshqa tarmoqlardagi mijozlarga ham kredit va hisob-kitoblar bo'yicha xizmat ko'rsatishlari mumkin.

Mustaqil bank tizimini vujudga keltirishning ikkinchi bosqichi xususiyatlaridan biri shundaki, 1995-yildan boshlab, O'zbekistonda maxsus nobank kredit tashkilotlari tashkil qilina boshlandi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish, korxona va tashkilotlar faoliyatini rivojlantirish maqsadida maxsus moliya-kredit institutlari — «Madad» sug'urta kompaniyasi, «O'zbekinvest» milliy sug'urta kompaniyasi, xususiylashtirish investitsion fondlari va boshqalar tashkil qilinishi respublika bank-moliya tizimining rivojlanishini tezlashtirmoqda.

Hozirda respublikadagi keng tarmoqli banklar zamonaviy talablarga javob beradigan shaklda xo'jaliklar, tashkilotlar va aholiga xizmat ko'rsatmoqda. 2016-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari soni 26 taga yetdi. Shundan 3 tasi davlat tijorat banki, 7 tasi xususiy bank va 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi banklar hisoblanadi. Respublikamiz turli hududlarida faoliyat ko'rsatayotgan tijorat banklari muassasalari soni qariyb 10000 taga yetdi, ularning filiallari soni 854 tani tashkil qiladi. Respublikamizning har 100 mingta katta yoshli aholisiga 49,7 bank muassasasi xizmat ko'rsatadi.

9.2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari

Oldingi bandda keltirilgan Markaziy bankning vazifalari va funksiyalari to'g'risidagi fikrlar O'zbekiston Markaziy bankiga ham tegishlidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning asosiy maqsadi pul-kredit tizimi va milliy valuta barqarorligini ta'minlash asosida iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Pul-kredit siyosatini samarali amalga oshirish uchun Markaziy bank pul-kredit siyosatini rivojlantirishning bir yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi. Bu yo'nalishlar Oliy

Majlis tomonidan tasdiqlangandan keyin harakat dasturi sifatida qabul qilinadi. Markaziy bankning vazifalari xilma-xil bo'lib, bu qonunda aks ettirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huquqiy shaxs sifatida, davlat mulkiga asoslangan bo'lib, iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasa sifatida o'z xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplashi kerak. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z miqyosi va faoliyat darajasiga ko'ra, respublikamizdagi eng yirik bank hisoblanadi.

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonun asosida faoliyat ko'rsatmoqda. Bu Qonunning 3-moddasida ko'rsatilganidek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi milliy valutaning barqarorligini ta'minlashdir. Valuta barqarorligi pul massasi, narx-navo va milliy valuta kursining barqaror bo'lish tushunchasini o'z ichiga oladi. Albatta, pul massasi, valuta kursi, narx-navoga ta'sir qiluvchi boshqa omillar ham mavjud. Milliy valutaning barqarorligini ta'minlash uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qator muhim vazifalarni hal etadi. Ularning asosiylari quyidagilardir:

- monetar siyosatni va valutani boshqarish siyosatini shakllantirish, qabul qilish hamda amalga oshirish;
- O'zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil qilish va ta'minlash;
- banklar faoliyatini tartibga solish va banklar faoliyati ustidan nazorat qilish;
- O'zbekiston Respublikasining rasmiy oltin-valuta zaxirasini saqlash va ularni boshqarish;
- Moliya vazirligi bilan birgalikda davlat budjetining kassa ijrosini tashkil etish.

Markaziy bankka ayrim bank, korxona va tashkilotlarning kapitalida qatnashishi, ularga moliyaviy yordam ko'rsatishi, tijorat turidagi faoliyatlarni olib borishi man qilinadi. Markaziy bank boshqarishning yuqori tashkiloti boshqaruv bo'lib, u monetar siyosatni hamda o'z zimmasiga yuklatilgan boshqa vazifalarni amalga oshirishda boshqa davlat tashkilotlarining bevosita va bilvosita aralashuvidan xoli hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'z zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1. Iqtisodiyotni pul-kredit dastaklari yordamida boshqarish.

2. Hisob-kitob va pul o'tkazish operatsiyalarini bajarishni yo'lga qo'yish.

3. Tijorat banklari faoliyatini boshqarish va nazorat qilish.

4. Boshqa kredit muassasalarining kassa zaxiralarini saqlash.

5. Rasmiy oltin-valuta zaxiralarini saqlash.

6. Hukumat uchun hisob-kitob va kredit operatsiyalarini bajarish.

7. Tijorat banklariga kredit berish.

8. Pul emissiyasi.

Markaziy bank o'z sarf-xarajatlarini daromadlari hisobidan qoplovchi iqtisodiy jihatdan mustaqil muassasadir. Markaziy bankning mol-mulki uning pul va boshqa moddiy boyliklaridan iborat bo'lib, ularning qiymati Markaziy bank balansida aks ettiriladi.

Respublika Markaziy bankining nizom kapitali 2 mlrd so'm deb belgilangan. Shuningdek, Markaziy bank «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 23-moddasiga muvofiq, soliqlar va bojlardan ozod. Markaziy bank kelgusi yil uchun O'zbekiston Respublikasi monetar siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqadi va har yili keyingi moliya yili boshlanishidan 30 kun oldin Oliy Majlisga bu haqda axborot beradi. Markaziy bank pul-kredit, moliya, valuta va narx munosabatlari-ning ahvoliga asoslanib, muomaladagi pul massasining bitta yoki bir qancha ko'rsatkichlari o'zgarishining aniq maqsadli mo'ljal-larini belgilashi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kredit siyosati, iqtisodiy vaziyatni tahlil qilish va oldindan aytishni, pul miqdorini yillik o'stirish sur'atlarining maqsadli ko'rsatkichlarini, kredit, foiz va valuta siyosatini amalga oshirish yo'nalishlarini o'z ichiga olib, muhim makroiqtisodiy jarayonlar: pulning qadrsizlanishi, milliy ishlab chiqarishning umumiy hajmi hamda mehnat re-surslarining bandligi, to'lov balansini barqarorlashtirishga yo'-naltirilgan bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki o'zaro hisob-kitob-larning O'zbekiston tijorat banki tomonidan belgilangan va ham-ma bank hamda mijozlar uchun majburiy bo'lgan qoidalar asosida olib borilishini nazorat qiladi. Chunki belgilangan qoidalarining bir taxlitda qo'llanilishi butun respublika hududida hisob-kitob-larning uzluksizligini ta'minlaydi.

«O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qo-nunning 50-moddasiga muvofiq, banklarni nazorat qilishdan aso-siy maqsad bank tizimining barqarorligini ta'minlash, omonatchi

va kreditorlar manfaatlarini himoya qilishdan iborat. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank faoliyatini amalga oshirishga ruxsat beradi. Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank muassasalarining rivojini har tomonlama hisobga olib va kuzatib boradi, kapitalning aynan bir xilligi, likvidlikka doir talablarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy me'yorlarni (52-modd), shuningdek, kreditlash hajmi, limitlarini belgilaydi. Kapitalning yetarliligi, aktivlarining sifati, foydaliligi va likvidligiga qarab tijorat banklarining moliyaviy ahvoli baholanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valutani tartibga solish va valutani nazorat qilish davlat organidir. Shu bilan birga, Markaziy bank yuridik va jismoniy shaxslarga chet el valutasida operatsiyalar o'tkazishga litsenziyalar beradi va milliy valutaning chet el valutasiga nisbatan kursini aniqlash shartini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki xalqaro hisob-kitoblarda zaxiradagi aktiv va kafolatli sug'urta fondi vazifasini bajarish bilan birga, dunyo moliya bozorlarida operatsiyalarni amalga oshirish yo'li bilan mamlakatimizning oltin-valuta zaxiralari qiymatini ham yaratadi. Boshqa moliya muassasalari, korxonalar va xususiy shaxslar ham xorijiy valutaga ega bo'lish va valuta operatsiyalari o'tkazish huquqi borligiga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki valuta zaxiralarini saqlovchi asosiy depozitariy bo'lib qolishi lozim.

Markaziy bank O'zbekiston Respublikasi hukumatining bankiri, maslahatchisi va xazina vakili sifatida ish tutadi. «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonunning 44-moddasiga muvofiq, Markaziy bank hukumat bankiri sifatida hukumat muassasalari va tashkilotlarining hisobvaraqlarini yuritadi, ana shu hisobvaraqlarda mablag'larni jamg'aradi va ulardan to'lovlarni amalga oshiradi; davlat qimmatli qog'ozlari bilan operatsiyalar o'tkazib turadi; davlatga bevosita qisqa muddatli va uzoq muddatli ssudalar shaklida yoki davlat obligatsiyalarini xarid qilish tarzida kredit beradi; hukumat idoralarining topshirig'iga binoan oltin bilan yoki xorijiy valutada operatsiyalar bajaradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hukumatning xazina vakili sifatida hukumat hisobvaraqlarini yuritadi, hukumatning moliya operatsiyalariga ko'maklashadi, budjet daromad va xarajatlari masalalari yuzasidan maslahatlar beradi, davlat qimmatli qog'ozlarini joylashtiradi, ular bo'yicha hisobvaraqlar yuritadi va davlatning boshqa qarz majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni amalga oshiradi. Bank-

lar banki sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisob-kitob-to'lov operatsiyalarini o'tkazish, banklararo to'lovlarning hisob-kitob-kliring xizmatini uyushtirish tartibini belgilaydi, tijorat banklariga kreditlar, tegishlicha ko'rsatmalar beradi.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi o'z hisobvaraqlaridan o'zaro hisob-kitoblar uchun foydalana-dilar. Bundan tashqari, ularning o'z mablag'lari kamlik qilsa, Markaziy bankdan kredit olishlari, naqd pul bo'yicha ham Markaziy bankka murojaat qilishlari mumkin. Markaziy bank va u vakolat bergan banklar talabga ko'ra, bir nominal qiymatdagi banknota va tangalarni boshqasiga hech qanday to'lovsiz yoki vositachilik haqisiz almashtirib beradi. Naqd pul mablag'larini muomalaga chiqarish va qaytarib olishni faqat Markaziy bank amalga oshiradi. Markaziy bank tijorat banklari uchun majburiy zaxira miqdorini belgilab beradi. Hozirgi kunda bu ko'rsatkich milliy valutada 15 % va xorijiy valutada 15 % ni tashkil qiladi. U pul muomalasini barqarorlashtirish va banklar likvidligini ta'minlashda ahamiyatga ega.

9.3. Markaziy bank faoliyatining xususiyatlari

Targetirlash. Pul massasi hajmining o'zgarishini o'rnatilgan usullar yordamida chegaralash *targetirlash* deb ataladi. Targetirlashda ma'lum bir davrda pul massasi hajmining taxminiy yuqori va past darajasi belgilab beriladi.

Jahon amaliyotida pul massasi hajmini chegaralashning taxminiy darajasi quyidagi maqsadli yo'nalishlar bo'yicha belgilab beriladi. Masalan, Fransiya bu usul nazorat raqamlari, AQSHda depozit shaklida, Yaponiyada istiqbol shaklida belgilab beriladi.

Markaziy bank targetirlashni pul muomalasini muvofiqlashtirishning boshqa vositalari bilan birgalikda olib boradi. Targetirlashning ahamiyati shundaki, ma'lum bir davrda haqiqatda muomalaga chiqarilgan pul massasini taxminiy belgilab berilgan pul massasi bilan solishtirish natijasida pul muomalasidagi ahvol to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish mumkin va oldindan zaruriy choralar ishlab chiqish hamda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, Markaziy bank pul-kredit siyosatining samaradorligini ta'minlaydi.

Targetirlashda foydalaniladigan ko'rsatkichlar pul-kredit siyosatini olib borish an'alariga, pul muomalasini muvofiqlashtirish usullariga bog'liq bo'ladi.

lutasidagi aktivlaridan vaqtinchalik foydalanish huquqi beriladi. Aktivlarning o'zi esa Markaziy bankning mulki bo'lib qolaveradi va shu sababli, unga foiz hisoblab borilaveradi. Jahon amaliyotida, odatda, Markaziy bankning valuta operatsiyalarining asosiy qismi svop operatsiyalariga to'g'ri keladi.

Devalvatsiya (lotincha so'z bo'lib, qadri tushish ma'nosini anglatadi) — milliy valutaning chet el valutasini yoki boshqa xalqaro to'lov vositalariga nisbatan qadrining tushishini anglatadi. Oldingi boblarda ta'kidlanganidek, devalvatsiyaning kelib chiqishiga sabab — inflatsiyaning kuchayishi va mamlakat to'lov balansining salbiy qoldiqqa ega bo'lishi hisoblanadi. Devalvatsiya siyosatini mamlakat to'lov balansida ahvol yomonlashganda va import oqimi kuchayganda amalda qo'llash iqtisodiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Revalvatsiya (lotincha so'z bo'lib, qadri oshish ma'nosini anglatadi) — milliy valutaning chet el valutasiga nisbatan qadrining oshishi. Revalvatsiya sotib olish qobiliyati kuchli bo'lgan valutarlar bo'yicha, masalan, Germaniya, Shveysariya, Yaponiya kabi mamlakatlarda qo'llaniladi. Bu mamlakatlar uzoq vaqt davomida aktiv to'lov balansiga ega bo'lib kelgan.

Ushbu mamlakatlarning eksport qudrati yuqori bo'lishi, inflatsiya darajasining pastligi ham revalvatsiya o'tkazishga asos hisoblanadi. Revalvatsiya devalvatsiyaga nisbatan jahon amaliyotida kamroq qo'llaniladi. Revalvatsiyaning salbiy tomonlari ham mavjud. Revalvatsiya mamlakatning eksport potensialini kamaytirishi mumkin. Bunga sabab, revalvatsiyadan keyin mamlakat tovarlarining jahon savdo bozorida chet el valutasidagi narxining oshishidir. Bu esa mamlakat to'lov balansiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Revalvatsiya yana ishsizlik muammosini keltirib chiqarishi mumkin. Revalvatsiyada chet el valutasida kredit olgan qarz oluvchilar yutadi. Shu bilan birga, import qiluvchilar olib kelgan tovarlari uchun arzonroq chet el valutasini olish imkoniyati tug'iladi va import uchun qulay muhit yuzaga keladi.

Valuta cheklovlari deganda, odatda, chet el valutasini oltin va boshqa valuta qiymatliklari bilan bo'ladigan operatsiyalarni davlat miqyosida qonun asosida cheklash tushuniladi. Bu chorani amalga oshirishdan maqsad to'lov balansining aktivligiga va milliy pul birligi kursini qo'llab-quvvatlash hamda uning barqarorligiga erishishdan iborat. Milliy valuta barqarorligini ta'minlash maqsadida Markaziy bank mamlakatga chet el kapitali kelib tushishini ta'minlovchi choralar ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 15-aprel-dagi 56-sonli Qaroriga asosan, tijorat banklarining kapitallashuvini oshirish maqsadida ularning nizom jamg'armasiga qo'yiladigan minimal talablar quyidagicha o'zgartirildi:

2005-yil 1-iyuldan boshlab

T/r	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
1.	Xususiy tijorat banklari uchun	1500000 AQSH dollari ekvivalentida
2.	Aksiyador tijorat banklari uchun	3000000 AQSH dollari ekvivalentida
3.	Chet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5000000 AQSH dollari ekvivalentida

2006-yil 1-yanvardan boshlab

T/r	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
1.	Xususiy tijorat banklari uchun	2000000 AQSH dollari ekvivalentida
2.	Aksiyador tijorat banklari uchun	4000000 AQSH dollari ekvivalentida
3.	Chet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5000000 AQSH dollari ekvivalentida

2007-yil 1-yanvardan boshlab

T/r	Banklarning mulkchilik shakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
1.	Xususiy tijorat banklari uchun	2500000 AQSH dollari ekvivalentida
2.	Aksiyador tijorat banklari uchun	5000000 AQSH dollari ekvivalentida
3.	Chet el kapitali ishtirokidagi tijorat banklari uchun	5000000 AQSH dollari ekvivalentida

2008-yil 1-yanvardan boshlab

T/r	Banklarning mulkchilikshakli	Kapitalning talab qilinadigan minimal summasi
1.	Xususiy tijorat banklari uchun	2500000 yevro ekvivalentida
2.	Boshqa barcha turdagi tijorat banklari uchun	5000000 yevro ekvivalentida

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining «Tijorat banklari kapitalining yetarliligiga qo'yilgan talablar to'g'risida»gi Nizomida Tijorat banklari kapitalining eng kam darajasiga qo'yilgan talablarga asosan yangi ochilayotgan banklar ustav kapitalining eng kam miqdori quyidagi miqdorda belgilanadi:

- aholisi 0,5 mln kishidan ko'p bo'lgan shaharlarda ochiladigan tijorat banklari uchun — 10 mln yevro ekvivalentida;
- aholisi 0,5 mln kishidan kam bo'lgan joylarda ochiladigan tijorat banklari uchun — 10 mln yevro ekvivalentida;
- chet el kapitali ishtirokida ochiladigan banklar uchun — 5 mln yevro ekvivalentida;
- xususiy banklar uchun ham bank kapitalining minimal miqdori — 5 mln yevro ekvivalentida belgilandi.

Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasining soliq to'g'risidagi amaldagi qonunlariga muvofiq soliq to'lashadi.

Quyidagi mablag'lar banklarning o'z mablag'lari hisoblanadi:

- Ustav (nizom) fondi;
- zaxiralar va foyda hisobiga vujudga keladigan hamda bankning balansida turadigan boshqa fondlar;
- taqsimlanmagan foyda, aksiyachilar yoki paychilar o'rtasida aksiyalarni taqsimlash hisobiga, yoxud pay miqdorini oshirish hisobiga olingan mablag'lar.

Tijorat banklari yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar o'rnini qoplash uchun olinadigan foydadan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilab qo'yilgan tartibda zaxira fondlari tashkil etadi. Tijorat banklari shartnoma asosida birlarining mablag'larini depozit, kredit shaklida jalb etishlari, joylashtirishlari, o'z nizomlarida ko'rsatilgan boshqa o'zaro operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Banklar 2015—2018-yillarda sof foydadan ajratmalar hisobiga bank kapitali miqdorini ko'paytirib borishi va 2019-yil 1-yanvarda regulativ kapital — 14,5 %; I darajali kapital — 11 %; I darajali asosiy kapital — 9,5 % ni tashkil etishi lozim.

Mijozlarga kredit berish va o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarish uchun mablag' yetishmay qolgan taqdirda tijorat banklari kredit resurslari olish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga murojaat qilishlari mumkin. Banklar bilan mijozlar o'rtasidagi munosabat shartnomaviy tavsifga ega bo'ladi.

Mijozlar o'zlariga kredit va kassa xizmatini ko'rsatadigan bankni mustaqil tanlaydi. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalar olib boradi.

Tijorat banklari fond bozorining kelishuvlarida faol va bevosita ishtirok etavermaydi. Masalan, AQSHdagi tijorat banklariga qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarni o'tkazish, fond birjalariga a'zo bo'lish taqiqlanadi. 1933-yilda qabul qilingan qonunga (GlassStigal qonuni) muvofiq, tijorat banklari sanoat kompaniyalarining obligatsiyalari va aksiyalarini chiqarishni tashkil qilishda ishtirok eta olmaydi. Shunga qaramay, qonunda juda ko'p istisnolar mavjud bo'lib, ular bankka pullarni operativ qo'yish, davlat qimmatbaho qog'ozlarini chiqarishni tashkil etish, shtat va mahalliy hokimiyat organlarining obligatsiyalari, shuningdek, turli xalqaro tashkilotlar va federal muassasalar chiqargan qarz hujjatlari (majburiyatlari) bilan ishlash huquqini beradi. Bulardan tashqari, banklarga o'zlarining mijozlari hisobiga sanoat kompaniyalarining aksiya va obligatsiyalarini sotish, sotib olish kabi brokerlik funksiyalarini bajarishga ruxsat etilgan. Shu bilan birga, Amerika tijorat banklari sanoat kompaniyalari va firmalarning aksiya paketlarining haqiqiy egasi sifatida trast operatsiyalari (qimmatli qog'ozlar portfellarini boshqarish operatsiyalari)ning katta hajmini amalga oshiradi. AQSHda tijorat banklari broker firmalari va investitsion kompaniyalarning asosiy kreditorlari hisoblanadi. AQSHning yettita yirik investitsion kompaniyalarining 40 % dan 80 % gacha aktivlari tijorat banklari krediti hisobidan ta'minlanadi.

Yaponiyada tijorat banklarining fond birjalariga a'zo bo'lishi taqiqlangan. Lekin ular litsenziya olgan holatda qimmatli qog'ozlarning hamma turini o'zlarining hisoblari bo'yicha yoki mijozlarning topshiriqlari bo'yicha sotish va sotib olish (broker kompaniyalari va birjaga a'zo bo'lgan firmalar vositachiligida) huquqiga egadir. Bulardan tashqari, tijorat banklari davlatning qimmatli qog'ozlari bilan bo'lgan qisqa muddatli operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin. Uzoq vaqt yapon tijorat banklarining yangi qimmatli qog'ozlar bo'yicha vositachilikni amalga oshirishiga hu-

quqlari bo'lmagan. Faqat 1981-yili ularga davlat obligatsiyasi va sanoat kompaniyalari obligatsiyasini birja tashqarisida vositachilik qilishga ruxsat etilgan. Shuningdek, yapon tijorat banklariga mijozlarning qimmatli qog'ozlarini boshqarish man etilgan.

Bank muassasalarining qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalariga aktiv qatnashishiga Germaniya tajribasi yorqin misol bo'la oladi. Bu davlatda qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan hamma operatsiyalarda faqatgina tijorat banklari qatnashish huquqiga ega. Aslida, Germaniya davlatida broker kompaniyalar va firmalar yo'q. Tijorat bankining funksiyalari universalligi mijozlarning talab va ehtiyojlariga yuqori darajada javob beradi. Germaniyaning qimmatli qog'ozlar bozorini bank muassasalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularning bu bozorda o'rni juda katta.

Banklar katta miqdorda obligatsiyalar chiqaradi, investitsion guruhlarining egalari va yirik investorlik vazifasini bajaradi, ularga qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalar hajmining eng katta qismi to'g'ri keladi, bank sindikatlari davlat qarz hujjatlarini chiqarish va tarqatishda katta jonbozlik ko'rsatadi.

Bank obligatsiyalarni chiqarish uchun uchta asosiy shartni bajarishi zarur:

- moliyaviy ko'rsatkichlar proporsiyasini saqlash;
- bank moliyaviy holatining oshkoraligi;
- jami kapital va bank zaxiralarining oshishi.

Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi ruxsat Moliya vazirligi tomonidan olinishi kerak. U haqidagi xabar esa Federal yustitsiya vazirligi gazetasida bosilib chiqariladi. Odatda, 3 yildan ortiq muddatga chiqarilgan obligatsiyalar GFR fond birjalarida muomalada bo'ladi. Lekin ularni sotish va sotib olish kelishuvlarining ko'p qismi birjadan tashqari aylanmada amalga oshiriladi. Universal tijorat banklari ko'pincha yadro vazifasini bajarib, moliya-bank guruhlarini, bir necha nisbatan mustaqil bo'linmalarni o'z ichiga olgan. Bu mustaqil bo'linmalar, masalan, investitsion fondlar va konsultatsion firmalar bo'lishi mumkin. Mustaqil bo'linmalar daromad olish markazlari hisoblanadi. Aslida guruhning yadrosini tashkil etgan bank, markaziy apparatdan mahalliy va chet el filiallaridan iborat. Banklarning markaziy apparatlari, odatda, fond birjalari bo'lgan katta shaharlarda joylashgan. Rivojlangan mamlakatlarda asosiy daromad manbai kredit operatsiyalari bo'lib, ikkinchi o'rinda qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalar turadi.

10.2. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi

O'zbekiston Respublikasi qonunlariga asosan, bank — bu tijorat muassasasi bo'lib, jismoniy va huquqiy shaxslarning bo'sh turgan pul mablag'larini jalb qilish va ularni o'z nomidan to'lov, muddatlilik, qaytib berish sharti asosida joylashtirish operatsiyalari va boshqa bank operatsiyalarini bajaradi.

Ba'zi adabiyotlarda bank korxona sifatida ham izohlanadi. Ma'lumki, bank yaxlit olingan korxona sifatida ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirmaydi. Tijorat banklarining faoliyatini korxona faoliyatiga o'xshatish mumkinki, zero, tijorat banklari ham korxonalar singari faoliyatini o'z daromadini ko'paytirishga va shu asosda, birinchidan, o'z asoschilari — aksiyadorlarining manfaatlarini, ikkinchidan, o'z mijozlarining manfaatlarini himoya qilishni ta'minlaydi.

Tijorat banklari, bizning fikrimizcha, shunchaki korxona emas, maxsus korxonadir. Chunki tijorat banklari ssuda kapitali harakatini amalga oshiradi va shu asosda bank o'z aksiyadorlariga, paychilariga foyda olishni ta'minlaydi. Tijorat banklari bank tizimining muhim bo'g'ini bo'lib, kredit resurslarining asosiy qismi shu banklarda yig'iladi va bu banklar huquqiy, jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari bank tizimining Markaziy bankdan keyingi ikkinchi pog'onasi hisoblanadi.

Aksiyador banklar aksiyador jamiyat kabi ochiq turdagi yoki yopiq turdagi aksiyador banklar bo'lishi mumkin. Aksiyadorlar safiga kirish aksiyalarni sotib olish yo'li bilan amalga oshiriladi. Huquqiy va jismoniy shaxslar banklarning aksiyalarini sotib olishi va aksiyador bo'lishlari mumkin.

Ba'zi tijorat banklari paylar (badallar) hisobidan tashkil qilinishi mumkin. Bu turdagi banklarning qatnashchilari ham huquqiy va jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin. Xususiy banklar — jismoniy shaxslarning pul mablag'lari hisobidan tashkil qilingan banklar hisoblanadi. Bajaradigan operatsiyalariga ko'ra, tijorat banklari — universal va maxsus banklarga bo'linadi.

Universal banklar xilma-xil operatsiyalar bajarish, har xil xizmatlar amalga oshirish xususiyatiga ega bo'ladi. Maxsus banklar ma'lum yo'nalishlarga xizmat ko'rsatib, o'z faoliyatini shu yo'nalishlarda yutuqlarga, samaradorlikka erishishga bag'ishlaydi. Bunday banklarga tarmoqlarga xizmat ko'rsatuvchi banklar, eksport-import operatsiyalarini olib boruvchi banklar, investitsiya banklari, zamin banklar kirishi mumkin.

Joylashish belgisiga ko'ra, tijorat banklari: xalqaro, respublika, mintaqaviy, viloyat banklariga bo'linishi mumkin. Banklar tarmoqlarga xizmat ko'rsatishiga qarab, sanoat, qurilish, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqa banklarga bo'linishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida banklarning o'zni, ularning iqtisodga ta'siri o'sib bormoqda.

Kredit muassasalari aholi, korxona, tashkilotlar, kompaniyalarning bo'sh pul mablag'larini yig'ish va joylashtirishdan tashqari, kapital jamg'arilishini, harakatlanuvchi kapital yordamida korxonalarning xo'jalik faoliyatini takomillashtirishga ko'maklashadi va korxonalar faoliyati ustidan nazorat olib boradi. Banklar va uning krediti yordamida mavjud kapital tarmoqlar o'rtasida, ishlab chiqarish va muomala sohasida taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi. Sanoat, transport, qishloq xo'jaligi sohasida qo'shimcha investitsiyaga bo'lgan talablarni moliyalashtirib, banklar xalq xo'jaligida beqiyos yutuqlarga erishishni ta'minlashi mumkin.

10.3. Tijorat banklarining funksiyalariga qisqacha tavsif

Tijorat banklarining iqtisodiy mavqeyi faoliyat doirasining keng bo'lishiga olib keladi. Tijorat banklari quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

1. Vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish.
2. Korxona, tashkilotlar, davlat va aholini kreditlash.
3. Muomalaga kredit pullar (muomalaning kredit vositalari)ni chiqarish.
4. Iqtisodiyotda hisob-kitoblar va to'lovlarni amalga oshirish.
5. Moliya-valuta bozorida faoliyat ko'rsatish.
6. Iqtisodiy-moliyaviy axborotlar berish va maslahat xizmatlarini ko'rsatish.

Banklar bo'sh pul mablag'larini yig'ish va ularni kapitalga aylantirish funksiyasini bajara turib, mavjud bo'sh pul daromadlari va jamg'armalarni yig'adi. Jamg'aruvchi (bo'sh pul mablag'i egasi) o'z mablag'larini bankka ishonib topshirgani uchun va bank bu mablag'lardan foydalangani uchun ma'lum foiz hisobida daromad oladi. Bo'sh pul mablag'lari hisobidan ssuda kapitali fondi vujudga keladi va bu fond xalq xo'jaligi tarmoqlarini kreditlash uchun ishlatiladi.

Tijorat banklari faoliyatida asosiy o'rinni korxona, tashkilotlarni, aholini, davlatni kreditlash egallaydi. Kreditlash jarayonini

tashkil qilishda bank moliyaviy vositachi rolini o'ynaydi. U bo'sh turgan mablag'larni jalb qiladi va o'z nomidan mijozlarga vaqtincha foydalanishga beradi. Bank krediti hisobidan xalq xo'jaligining muhim tarmoqlari — sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va boshqalar moliyalashtirilishi ishlab chiqarishni kengaytirishga asos bo'ladi.

Muomalaga kredit pullarni chiqarish funksiyasi tijorat banklarini boshqa moliya institutlaridan ajratib turadi. Tijorat banklari depozit-kredit emissiya qilganida, ssudalar berganida, pul massasi oshadi va ssuda bankka qaytarilganda, muomaladagi pul massasi kamayadi.

Tijorat banklari kredit pullarni yaratishning emitenti hisoblanadi. Tijorat banki tomonidan mijozga berilgan kredit uning hisob-raqamiga o'tkaziladi va bankning qarz majburiyati ortadi. Mijoz bu mablag'ning ma'lum qismini naqd pul shaklida hisobraqamidan olishi mumkin. Bu holda muomaladagi pul massasining miqdori oshadi. Shuning uchun ham, Markaziy bank tijorat banklarining faoliyati ustidan nazorat olib boradi.

Tijorat banklarining muhim funksiyalaridan biri hisob-kitoblarni olib borishdir. Hisob-kitoblarni olib borishda, bank mijozlar o'rtasida vositachi bo'lib xizmat qiladi. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar chiqarish va joylashtirish bilan ham shug'ullanishi mumkin.

Tijorat banklari iqtisodiy ahvolni nazorat qilish jarayonida mijozlarga har xil axborotlar, maslahatlar berishi mumkin.

Aksiyador tijorat banklarining yuqori organi — aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Har yili aksiyadorlarning yig'ilishi nizomdagi va nizom kapitalidagi o'zgarishlarni, yillik faoliyat va uning natijalarini, bank daromadlarini tasdiqlash, bank kengashi tarkibini saylash, bankning sho'ba muassasalarini tashkil qilish va bekor qilish kabi masalalarni ko'rib chiqishi mumkin.

Tijorat banklari quyidagi operatsiyalarni bajaradi:

- passiv operatsiyalar;
- aktiv ssuda operatsiyalar;
- bank xizmatlari va vositachilik operatsiyalari;
- bankning o'z mablag'lari hisobidan amalga oshiradigan operatsiyalar va boshq.

Tijorat banklarini ochishga litsenziya (ruxsatnoma)ni Markaziy bank beradi. U tijorat banklari faoliyatini olib borish bo'yicha

iqtisodiy normativlar belgilab, ularning bajarilishini nazorat qilib boradi.

Mamlakatimizda bozor munosabatlarining rivojlanishi nobank kredit tashkilotlarining rivojlanishiga ehtiyoj tug'dirdi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bo'yicha nobank kredit tashkilotlariga kredit uyushmalari, mikrocredit tashkilotlari va lombardlar kiradi. Bugungi kunda mazkur nobank kredit tashkilotlarining faoliyat yuritishi uchun barcha huquqiy sharoitlar yaratilgan bo'lib, ular aholiga kichik miqdordagi mikrocreditlar, mikroqarzlar berish, mikrolizing va boshqa mikromoliyaviy xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Bank faoliyatini tashkil qilishning asoslari nimalardan iborat?
2. Tijorat banklarining huquqiy asoslari deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlabki litsenziya tijorat banklarida qanday shartlar asosida beriladi?
4. Asosiy litsenziya tijorat banklarida qanday tadbirlar o'tkazilgandan keyin beriladi?
5. Tijorat banklarining boshqaruv tizimida nechta organ faoliyat yuritadi?
6. Tijorat banklarining funksiyalari nimalardan iborat?

XI bob. TIJORAT BANKLARINING PASSIV, AKTIV VA BOSHQA OPERATSIYALARI

11.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar *banklarning passiv operatsiyalari* deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarining passiv va aktiv — passiv hisobidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta mavqega ega. Tijorat banklarining passiv operatsiyalarini kreditlash uchun zarur bo'lgan resurslar tashkil qiladi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining to'rt shakli mavjud:

1. Tijorat banklari qimmatli qog'ozlarini muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslar yig'ish.
2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish.
3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish.
4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning xususiy mablag'lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi. Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning xususiy mablag'lari yuzaga keladi va qolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi, jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning nizom kapitali, zaxira kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Amaliyotda, asosan, bank passivlarining 20 % i banklarning xususiy mablag'lariga to'g'ri keladi.

Banklarning xususiy mablag'lari ichida asosiy o'rinni bankning xususiy kapitali egallaydi. Bankning xususiy kapitali tarkibiga yuqorida keltirib o'tilgan kapitalning bir qismi, ya'ni nizom kapitali, tavakkalchiliklarni qoplash uchun tashkil qilingan zaxira fond, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banklarning xususiy kapitali bank kreditorlarining manfaatini himoya qilish, bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Bankning nizom kapitali summasi bank nizomida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab, bankning nizom kapitali ham har xil. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, nizom kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning nizom kapitali miqdori qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta'minlash maqsadida, uning minimal miqdori belgilab beriladi. Bankning nizom kapitali balansining passivida ko'rsatiladi. Nizom jamg'armasi miqdorining oshirilishi bank aksiyadorlari tomonidan umumiy majlisda hal qilinadi.

Banklarning kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlari hisobidan banklarning nizom kapitalini tashkil qilish mumkin emas. Nizom kapitalini tashkil qilishda chetdan boshqa pul mablag'larini jalb qilish ham man etiladi. Banklar tashkil qilinganda, nizom kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang'ich bosqichlarida bankning xususiy mablag'lari hisobidan, birinchi navbatda, bank xarajatlari (yer, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi. Banklarning xususiy mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga qo'yilmalar qilishning asosiy manbayi hisoblanadi.

Banklarning aksiyador kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin. Bular:

a) xususiy aksiyadorlik kapitali, bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan fond hisobidan yuzaga keladi;

b) har xil ko'zda tutilmagan xarajatlarni va to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun tashkil qilingan zaxiralar;

d) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar) bo'lishi mumkin.

Banklarning zaxira kapitali yoki zaxira fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va ko'zda tutilmagan zararlar hamda qimmatli qog'ozlar kursining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan. Taqsimlanmagan foyda — zaxira fondiga ajratmalar va dividendlar to'langanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir. Banklarning xususiy mablag'lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Banklar xususiy kapitali hissasi kamayishi ba'zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

AQSHda kattaligi bo'yicha yigirmanchi o'rinda turuvchi «Franklin national bank»ning sinishi sabablaridan biri, bu bank-

ning xususiy kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo'ldi. Xuddi shu sabab, 1979-yil aktivida 250 mln dollar va 44 ming omonatchiga ega bo'lgan AQSHdagi «Dnuverz national bank of Chikago» banki sinishining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida yetarli darajada o'ylab chiqilmagan siyosat banklarning sinishiga olib keladi. 1980-yillar ikkinchi yarmida AQSHda banklarning bankrotlik soni o'sdi. 1984-yilda hukumatning maxsus dasturi orqali AQSHda birinchi o'nlikda turuvchi yirik banklardan biri bo'lgan «Kontinental Illinois» bank sinishining oldi olindi.

Federal zaxira tizimi bo'lgan AQSH Markaziy banki o'z ixtiyoriga olgan bir necha milliard AQSH dollarini muvofiqlashtiribgina qolmay, depozitlarni sug'urtalash, Federal uyushma va AQSH Moliya vazirligi bilan birga bank to'lov qobiliyatini mustahkamlash sohasida kafil sifatida chiqdi. Tijorat banklari sinishlarining eng ko'pi 1988-yilga to'g'ri kelgan. Keyinchalik iqtisodiy ko'tarilish tufayli AQSHda tijorat banklari sinishining soni o'zining avvalgi holatiga tushgan. Shu tufayli 1994-yilda faqatgina 13 ta tijorat banki singan. Shu bilan birga, muammoli, ya'ni moliyaviy holati beqaror bo'lgan banklar soni yuqoriligidan qolmoqda.

Bankning emitentlashgan mablag'lari. Banklar mijozlar mablag'laridan uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan manfaatdordir. Shu sababli, banklar obligatsiya qarzlarini, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan xususiy resurslari miqdorini ko'paytirib boradi. Obligatsiya qarzlarini obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi. Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valuta hamda AQSH dollarida yoki boshqa chet el valutasida to'lanishi mumkin.

Bank tomonidan elementlashgan qimmatli qog'ozlarning turlaridan biri «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlardir. Masalan, AQSH 1970-yillar o'rtalarida ikkita yirik tijorat banklari — «Sitibenk» va «Cheyz Manxetten Benk» xolding kompaniyalari orqali «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar chiqardi. Bu qog'yilmalar bo'yicha foizlar 3 oylik xazina veksellariga nisbatan bir foiz yuqori to'lanadi.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab, bir yilda ikki marta ularni to'lash majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Buning uchun mijoz ko'rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag'larni olishi to'g'risida bankka xabar berishi shart. Bank passivlarida o'tgan asr-

ning 90-yillari davomida bankning xususiy mablag'lari miqdori-ning qisqarishi davom etdi va xorijiy mamlakatlar kabi bizning banklarimizda ham jalb qilingan resurslar salmog'i oshdi. Jalb qilingan mablag'larning yana bir turi bank balansida turgan va ularni qayta sotib olish to'g'risidagi kelishuv asosida sotiladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

11.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'lari banklar mijozlarini kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalanadi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib, kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chiqib, ular muddatli va onkol kreditlarga (ingl. *on call* – talab bo'yicha) bo'linadi. Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog'ozlar) va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi. Veksel operatsiyalari veksellarni qayd yoki hisobga olish bo'yicha operatsiyalar va veksellar bo'yicha ssudalar berish operatsiyalariga bo'linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda, bank tomonidan ularni to'lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olish tushuniladi. O'z navbatida, bank, agarda mablag'lar bilan ta'minlanganlikda qiyinchilik sezayotgan bo'lsa, Markaziy bankning hududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib, bank uning vaqtinchalik egasi bo'ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Bu operatsiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont, deb ataluvchi ma'lum foiz undiradi. Diskont – bu vekselda ko'rsatilgan summa bilan veksel egasiga to'lanadigan summa o'rtasidagi farq. Ba'zi davlatlarda banklar o'zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o'rganuvchi ayrim korxona va shaxslar veksel hisobi limitini o'rnatuvchi hisob bo'yicha qo'mitalarni tashkil etadilar.

Yuqorida ta’kidlab o’tilganidek, tijorat, moliyaviy va «do’s-
tona» (bronz) veksellarini farqlash kerak. Tijorat veksellari to-
var munosabatlari asosida vujudga keladi. Ular boshqa veksellarga
nisbatan ishonchlidir. Ko’pgina veksellar moliyaviy xarakterga ega,
ya’ni ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun
muomalaga chiqariladi. «Do’stona veksellar» — bu ikki shaxsning
har qanday tovar harakatisiz bankdan mablag’ olish uchun bir-
birlariga beradigan veksellar. Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan
veksellarni «bronz» veksellari, deb ham atashadi.

Bankning aktiv veksel operatsiyalariga aksept va aval opera-
tsiyalar kiradi. Akseptli operatsiyada bank o’zi akseptlashtirayotgan
vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya’ni berilgan
veksel bo’yicha o’z hisobidan to’lovini kafolatlaydi. Shunday aksept
kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to’lash uchun tegishli
summani bankka to’lash majburiyatini oladi. Xalqaro miqyosda
veksellar bilan bog’liq bo’lgan hamma operatsiyalar 1930-yilda
qabul qilingan Jeneva konvensiyasi bilan qat’iy belgilanadi.

Veksel bo’yicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim
shakli aval hisoblanadi. Bunda veksel bo’yicha haq to’lash bevosita
veksel beruvchi bilan amalga oshiriladi. Aval esa haq to’lashni ka-
folatlaydi. Aksept — aval operatsiyalarining o’ziga xos xususiyati
shundaki, ular bir vaqtning o’zida ham aktiv, ham passiv opera-
tsiyalarga tegishli bo’ladi.

Bank avari veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa bank-
lardagi hisob-kitobini yengillashtiradi. Chunki yirik avalda hisob va
qayta hisoblash mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomo-
nidan avallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga
olinadi. «Veksel bo’yicha ssuda» operatsiyasida veksel egasi bo’lib
avvalgi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta’minoti ostida mi-
jozga veksel qiymatining 50—70 % miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operatsiyalarining muhim turi tovarlar bo’yicha
ssudalar, ya’ni tovarlarni garovga qo’yib ssuda olish hisoblanadi.
Hujjatlar, varrantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bi-
lan qilinganligi to’g’risidagi guvohnoma), temiryo’l hujjatlari, ko-
nosamentlar (yukning kemaga qabul qilinganligi to’g’risidagi
kemachilik jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashish to’g’risidagi
hujjat bo’yicha ssudalar olish hisoblanadi.

Tovarlar bo’yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to’liq
bozor qiymatida emas, balki uning bir qismi (odatda, 50—60 %
dan yuqori bo’lmaydi) beriladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy

muammo, bu — tovarlar realizatsiyasi, chunki ishlab chiqarilgan va jo'natilgan tovar o'z xaridorini topmasligi ham mumkin. Bozor sharoitida kredit munosabatlarining ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan farqi ham shudir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar mo'l-ko'pchiligida oddiy talab emas, balki to'lovga qobiliyatli talab zarurdir.

Bozor sharoitida tovar ta'minoti bo'yicha ssuda berayotgan kredit muassasalari tavakkal qiladilar. Agar ssuda o'z muddatida qaytarilmasa, bank tovarlarni xat qilib o'z ixtiyoriga oladi, ularni sotishdan tushgan tushum hisobidan mijozning qarzini qoplaydi. Tovarlarni bo'yicha ssudalar, ko'pincha, chayqovchilik maqsadlarida ishlatiladi.

Ko'tarilish davrida, tovarlarga bo'lgan talab o'sganda tadbirkorlar baholarning o'sishini hisobga olib tovarlar realizatsiyasini ataylab to'xtatib, tovar zaxiralarini to'playdilar. Bu, xususan, xomashyo tovarlariga ham tegishlidir. Bu holatda ssuda tovarlarning haqiqiy realizatsiyasini tezlatmasdan, balki sekinlashtiradi hamda chayqovchilik va tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarilishining rivojlanishiga olib keladi. Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining yana bir turi fond operatsiyalaridir.

Turli qimmatli qog'ozlar uning obyekti bo'lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarining ikki turi ko'proq qo'llaniladi. Bular qimmatli qog'ozlarni kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilish yo'li bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan o'z hisobiga sotib olish yo'li bilan operatsiyalar o'tkazish.

Qimmatli qog'ozlar ta'minoti bo'yicha ssudalar ularning to'liq bozor kursi qiymati bo'yicha emas, balki ularning ma'lum bir qismi (60—80 %) bo'yicha beriladi. Qimmatli qog'ozlar soxta kapitalni ifodalasa-da, ular bo'yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog'langan jarayonga xizmat qiladi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlardagi bank investitsiyalari ham mavjud bo'lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog'ozlarni sotib oladi va bank qimmatli qog'ozlar portfeli vujudga keladi. Bank tomonidan qimmatli qog'ozlarning xarid qilinishidan maqsad — bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapitalning uzoq muddatga qo'yilishi yo'li bilan foyda olishdan iborat.

Keyingi yillarda respublikaning ko'pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko'p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog'ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Hozirgi kunda tijorat bank-

lari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta'minoti sifatida ko'chmas mulk, boshqa bank yoki sug'urta tashkilotining sug'urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;
- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligining bank tomonidan o'rganib chiqilishi;
- kredit qo'mitasining qarori;
- kredit bitimini rasmiylashtirish;
- kredit berilishi;
- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashning bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va obyekti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar ko'rsatiladi. Ssudani to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini muntazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi. Tijorat banklari tomonidan beriladigan barcha kreditlar uning kredit portfelida o'z ifodasini topadi.

Moliyalashtirish manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manziliga qarab, tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin. Tijorat banklari tasniflashni, asosan, milliy valutada olib boradilar va ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va xususiy mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar, masalan, Milliy bank va shunga o'xshash banklarda qattiq valutada ham ifodalanishi mumkin.

Hozirgi vaqtda markazlashtirilgan kreditlar hukumat qaroriga asosan, ustuvor tarmoqlarni rivojlantirish uchun milliy valutada beriladi. Qayta moliyalashtirish va bankning o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar mijoz kreditga layoqatli bo'lganda milliy yoki xorijiy valutada berilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida turli xil tavakkalchiliklar uchraydi, lekin ularning faoliyatiga ko'proq kredit tavakkalchiligi, likvidlik tavakkalchiligi va foiz stavkasi ta'sir qiladi. Tijorat banklari faoliyatining asosiy qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu tavakkal-

chiliklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi. Tasniflangan kreditlarning qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998-yil 9-noyabrda tasdiqlangan «Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha tijorat banklari tomonidan zaxiralar tashkil qilish va undan foydalanish to'g'risida»gi nizomga asosan, tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yuqorida keltirilgan mezonlar bo'yicha «yaxshi», «standart», «substandart», «shubhali», «umidsiz» yoki «ishonchsiz» kreditlarga tasniflanadi.

Yaxshi kreditlar. Kreditning bunday sifatda baholanishi, mijozning aktivlari, ularning holati bo'yicha hech qanday gumon yo'qligidan dalolat beradi. Moliyaviy jihatdan barqaror, xo'jalik aylanmasi yuqori darajada xususiy kapital bilan ta'minlangan, yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga ega, debitor va kreditor qarzlarning aylanish muddati qisqa bo'lishi lozim. Bu kredit egalari moliyaviy barqaror xo'jalik subyekti bo'lib, u yuqori darajada ta'minotga ega bo'ladi. Bunda asosiy e'tiborni qarz oluvchining avvalgi faoliyatidagi majburiyatlariga munosabatiga, oson realizatsiya qilinuvchi aktivlar va yuqori likvidli mablag'lardan tashkil topgan ishonchli kredit ta'minotiga qaratish kerak. Ushbu toifadagi kreditlarda qaytarmaslik belgilari mavjud emas, banklar uchun zarar ko'rish imkoniyatlari minimal darajada bo'ladi, kredit ta'minlanganligining garov, kafolat va boshqa sifati, ta'minlanganlikka olingan mol-mulk, garov va boshqalarning tarkibida tez pulga aylanadigan aktivlar va yuqori likvid mablag'lar salmog'ining ko'pligi e'tiborga olinadi. Kredit bo'yicha olingan ta'minlanganlik (garov, mol-mulk va boshq.) kredit summasi va u bo'yicha foiz stavkalarini to'lashga yetarli bo'lgandagina kredit ta'minlangan, deb baholanishi mumkin.

Kredit bo'yicha barcha hujjatlar qonun bo'yicha rasmiylashtirilishi va bank zarur bo'lganda kreditni undirib olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur (kreditning qaytarmaslik ehtimoli cheklangan bo'lsa). Kreditning bu guruhida mijozning faoliyatidagi ikki asosiy omilga e'tibor berish zarur. Bular:

- mijozning oldingi faoliyatidagi o'z majburiyatlariga bo'lgan munosabati;
- kredit bo'yicha aniq ta'minlangan (garov, kafolat, mulk va boshq.) bo'lishi va uning to'g'ri rasmiylashtirilganligi.

Standart kreditlar. Bunday kreditlar bo'yicha vaqt-vaqti bilan kreditni o'z vaqtida qaytara olmaslik sharoiti yuzaga keladi. Lekin

kreditni belgilangan muddatda to'lay olmaganda, to'lov muddati bir marta uzaytirilishi va kredit bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik davri 30 kundan 60 kungacha, to'liq ta'minlanmagan kreditlar uchun 30 kundan oshmasligi lozim. Olgan krediti standart kredit deb topilgan mijozlarning moliyaviy holati, odatda, barqaror bo'ladi, lekin sabablar tufayli uning faoliyatida salbiy moliyaviy holat yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Bunday kreditlar qatoriga yaxshi rasmiylashtirilmagan kreditlar, garov, ta'minlanganligi bo'yicha to'g'ri hujjatlashtirilmagan yoki hujjatlar yetarli bo'lmagan kreditlar ham kirishi mumkin. Bu kreditlar bo'yicha 10 % miqdorida zaxira tashkil qilinishi zarur.

Substandart kreditlar. Bu guruhga kiruvchi kreditlar ularning sifati yetarli darajada emasligini bildiruvchi aniq belgilarga ega bo'ladi. Bu, asosan, kreditlarning bankka qaytib to'lanishida ma'lum kamchiliklar mavjudligini va qarzni to'lash uchun qo'shimcha manbalarni topish zarurligini ko'rsatadi. Substandart kreditlar qarz oluvchining ishonchli moliyaviy holati va to'lov qobiliyatining yuqori darajasi bilan himoyalanmagan. Bu kredit kreditning ta'minlanganligini tashkil qiluvchi manbalar ma'lum tavakkalchiliklar bilan bog'liqligini, kreditning joriy holati bo'yicha yetarli axborotning mavjud emasligi, garov hujjatlarida ma'lum kamchiliklar mavjudligi bilan xarakterlanadi. Bu kredit bo'yicha 60 kundan 90 kungacha to'lanmagan qarzlarni mavjud bo'lishi mumkin. Bu kreditlar moliyaviy holati barqaror bo'lmay, to'lovga layoqatliligida kamchiliklar bo'lgan hollarda yuzaga keladi. Substandart kreditlar bo'yicha to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun 25 % miqdorida zaxira tashkil qilinadi.

Shubhali kreditlar. Bu kreditlarga yuqorida keltirilgan guruhlardagi kreditlarning barcha salbiy tomonlarini o'zida ifoda qilgan, to'liq ta'minlanmagan, to'lanish ehtimoli kam bo'lgan kreditlar kiradi. Bu kreditlar bo'yicha olingan kredit yaxshi ta'minlangan bo'lganida asosiy qarz bo'yicha foizlarni to'lash muddati 120 kundan ortiq muddatga kechiktirilgan bo'lsa, zarar ko'rish imkoniyati yuqori, biroq ushbu kreditlarning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan omillar mavjudligi sababli ularni yo'qotilgan, deb tasniflanishi vaqtincha to'xtatiladi. Bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 50 % gacha zaxira tashkil qilinishi lozim.

Ishonchsiz kreditlar. Bu kreditlar bo'yicha qarzlarning to'lanish ehtimoli deyarli yo'q. Agar kredit to'liq ta'minlanmagan bo'lsa, eng kamida bitta muammoli tavsifga ega bo'lsa, to'lov muddati

180 kundan oshgan bo'lsa hamda kreditni «shubhali», deb tasniflab bo'lmasa, bunday aktivlar «ishonchsiz», deb hisoblanadi. Bu aktivlar juda past qiymatga ega bo'lib, ularni aktivlar sifatida hisobga olib borish maqsadga muvofiq emas. Shuning uchun banklar bu kreditlarni o'z balanslarida zarar sifatida hisobga olishlari mumkin. Ishonchsiz kreditlar foyda hisobiga, buning uchun foyda yetmagan hollarda esa, bank sarmoyasi hisobiga balansdan chiqarilishi mumkin. Bank uchun bu kreditlar zarar sifatida tasniflanadi.

Bir yil va undan ortiq muddatda harakatsiz bo'lgan aktivlar, muddati o'tgan va foizlar bo'yicha qarzlarning zarar sifatida tavsiflanishi mumkin. Shu sababli bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 100 % zaxira tashkil qilish lozim bo'ladi.

Tijorat banklarining kredit portfeli berilgan ssudalarning ta'minlanganlik darajasiga ko'ra quyidagi turlarga ajratilishi mumkin:

- birinchi darajada ta'minlangan;
- boshqa ta'minotga ega bo'lgan;
- to'liq ta'minlanmagan;
- ta'minlanmagan ssudalarga bo'linadi.

Birinchi darajada ta'minlangan kreditlar guruhiga to'liq ta'minlangan kreditlar kiradi. Ular quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kafolati;
- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki roziligi bilan birinchi sinf xorijiy banklari kafolati;
- erkin ayirboshlanadigan valutatdagi garov;
- O'zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog'ozlari ko'rinishidagi garov;
- standartlashtirilgan qimmatbaho metallar qo'yilmalari ko'rinishidagi garov.

Boshqa ta'minotga ega bo'lgan ssudalar guruhiga quyidagilar bilan ta'minlangan kreditlar kiradi:

- mol-mulk garovi;
- qimmatli qog'ozlar ko'rinishidagi garov;
- boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning kafolat xati va boshqalar kiradi.

Tijorat banklari tomonidan kredit operatsiyalarini to'la-to'kis olib borish ular tomonidan kredit siyosatining qay darajada tuzilganligiga bog'liq. Shuni ta'kidlash joizki, bugungi kunda MDHga kiruvchi davlatlar tijorat banklarining kredit siyosati mamlakat iqtisodiyotini tezroq rivojlantirishga yo'naltirilgan. Hozirgi vaqtda

bu mustaqil davlatlarning banklari aksariyat hollarda vositachilik operatsiyalarini o'tkazish uchun ko'proq qisqa muddatli kreditlar bermoqda. Shu bilan birga, kreditni uzoq muddatga investitsiya qilish banklarga va jamiyatlarga katta foyda berishi mumkin.

MDHga kiruvchi davlatlarning banklari uchun lizing operatsiyalari yangi operatsiyalar turi hisoblanadi. Bu operatsiya turida banklar yoki lizing kompaniyalari ijaraga berilgan mulkning egasi bo'lib qolaveradi. Lizing operatsiyalarini o'tkazishning bank uchun foydali tomoni shundaki, odatda, ijara uchun to'lov xuddi shu muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlar foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari, bu yerda mijozning to'lov qobiliyatiga ega emasligidan yo'qotish tavakkalchiligi bo'lmaydi. Bitimda ko'rsatilgan shartlarning buzilishi yuz bergan hollarda bank ijaraga berilgan mulkni qaytarishni talab qilishi mumkin. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda lizing operatsiyalari keng tarqalgan. O'zbekiston va boshqa MDH davlatlarida lizing operatsiyalari kam hajmda qo'llaniladi. Hozirgi kunda lizing operatsiyalariga sharoitlar yaratish sohasida ishlar olib borilmoqda.

11.3. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlari

Tijorat banklari o'z faoliyati davomida turli xil xizmatlar ko'rsatadi. Tijorat banklarining bu xizmatlari ular uchun ma'lum daromad olib keladi. Bu daromadlar komission mukofot, o'tkazmalar va yig'imlar shaklida bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o'sib, bu soha bank faoliyatining sezilarli yo'nalishiga, ularning daromad manbalaridan biriga aylanib bormoqda. O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatining tahlili shuni ko'rsatadiki, ba'zi banklar daromadlari tarkibida asosiy o'rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing (ingl. *leasing* — ijara) operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivojlanmoqda. Bu operatsiyalarning mohiyati shundaki, banklar mashina-uskuna, jihozlar, transport vositalarini sanoat korxonalariga uzoq muddatli ijaraga beradi va ular bilan lizing shartnomalarini tuzadi. Bu holda bank vositalarni sotib olish uchun sanoat korxonalariga ssuda berish o'rniga ularni o'zi sotib oladi va iste'molchilarga ijaraga bergan holda egalik huquqini o'zida saqlab qoladi. Bunda bank ssuda foizini

emas, balki ijara haqi (lizing to'lovi)ni oladi. Korxonalar uchun esa lizing investitsiyalarni moliyalashtirishning maxsus usullaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sishga erishishni ta'minlash sharoitida, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash va uni kengaytirish uchun likvid mablag'lar hajmining cheklanganligi va ilmiy-texnika taraqqiyotini joriy qilish sharoitida investitsiyalarni optimallashtirish zaruriyati lizing operatsiyalarining ahamiyatini oshiradi va ularni iqtisodiy faoliyatning muhim vositasiga aylantiradi. Lizing korxonaga kerakli vositalarni shu vaqtning o'zida unchalik katta bo'lmagan xarajatlar evaziga olish imkonini beradi. Ijaraga oluvchi vosita (asbob-uskuna, jihoz va h.k.) sotib olish va moliyalashtirishni bir vaqtda hal qiladi. Lizing usulida iste'molchilarning ilg'or texnologiyaga tezroq va arzonroq erishishi yengilroq kechadi hamda bu ishlab chiqarish vositalarining ma'naviy eskirishi bilan bog'liq xarajatlardan qutulish imkonini beradi. Sanoat korxonalari uchun amortizatsiya darajasining yuqoriligi, ishlab chiqarish vositalarining yuqori samaradorligi, likvidlikning saqlanishi, xususiy kapital harakati, hisob-kitoblarning o'z vaqtida olib borilishi, o'zaro qarzdorliklarning bo'lmashligi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning bozor talablariga javob bera olishi va boshqa omillar ularning moliyaviy jihatdan barqaror bo'lishini ta'minlashning asoslaridan hisoblanadi.

Lizing operatsiyalarida uch subyekt – ijaraga beruvchi, ijaraga oluvchi va mol yetkazib beruvchi ishtirok qiladi. Ijaraga beruvchi, bu – moliyaviy xarakterdagi vazifani bajaruvchi, ixtisoslashgan moliyaviy (lizing) korxona. Lizing, eng avvalo, moliyaviy investitsiyalarning vositasi va ishonchli moliyaviy manbalarni talab qilgani uchun jahon amaliyotida lizing kompaniyalari banklar tomonidan nazorat qilinadi yoki ularning sho'ba korxonalari bo'ladi.

Ijaraga oluvchi – ishlab chiqarish jarayonida foydalanish uchun vositalarni ijaraga oluvchi ishlab chiqarish yoki savdo korxonasidir. Mol yetkazib beruvchi tomon lizing shartnomasi obyektini ishlab chiqaruvchi korxona yoki tashkilot bo'lib, u ishlab chiqarish yoki savdo korxonasi sifatida bo'lishi mumkin. Odatda, mol yetkazib beruvchi va ijaraga oluvchi tijorat shartnomasining asosiy shartlarini ishlab chiqadi. Shu bilan bir qatorda, ijaraga beruvchi (bank) moliyalashtirish shartlarini o'rganib chiqadi va ijaraga oluvchi bilan ijara shartnomasini imzolaydi.

Moliyalashtirish masalasini hal qilishda bank mijozning daromad darajasini o'rganib chiqadi. Lizing obyektidan to'g'ri va sama-

rali foydalanish imkoniyatlarini ba'zida mutaxassislar ko'rib chiqishi va qo'shimcha kafolatlar talab etilishi mumkin. Shartnomada lizing operatsiyalari bo'yicha ijara muddati, miqdori, valutasini, ijara haqini to'lash muddati va shartlari, ijaraga olinuvchi vosita-ning (asbob-uskunaning) tarkibi, ishga yaroqliligi bo'yicha majburiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar o'z ifodasini topishi lozim.

Lizing munosabatlarini tashkil qilishning majburiy shartlaridan biri lizing shartnomasi davrida lizing obyektini sug'urtalash hisoblanadi. Lizing qiymati doimiy (har yarim yil, chorak, oy...) ijara to'lovlarining yig'indisidan tashkil topadi. Ijara to'lovining asosiy tashkil etuvchilari amortizatsiya va kredit uchun to'lanadigan foizdir. Bundan tashqari, lizing to'lovlari tarkibiga, shuningdek, ijara shartnomasida ko'zda tutilgan ijaraga beruvchi xizmatlari ham kiritilishi mumkin. Ijara to'lovlari yig'indisi ijaraga beruvchiga o'z xarajatlarini qoplash va daromad olishini ta'minlaydi.

Amaliyotda lizingning bir necha turlari qo'llaniladi. Bular operativ yoki ishlab chiqarish lizingi, moliyaviy lizing va boshqalardir. Operativ lizing ko'proq ishlab chiqarish davri bilan bog'liq bo'lib, obyekt qisqa davrga, ya'ni uning hayotiy yaroqlilik davridan qisqaroq vaqtga ijaraga beriladi. Bu holda obyektning amortizatsiyasi (eskirishi) to'liq amalga oshmaydi, ya'ni obyektning yana bir necha marta ijaraga berish imkoniyati saqlanib qolinadi.

Tijorat banklari va ularning lizing kompaniyalari tomonidan, odatda, ko'proq moliya lizing operatsiyalari o'tkaziladi. Lizingning bu turi eng ko'p tarqalgan lizing shakllaridan. U shartnomaning o'rta va uzoq muddatliligi bilan tavsiflanadi. Bunda amortizatsiya to'liq bo'lishi yoki ijara obyektini qoldiq bahoda qaytarib berilishi mumkin. Bu haqda ijaraga oluvchi ijara muddati tugashidan oldin e'lon qiladi.

Moliyaviy lizing haqiqatda ijara obyektini uzoq muddatli kreditlash bo'lib, oddiy savdo-sotiqdan (egalik huquqi xarid vaqtida iste'molchiga o'tadi) farq qiladi. Lizing kompaniya asosiy vositalarni ijaraga oluvchi korxonaning ko'rsatmasiga binoan sotib oladi. Uni shu korxonaga uzoq yoki o'rta muddatga (3, 5, 7 yilga) ijara shartnomasiga asosan sotishi va lizing muddati tugagandan keyin qoldiq bahoda sotib olish huquqi bilan ijara shartnomasini tuzishi mumkin.

Tijorat banklari moliyaviy operatsiyalarining yana bir turi — bu faktoring operatsiyalari hisoblanadi. Bu operatsiyalar — butun xo'jalik ko'lamida to'lovlar aylanishini amalga oshirish bilan bog'liq. Faktoring (ingl. *factor* — vositachi) — hisob-kitoblarni tashkil etish

sohasidagi yangi xizmat turlaridan bo'lib, mijozning aylanma kapitalini kreditlash bilan muvofiqlashadi. Bunday operatsiyalarni chet ellarda, odatda, maxsus faktoring kompaniyalari amalga oshiradilar. Ular banklar bilan bog'liq yoki ularning ixtisoslashgan sho'balari va kompaniyalari hisoblanadi.

Faktoring operatsiyalarida bank o'z mijozlarining debitorlarga bo'lgan talablarini sotib oladi. Bunda bank talabning 70—90 % ini (foiz darajasi mijozning moliyaviy holati, likvidlik darajasi va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda turli xil bo'lishi mumkin) bo'nak tariqasida birdaniga to'lashi, qolgan qismini esa (kredit uchun foizni hisobga olmagan holda) belgilangan muddatda, debitoridan to'lov tushishidan qat'i nazar to'laydi. Hozirgi vaqtda tijorat banklari talablari (da'volari)ni sotib olganda moliyaviy tavakkalchiliklarni aniqlashlari mumkin, chunki ko'pchilik korxonalarining, jumladan, xorijiy korxonalarining moliyaviy holati to'g'risida ma'lumotlar olish imkoniyati qisman bo'lsa-da, mavjud. Bu imkoniyat rivojlangan davlatlardagi keng qamrovli yirik banklar o'rtasidagi kompyuter tarmoqlari tufayli yuzaga kelgan. Bunday tizim doirasida banklar o'z mijozlariga buxgalteriya, statistika va boshqa axborotlarni taqdim etishga tayyor.

Faktoring mijozlarga xizmat ko'rsatishning universal shakli hisoblanadi. Chunki mijozlar o'z talablari (da'volari) bo'yicha buxgalteriya hisobini yuritish ularning to'lovligini tekshirishdan xoli bo'lishadi. Banklar mol sotib oluvchilarning to'lov qobiliyati to'g'risidagi axborotni mijozlariga yetkazishlari, xorijiy davlatlardagi to'lovlar kafolatini o'z zimmasiga olishlari mumkin. Banklar uchun bu operatsiyalar yuqori daromad keltirgani uchun ham ular bu operatsiyalarni bajarishdan manfaatdor hisoblanadilar. Rivojlangan davlatlarda faktoring operatsiyalari mijozning moliyaviy holati, aksiyadorlik kapitali miqdori, mahsulot turi, ish hajmi va boshqalarga qarab yillik aylanmasining sezilarli qismini tashkil etadi.

Moliyaviy aktivlar miqdorining o'sishi bilan rivojlangan mamlakatlarda tijorat banklarining ishonch trasti (ingl. *trust* — ishonch) operatsiyalarining hajmi oshishiga olib kelmoqda. Bankning bu xizmatlari bank bilan mijoz o'rtasida ishonchlilik munosabatlari o'rnatilishi bilan bog'liq. Tijorat banklarining trust bo'limlari, mijozlar topshirig'i bo'yicha uning nomidan, asosan, mulk egaligi bilan bog'liq va boshqa xizmatlarni bajaradi. Banklar trust operatsiyalarini xususiy korxona va firmalar, shaxslar va boshqa tashkilotlar uchun amalga oshiradi. Trust operatsiyalarini uch turga

bo'lish mumkin: dalolatnoma, g'amxo'rlik bilan bog'liq operatsiyalar va vositachilik xizmatlari bo'yicha ko'rsatiladigan operatsiyalardir.

Merosni boshqarish bilan bog'liq trust operatsiyalari xususiy shaxslar dalolatnomasi bo'yicha amalga oshirilib, bankning trust bo'limi qator majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Ularning asosiy-lariga: merosxo'rning merosini sud qarori yoki meros xati asosida to'plash, boshqaruv ma'muriy xarajatlarini to'lash, merosxo'rlar o'rtasida merosni bo'lish va shu oila a'zolariga xususiy xizmat-larni ko'rsatish kiradi.

Trust bo'limlari balog'at yoshiga yetmaganlar, mehnatga layoqatsiz kishilarga otalik, g'amxo'rlik qilish uchun ayrim shaxslar ishonchnomasiga binoan mulkni boshqarish bo'yicha operatsiya-larni bajaradi. Ishonchlik bo'yicha eng ko'p tarqalgan operatsiya-larga mulkni ishonch asosida boshqarish kiradi. Bunda mulkdor mulkni o'zi ishongan shaxsga beradi. Bu shaxs, o'z navbatida, mulkni mulkdorning manfaati asosida ishlatadi: uni saqlaydi, investitsiya qiladi, shartnomaga muvofiq asosiy summa va daromad-dan foydalanadi. Uning asosiy vazifasi mulkni to'g'ri investitsiya qilish va ma'lum miqdordagi daromadni ta'minlashdir. Investitsiya davlat qonuni, shartnoma va trust bo'lim siyosati asosida amalga oshiriladi.

Vositachilik xizmatlarini tijorat banklarining trust bo'limlari o'z zimmasiga vositachilik vazifasini olish orqali bajaradi. Agar operatsiya mulk bilan bog'liq bo'lsa, mulk egaligi uning egasi qo'lida saqlanadi. Xizmatlar esa aktivlarni saqlash, boshqarish, yuridik xizmat ko'r-satish va boshqa vositachilik operatsiyalari bilan bog'liq bo'ladi.

Korxona va firmalar bunday xizmatlar uchun o'z tijorat bank-larining trust bo'limlariga murojaat qilishadi. Ishonch operatsiya-lariga obligatsiya zayomiga xizmat ko'rsatish (zayom kafolati bo'lib xizmat qiluvchi mulkdan foydalanish huquqining o'tishi bilan birga olib boriluvchi) kiradi. Aksiyadorlik kompaniyalari bank xiz-matlariga aksiya va obligatsiyalarni, pensiya fondlarini boshqarish (egalik huquqining o'tishi bilan), aksiyalarni ro'yxatdan o'tkazish va boshqalar bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha murojaat qilish-lari mumkin bo'ladi.

Trust bo'limlari depozitariy funksiyasini ham bajaradilar. Masalan, ovoz berishni ishongan aksiyadorlarning aksiyalarini saqlash (ovoz berish trusti). Kompaniya qayta tashkil topganda, tugatilgan yoki bankrot bo'lganda, bank uni vaqtinchalik boshqarishi mumkin.

Trast operatsiyalarini amalga oshirgani uchun tijorat banklari komission to'lovlari oladi. Merosni boshqarish operatsiyalari bo'yicha komission to'lovlarni o'rnatish va to'lash qator mamlakatlarda qonun yo'li yoki sud qarori bilan belgilanadi. Vositachilik xizmatlari bo'yicha turlicha to'lovlar ko'lami shartnoma asosida belgilanadi. Komission to'lovlar trast daromadidan yillik chegirmalar yig'indisi hisobiga tashkil topishi, shartnomaning asosiy summasidan yillik badal va ba'zi hollarda trast shartnomasi tugagandan keyin umumiy summadan ajratma shaklida belgilanishi mumkin. Trast operatsiyalarini amalga oshirishda ularning hajmi operatsiyalar bilan bog'liq xarajatlarni qoplab, bankka foyda keltiradigan darajada bo'lishi kerak.

11.4. Tijorat banklarining to'lovga layoqatliligi va likvidliligi

Tijorat banklarining likvidliligi va to'lovga layoqatliligi haqida. Tijorat bankining likvidliligi tushunchasi — bu bankning barcha mijozlari oldidagi qarz va moliyaviy majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida to'lay olishidir. Bank likvidligi bank o'z kapitalining yetarliligi, uning optimal joylashtirilganligi va balansning aktiv va passiv qismlaridagi mablag'larning vaqt oralig'ida muvofiqligi bilan aniqlanadi.

Tijorat bankining likvidligi uning faoliyati asosini tashkil qiluvchi uch asosiy qism o'rtasidagi doimiy subyektiv mutanosiblikni saqlashdan iboratdir. Bular bankning xususiy kapitali, jalb qilingan mablag'lar va joylashtirilgan mablag'lardir. Bu mutanosiblik esa yuqoridagilarning tarkibiy elementlarini operativ boshqarish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tijorat banklarining moliyaviy holatiga baho berishda ularning foydaliligi, likvidligi va to'lovga qobiliyatligiga e'tibor qaratiladi. Aynan shu omillar bankning ahvoli qay darajada ekanligini belgilaydi. Banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi nafaqat bitta bank yoki bank tizimining muvozanatliligini, balki butun bir iqtisodiyotning muvozanatini ta'minlaydi. Bank faoliyati tizimida eng avvalo, banklarning likvidligi va to'lovga qobiliyatligi ko'rib chiqiladi, chunki foydalilik faqatgina bankning o'z manfaatini ifodalasa, likvidlik va to'lovga qobiliyatlik kengroq, ya'ni jamiyatning ko'pchilik qatlami manfaatlarini ko'zlaydi.

Bank likvidligi uning omonatchilar va kreditorlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida to'la-to'kis bajara olish qobiliyatidir.

«Likvidlik» atamasi lotincha «*Liquidus*» — oquvchan, suyuqlik ma'nosini anglatadi. Shularni hisobga olgan holda jahon banki nazariyasi va amaliyotida likvidlikni «zaxira» yoki «oqim» deb tushuniladi. Likvidlik zaxira shaklida tijorat bankining mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini belgilangan vaqt mobaynida aktivlar tarkibini ularning hali ishlatilmagan zaxiralariga aylantirish yo'li bilan qoplashni ko'zda tutadi.

Likvidlikning «oqim» shakliga dinamik nuqtayi nazardan qaraladi, ya'ni tijorat bankining ma'lum vaqt mobaynida yuzaga kelingan noqulay tushib ketishdan aktiv va passivlarning mos moddalarini, qo'shimcha zayom mablag'larini jalb qilish va bank moliyaviy barqarorligini daromadlarni o'stirish yo'li bilan saqlash yo'llari qo'llaniladi. Shunday qilib, har bir tijorat banki o'z likvidligini saqlash uchun o'zi harakat qilishi kerak. Bu bank faoliyatini tahlil qilish, prognoz qilish va ustav kapitali, maxsus fondlar va zaxiralar, jalb qilingan mablag'lar, aktiv kredit operatsiyalarini amalga oshirishni tashkil qilishda ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosat olib borish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tijorat banki faoliyati davomida uning aksiyadorlari bo'lgan keng doiradagi korxonalar, tashkilotlar va fuqarolarning mulk va boshqa iqtisodiy manfaatlarini ko'zda tutgani uchun tijorat banki faoliyatini yuritishga litsenziya bergan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklar ishining barqarorligini iqtisodiy hamda ma'muriy usullar yordamida boshqaradi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998-yil 2-noyabrda «Tijorat banklari likvidligini boshqarishga bo'lgan talablar to'g'risida»gi nizomida likvidlikka bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar o'sishini moliyalash bilan birgalikda depozitlar va qarz mablag'lari darajasining pasayishini samarali boshqarish deb ta'rif berilgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda to'lovga qobiliyatlilik likvidlikka nisbatan ham keng, ham tor kategoriya sifatida ko'riladi. Keng kategoriya sifatida o'rganilganda to'lovga qobiliyatlilik ichki va tashqi omillar doirasida ko'rib chiqiladi, likvidlik esa, faqat ichki omillar doirasida qaraladi. Ba'zi qarashlarga ko'ra, likvidlik bankning dinamik holatini belgilaydi, to'lovga qobiliyatlilik esa ma'lum bir sanaga belgilangan to'g'ri keluvchi holatni, ya'ni majburiyatlarini qoplay va to'lay olish qobiliyatini bildiradi.

Umuman, to'lovga qobiliyatlilik bankning zarur muddatlarda qarz va majburiyatlarini to'lay olish layoqatini bildiradi. Shuni

ta'kidlash lozimki, likvidliligi bo'lmagan bank to'lovga layoqatli bo'la olmaydi. Amalda aynan likvidlik to'lovga qobiliyatsizlikning asosiy sababi bo'lib, ularni bankrot va bank tizimining beqarorligiga olib kelishi mumkin.

Tijorat banklarining likvidliligi uning balans tuzilmasi bo'yicha belgilanib, unda aktivlar passivga doir muddatli majburiyatlarni qoplash uchun o'z qiymatini tushirmagan holda yo'qotishlarsiz pul mablag'lariga aylantirilishi lozim. To'lovga layoqatsizlik esa faqat balans likvidligiga bog'liq bo'lib qolmasdan, balki boshqa bir qator omillarga ham bog'liqdir.

1983-yilda qabul qilingan va 1993-yilda o'zgartirishlar kiritilgan bank nazorati bo'yicha Bazel qo'mitasi tashabbusi bilan yuzaga kelgan Bazel bitimi bank likvidligi bo'yicha umumiy qoidalarni belgilab berdi. Ushbu bitimga muvofiq, likvidlikni tahlil qilish banklarning o'z majburiyatlarini muddatida va zarar ko'rmagan holda bajarish qobiliyatini aniqlash zaruratini ko'zda tutadi. Banklarning likvidligi hamda to'lovga qobiliyatligi banklarning umumiy moliyaviy barqarorligini ta'minlashga asos hisoblanadi. Bazel bitimi standartida ko'plab davlatlar o'z banki tizimi uchun likvidlilik me'yorlarini ishlab chiqqan.

O'zbekiston bank tizimida likvidlilikni ta'minlashning eng oddiy usuli bankning bir qism aktivlarini likvid shaklida, masalan, naqd pul, Markaziy bank va boshqa banklar vakillik hisobvaraqlaridagi qoldiqlar, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari shaklida saqlash hisoblanadi. Jahon banki materiallariga ko'ra, to'lovga qobiliyatlilik o'z kapitalining ijobiy kattaligiga bog'liqdir. Bunga muvofiq, to'lovga qobiliyatlilik bank kapitaliga asoslanadi, ya'ni bank kapitali majburiyatlarni to'lash kafolatiga ega fond hisoblanadi.

Umumiy likvidlilikni baholashda tijorat banklari asosiy likvidlilik, joriy likvidlilik va istiqbolli likvidlilikni bir tizimda tahlil qilishlari lozim.

Bank zarur bo'lganda yoki moliyaviy bozorda qarzlar olish yoki banklararo bozordan kreditlar olish hisobiga likvidlilikni ta'minlashi mumkin. Ba'zi hollarda tijorat banki balansi likvid bo'la turib, mijozlar talablari bajarilmasligi mumkin. Shuning uchun e'tiborni balans likvidligiga emas, ko'proq bank likvidligiga qaratish o'rinli bo'ladi.

Tijorat banki barqaror holatining asosi bo'lib, uning moliyaviy barqarorligi xizmat qiladi. Bankning moliyaviy barqarorligiga turli ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu omillar ichida bankning

moliyaviy bozordagi raqobatdoshligi, doimiy mijozlarning mavjudligi va bank amaliyotlarini o'tkazish hamda hisobini rasmiylashtirishda ilg'or texnologiyalarni qo'llash omillari muhim o'rin tutadi. Bu esa, samaradorlikni oshirishga va bankning ishonchli hamkor sifatida obro'sining mustahkamlanishiga imkon beradi.

Bankning ichki barqarorligi — bu tijorat banki faoliyatining barqaror, yuqori natijalarni ta'minlovchi passivlar va aktivlar tarkibining holati va moliyaviy natijalar dinamikasidir. Ichki barqarorlikka erishish asosida ichki va tashqi omillar o'zgarishiga faol javob berish tamoyili yotadi.

Tijorat bankiga nisbatan tashqi barqarorlik, ushbu bank faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy muhit barqarorligi bilan belgilanadi. Tashqi barqarorlikka butun mamlakat miqyosidagi bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan boshqarish tizimi orqali erishiladi.

Bankning moliyaviy mustahkamliligi tahlili asosida bank moliyaviy mustahkamligi belgilari, holati o'zgarishining izchilligini o'z ichiga olgan trendni tadqiq qilish, uning turli belgilari o'zgarishlari o'rtasidagi aloqalarning sabab va oqibatlarini aniqlash yotadi. Bu moliyaviy mustahkamlik trendini tadqiq qilish uchun bank moliyaviy holatining bir necha yillik ko'rsatkichlarini taqqoslash lozimligini bildiradi. Bu retrospektiv tahlil bilan birgalikda perspektiv tahlilni amalga oshirish mumkinligi va zarurligini, jumladan, moliyaviy holatning keyingi davrdagi prognoz qilishni va moliyaviy mustahkamlik rivojining umumiy trendini aniqlash lozimligini yuzaga keltirdi.

Banklarning moliyaviy mustahkamligini o'rganishdagi boshlang'ich jihat Markaziy bankning tijorat banklari faoliyatiga qo'yadigan tartibga soluvchi talablaridir. Banklarning moliyaviy mustahkamligini oshirishga yo'naltirilgan ushbu talablarning samaradorligi mazkur mamlakat iqtisodiyoti, ishlab chiqarish va xizmat sohasining, jumladan, bank infratuzilmasining rivojlangan mamlakatlarda shakllangan tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilish tartiblarini o'rganish, O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatini tartibga solish tartibini takomillashtirishda juda muhim ahamiyatga ega.

Bankning moliyaviy barqarorligini tahlil qilish quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib boriladi:

- *retrospektiv tahlil*. Tahlilning ushbu yo'nalishida Markaziy bank tomonidan banklar uchun o'rnatilgan iqtisodiy normativlarga tijorat banklari tomonidan rioya qilinishini nazorat qilishga asoslangan moliyaviy barqarorlikning asosiy ko'rsatkichlari va belgi-

larini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning ushbu yo'nalishi quyidagi sohalar: likvidlilik, foydalilik, aktivlar sifati, kapitalning yetarliligi va boshqarishning sifati tahlillaridan iborat;

- *perspektiv tahlil*. Moliyaviy barqarorlikni perspektiv tahlil qilishning maqsadi tijorat banki faoliyati samaradorligini prognoz qilish hisoblanadi.

Tijorat banki moliyaviy barqarorligini baholash moliyaviy resurslarning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanish jarayonida namoyon bo'luvchi moliyaviy holatni tahlil qilishdan boshlanadi. Shunga muvofiq, moliyaviy tahlilning ketma-ketligi, barcha jarayonlarni bosqichma-bosqich ko'rib chiqishni, jumladan, moliyaviy resurslarning mavjudligi, ularning shakllanishi, taqsimlanishi va ulardan foydalanishni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

To'lovga qobiliyatlilikni nafaqat tashqi ko'rinish, balki ma'lum bir vaqtda va moliyaviy mustahkamlikning barcha omillari ta'sirida hosil bo'lgan ma'lum moliyaviy holatning natijasi deb qarash lozim.

Likvidlik keng ma'noda qarzdorning kreditor oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishi hisoblanadi. Likvidlik iqtisodiyotning barcha sohaları uchun xarakterli bo'lib, shu bilan birga, o'ziga xos bank muammosi hisoblanadi. Chunki pul bir vaqtning o'zida bankning ham aylanma kapitali, ham faoliyati mahsuli bo'lib, korxonalar aktivi esa asosan natural buyum shaklida mavjud bo'ladi.

Bank likvidligi — bu bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini bajara olishi, mijozlarning kreditga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishi va omonatchilarning depozitlarni qaytarib olish bo'yicha talablarini qondira olish qobiliyatidir. Bundan tashqari, likvidlik bankning bozorda xavfsizligi va qarzlarini o'z vaqtida qaytara olishga qodirligini oshkor qiladi, bankka aktivlarni foydasiz sotish yoki banklararo bozorda mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq bo'lgan foydani yo'qotish xavfidan qutulish imkonini beradi.

Bank likvidligining asosiy sharoitlaridan biri, uning aktivlari likvidligidir.

Likvid aktivlar — ularning yaxshi ma'lum bo'lgan bozor narxining shakllanishini ta'minlaydigan doimiy ravishda sotiluvchi va sotib olinuvchi aktivlarning alohida turi bo'lib, banklar ularni qisqa muddat ichida sotib olishga tayyor bo'lgan xaridorni topishi mumkin. Bunday aktivlar qatoriga naqd pullar, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari, qisqa muddatli (yetti kungacha) banklararo kreditlar kiradi. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti

(OESR) davlatlari hukumatlari hamda fond bozori rivojlangan davlatlarining mashhur transmilliy kompaniyalarining qimmatli qog'ozlari ham yuqori likvidlikka egadir.

Nolikvid aktivlar deb, bozor narxini kotirovka bo'yicha aniqlash mumkin bo'lmagan va bu turdagi aktivlarning xarid narxi sotuvchi va xaridor o'rtasidagi kelishuv natijasida xususiy tarzda aniqlanadigan aktivlarga aytiladi. Bunday aktivlarning qiymati katta miqdordagi o'zgarishlarga uchrab turishi taqqoslashni qiyinlashtiradi. Bu turdagi aktivlarga, masalan, kreditlar, qimmatli qog'ozlar bozorida kotirovkaga ega bo'lmagan yoki kotirovkasi qiyin bo'lgan qimmatli qog'ozlar, asosiy vositalar va boshqalar kiradi. Tezda naqd pul miqdorini oshirish uchun nolikvid aktivlarni sotish zarur bo'lganda bank ularni zarar ko'rgani holda sotishi mumkin.

Bank likvidligining yana bir jihati bankning to'lovga qobiliyat-liligi bo'lib, uning asosiy belgisi bankning o'z oldida turgan majbu-riyatlarini o'z vaqtida qondira olish qobiliyatidir.

«Likvidlik» va «to'lovga qobiliyatlilik» mazmuni, omillari va uni ta'minlovchi sabablarga ko'ra, bir-biriga yaqin tushunchalardir. Likvidlik muammosi tashqi jihatdan to'lov majburiyatlarini ba-jarish jarayonida vujudga keladi va likvid mablag'lar yo'qligi bilan bog'liq qiyinchiliklar tug'ilganda namoyon bo'ladi.

Likvidlik nafaqat to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishni na-zarda tutadi, balki o'zining tijorat manfaatlari bilan birga omo-natchilar tomonidan ishonch bildirilgan mablag'larning saqla-nishini ta'minlaydi. Bankning to'lovga qobiliyatliligi bankka qo'yil-gan to'lovlar bo'yicha talablar ayni vaqtda qondira olish qobiliyatini bildiradi. To'lovga qobiliyatlilikni ma'lum moliyaviy holatning na-tijasi sifatida qaralishi mumkin. Shu bilan birga, to'lovga qobiliyat-lilik likvidlikka nisbatan ikkilamchidir. Chunki, bankda to'lovga qobiliyatlilik muammosi sodir bo'lishi mumkin, ammo uning likvid balansi, bankning majburiyatlarini o'z vaqtida bajara olishini ta'min-lovchi qobiliyatini tiklash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligi ko'proq bank balansining likvidligi bilan belgilanadi va uning mazmuni, mohiyati aktiv va passiv opera-tsiyalarning muddati bo'yicha mos kelishidan iborat. Bank balan-sining likvidligi ssuda va fond operatsiyalariga yo'naltirilgan mablag'larning xatarlilik darajasi, pul bozorining rivojlanish darajasi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Bundan tashqari, passivlarning qisqa muddatliligi uzoq mud-datli qo'yilmalarga ham sarflanishi imkoniyatlarini cheklab qo'y-

maydi. Bankning har doim o'z tasarrufida ma'lum miqdorda «be-gona» pullari bo'ladi. Omonatlarning bankka doimiy oqib kelishi bilan birga, ularning qaytarilib olinishi ham doimo sodir bo'lib turadi va bunda bank hisobvaraqlarida doimiy turib qoladigan qarz mablag'lari miqdori barqaror hisoblanadi.

Tijorat banki likvidligini saqlab turish muammosini hal qilish uchun passivlar oqimi harakatchanligi va muddatiga ko'ra aktivlar oqimiga mos kelishi lozim. Shunday qilib, tijorat banki likvidligi bankning ma'lum vaqtdagi to'lovga qobiliyatligini ta'minlovchi va bank likvidligining asosiy omili bo'lgan bank aktivlari va passivlarining nisbati bilan belgilanadi.

Bank likvidligini ta'minlovchi omillardan biri bank passivlarining sifatidir. O'zlik va jalb qilingan mablag'lar nisbati bankning ishonchligi va faoliyati rivojlanishining istiqbolini xarakterlab beradi. Jalb qilingan mablag'lar oqimining barqarorligi likvidlik muammosini hosil qilmasdan turib, qisqa muddatli resurslarni uzoq muddatli qo'yilmalarga yo'naltirish imkoniyatini beradi. Depozitlar bo'yicha ijro muddatining aniqligi balansning likvidligini boshqarish va likvid vositalarga bo'lgan ehtiyojni prognoz qilish imkoniyatini beradi. Bu esa bank barqarorligini ta'minlash imkoniyatini beradi.

Bank likvidligini ta'minlovchi omillardan biri bank tomonidan qarz olish, o'z aktivlarini sotish yo'li bilan yoki o'z majburiyatlarini bajarish uchun mablag' topa olish imkonini beradigan pul bozorining mavjudligidir. O'tgan asrning 60-yillarida bu omilning roli nihoyatda ortdi. Bunga sabab, erkin muomalada bo'lgan federal depozit sertifikatlari, federal fondlarning qisqa va uzoq muddatli qimmatli qog'ozlari, RYPO bitimlarining keng qo'llanilishi va buning natijasida balansda foyda keltirmaydigan va kam daromadli aktivlarning to'planishi bilan bog'liq bo'lgan foyda yo'qotilishini minimallashtirish imkoniyatiga ega bo'linganligidir.

Tijorat banki moliyaviy barqarorligining yana bir komponenti bank faoliyatining foydaliligidir. Bank foydasining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, agar ishlab chiqarish sohasida xarajatlar o'zgaruvchan kapital va qisman qo'shimcha qiymat hisobidan qoplansa, banklarda esa muomala xarajatlari to'la, faqatgina qo'shimcha qiymat qismidan qoplanadi.

Foyda olish — bank faoliyati ko'lamini kengaytirish manbalaridan biridir. Agar, bank ishida kapitalga daromad boshqa tijorat tashkilotlariga nisbatan past bo'lsa, kapital qo'llash foydaliroq bo'lgan boshqa sohalarga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, foyda rahbariyat faoliyatini rag'batlantiradi, chunki ular operatsiyalar hajmini oshirish va takomillashtirish, xarajatlarni kamaytirish va xizmatlar sifatini oshirganliklari uchun foydaning bir qismini mukofot shaklida olishlari mumkin.

Bank foydasining eng muhim funksiyalaridan biri ko'zda tutilmagan yo'qotishlar holati uchun zaxiralar shakllantirishdir. Tijorat bankining zararsiz faoliyati uning moliyaviy asosini mustahkamlaydi va aksincha, uzoq muddat mobaynida zarar bilan faoliyat ko'rsatish bankni bankrotlikka olib borishi mumkin.

Banklar muomala sohasi korxonasi sifatida o'z foydasini bank operatsiyalarining natijasi bo'lgan bank mahsulotini sotish asosida shakllantiradi. Bank faoliyatining foydalilik darajasi bank faoliyati xarakteri, ixtisoslashuvi, uning kapitalining kattaligi, strukturasi va filiallarining mavjudligi hamda mustaqillik darajasiga bog'liq.

Bank faoliyatining foydaliligi rentabellikning muhim ko'rsatkichlari majmuyi bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlarga: kapitalga foyda me'yori, yalpi aktivlarning daromadliligi va foydaliligi, sof foiz marja, foizsiz yuk, aktivlar tizimi va «ishlovchi» aktivlar salmog'i, passivlar tizimi va to'planadigan passivlar salmog'i, ishlovchi aktivlarning daromadliligi, foizli tashlanma kiradi.

Ichki tahlil nuqtayi nazaridan faoliyatning moliyaviy ishonchililigi va rentabellik tahlili juda muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston iqtisodiyotida mavjud bo'lib turgan ma'lum darajadagi inflatsiya sharoitida foydalilik tahlilining dolzarbligi yanada oshadi.

Foydani kamaytirishga sabab bo'luvchi omillarga quyidagilar: balansning nolikvidligi, bunda likvidlik kamomadini to'ldirish uchun qo'shimcha kredit resurslarini jalb qilish zarurati tug'iladi; depozitlarning barqaror emasligi; inflatsiyaning o'sishi va bu orqali tartibga soluvchi talablar, jumladan, yuqori majburiy zaxiralar talabi ta'siri ostida bo'lgan foiz marjasining pastligi; daromad keltiruvchi aktivlarning noqulay strukturasi, jumladan, kam daromad keltiruvchi, kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar, foizsiz ssudalar salmog'ining yuqoriligi va to'lovli passivlar. Masalan, resurslar tarkibida bahosi yuqoriroq bo'lgan kam baholi va tez eskiruvchi buyumlar salmog'ining yuqoriligi; foizsiz daromadlar va foizsiz xarajatlarning salbiy nisbati; ma'muriy-xo'jalik xarajatlarning maqsadga muvofiq bo'lmagan yuqori darajasi; kredit portfelida muddati o'tgan kreditlar salmog'ining yuqoriligi va berilgan kreditlarning foydalanish hamda qaytarilish muddatlarini uzaytirish bilan bog'liq yo'qotishlar; qimmatli qog'ozlar qiyma-

tining tushishi; soliqlar darajasining yuqoriligi; muvozanatlash-tirilmagan foiz siyosati; hajmi va miqdori jihatidan o'z kapitali miqdorini chegaralovchi asoslanmagan yuqori darajada xatarli bo'lgan bank faoliyatini yuritish kiradi.

Tijorat banklari likvidligini baholash. Tijorat banklarining likvidligini belgilovchi ko'pgina omillarni biz yuqoridagi paragraflarda ko'rib chiqqan edik. Undan tashqari, tijorat banklarining likvidlik ko'rsatkichlari ma'lum me'yorlar asosida aniqlanadi. Barcha tijorat banklari joriy likvidlik me'yorlarini bajarishlari lozim, ular joriy aktivlarning (to'lov muddati 30 kungacha bo'lgan barcha likvidlik aktivlari, bank qo'yilmalarining bir marta bo'lsa ham muddati uzaytirilgan va yoki avval berilgan ssudalarni to'lash uchun, shuningdek, qaytarish muddati o'tib ketgan kreditlar istisno qilinadi) talab qilib olinguncha majburiyatlar summasi nisbatiga va ijro etish muddati 30 kungacha bo'lgan holda aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich 30 % dan kam bo'lmasligi kerak, ya'ni bankning joriy likvidligi:

$$M_1 = \frac{JA}{OV},$$

bu yerda, JA — qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan joriy aktivlar va kreditlar; OV — qaytarish muddati 30 kungacha bo'lgan talab qilib olingunga qadar bo'lgan majburiyatlar.

Lahzali likvidlik koeffitsiyenti. Bu koeffitsiyent bankning yuqori likvid mablag'larining (bular bankning g'aznasidagi naqd pul mablag'lari va vakillik hisobvarag'idagi mablag'lar) joriy majburiyatlarga nisbati sifatida aniqlanadi va u bankning joriy to'lovlarni tezkorlik bilan amalga oshira olish qobiliyatini ko'rsatadi. Bankning joriy majburiyatlariga talab qilib olingunga qadar bo'lgan depozitlar bo'yicha majburiyatlar, yaqin orada to'lanishi lozim bo'lgan boshqa banklardan olingan kreditlar bo'yicha majburiyatlar va boshqalar kiradi. Shunday qilib,

$$M_2 = LA/JM,$$

bu yerda, LA — bankning pul shaklidagi aktivlari; JM — bankning talab qilib olingunga qadar bo'lgan varaqalar bo'yicha majburiyatlari.

Bu me'yor bank aktivlarining likvid qismi bankning eng no-barqaror resurslarini qanchalik darajada sug'urtalay olish imkonini ko'rsatadi. Shuning uchun maqsadli likvidlikni banklar har kuni tekshirib borishlari va uning minimal miqdori 0,25 dan kam bo'lmasligini ta'minlashlari lozim.

Qisqa muddatli likvidlilik koeffitsiyenti to'lov muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlarining bankning muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan depozitlari va jalb qilingan mablag'lari va kapitaliga nisbati sifatida aniqlanadi, ya'ni:

$$M_3 = A/D + K,$$

bu yerda, A — to'lash muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan bank aktivlari; D — muddati 30 kundan 1 yilgacha bo'lgan jalb qilingan depozitlar va jalb qilingan resurslar; K — bank kapitali.

Bu ko'rsatkichning hajmi 1 ga teng bo'lishi zarur.

Undan tashqari, tijorat banklari likvidliligini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinishi mumkin:

- Likvid aktivlar (zaxiraning ortiqcha qismi, erkin ayirboshlanadigan valuta, DQMolari, boshqa banklardagi vakillik hisobvaraqlari) /Jami aktivlar.

- Doimiy bo'lmagan majburiyatlar (yirik depozitlar/ ma'lum manbalardan olingan qarzlar) /Jami aktivlar.

- Yuqorida keltirilgan barcha ko'rsatkichlar quyidagi ma'lumotni aks ettiradi — ushbu ko'rsatkichlarning pasayishi bankning resurslar barqaror bo'lmagan manbalarga tayanganligi yoki bank portfelidagi yuqori likvidli aktivlar ulushining kamayganligini anglatadi.

- Kreditlar/Depozitlar — depozitlarning, ayniqsa, mayda omonatchilarga tegishli qismi odatda resurslarning barqaror manbayidir. Ko'rsatkichning juda yuqori qiymati (80 % dan ortiq) va/yoki o'sishi dastlabki muammolar bankdan chiqib ketadigan resurslar (banklararo bozorlardan olingan qisqa muddatli qarzlar) manbalariga bo'lgan talabning pastligini bildiradi.

- Garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar /Jami qimmatli qog'ozlar — garovga qo'yilgan qimmatli qog'ozlar umumiy ko'rsatkichi bo'lib, u likvidlilikka tezkor talablarni qoplash uchun qo'llanilmaydi.

AQSHda ham tijorat banklari likvidliligini baholashda bir qator ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Bular quyida keltirilgan formulalardir:

$$L_1 = \frac{I \text{ darajali zaxiralar (Kassa + MBdagi vakillik schotlari)}}{\text{Depozitlar}},$$

$$L_2 = \frac{I \text{ darajali zaxiralar} + II \text{ darajali zaxiralar (qimmatli qog'ozlar)}}{\text{Depozitlar}},$$

L_1 bank likvidligini ta'minlashi uchun 5—10 % dan yuqori bo'lishi kerak.

L_2 da esa banklar 15—25 % dan yuqori zaxiralar yig'ishlari kerak.

L_3 da kreditlarning umumiy aktivlarga nisbatan salmog'ini topib, bank faoliyatiga baho berish mumkin:

$$L_3 = \frac{\text{Kreditlar}}{\text{Umumiy aktivlar}} \cdot 100 \, \%.$$

L_3 ko'rsatkichimiz 60—70 % oralig'ida bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

$$L_4 = \frac{\text{Asosiy depozitlar}}{\text{Umumiy depozitlar}} \cdot 100 \, \%.$$

Bu ko'rsatkich banklarga qo'yilgan depozit qay darajada barqaror ekanligini aniqlab, bank faoliyatiga baho berishda yordam beradi

L_4 koeffitsiyent 75 % yuqori bo'lishi lozim.

Ko'pgina mamlakatlarda likvidlik ko'rsatkichlari tijorat banklari balansining aktiv va passiv qismini tahlil qilish asosida baholanadi.

Fransiyada tijorat banklarining likvidligini baholashda ishlatiladigan koeffitsiyentlari umumiy talab qilib olingunga qadar muddatli depozitlarning (3 oygacha bo'lgani) va boshqa resurslarning aktivlarga nisbati bilan aniqlanadi. U yerda bu koeffitsiyentning hisoboti nazorat organlariga har kvartalda taqdim etiladi. Bu koeffitsiyent 60 % dan kam bo'lmasligi kerak.

Tijorat banklari likvidligini boshqarish. Yuqorida aytilganidek, likvidlikni boshqarishni bajarish masalasi, talab etiladigan darajasi ushlab turilishi uchun tijorat banki mustaqil ravishda o'zining faoliyati va talablariga amal qilishi hamma tarmoqlardagi iqtisodiy asoslangan siyosatni o'tkazishi lozim.

Bu maqsadlarda tijorat banki doimo o'z kapitalini oshirib borishi boshqa korxonalar va tashkilotlardan jalb etilgan mablag' va o'z mablag'lari o'rtasidan optimal nisbatni ta'minlashi, bankning oborotida bo'lgan uzoq muddatli «ishonchli» va «arzon» kredit resurslarini shakllantirishga intilishi kerak. Kredit siyosatini to'g'ri ishlab chiqish, kredit resurslarini foyda keltiradigan sohalarga qo'yishi, resurslarni jalb etishda kredit qo'yilmalar hajmi va ularni muddatiga e'tibor berish, likvid aktivlarning hajmini oshirish bilan bank aktivlarining optimal strukturani shakllantirishiga erishish lozim. Shuningdek, hissadorlarning qonuniy talablarini bajarishga

tayyor bo'lishi uchun shu mablag'larning keragidan ortiqcha xarajat qilishiga yo'l qo'ymasligi orqali, bankning daromad va foydasini oshirishiga intilish zarur.

Bank likvidligini boshqarish nazariyalari tijorat banklarining tashkil etilishi bilan bir vaqtda paydo bo'ldi. Hozirgi kunda to'rtta asosiy nazariyalar farqlanadi:

1. Tijorat ssudalari nazariyasi.
2. Joydan joyga (aktivlarni) ko'chirish nazariyasi.
3. Kutiladigan daromad nazariyasi.
4. Passivlarni boshqarish nazariyasi.

Birinchi uch nazariya bevosita aktivlarni boshqarish nazariyasi bilan bog'liq. Bank amaliyotida yuqoridagi nazariyalarning barchasi qo'llaniladi, lekin har xil banklarda ularning biriga ko'proq e'tibor qaratiladi.

Likvidlik holatini boshqarishda ikki yo'nalishni ajratishimiz mumkin:

- *birinchisi*, zaxiralarni doimiy nazorat qilish siyosati. Bu shuni anglatadiki, bankda daromad keltirmaydigan aktivlarning oshishiga yo'l qo'ymaslik kerak;

- *ikkinchisi*, zaxiralarni bir darajada saqlab turishni qo'llab-quvvatlash siyosati, ya'ni majburiy zaxira normalari, jalb qilingan depozitlarga zaxiralar va h.k.

Likvid mablag'larga bo'lgan talabni rejalashtirishda naqd pullarni boshqarish, ya'ni mijozlarning talabini qondirish maqsadida majburiy zaxiralarni bir maromda saqlash lozimdir. Shularni inobatga olgan holda bank kassasidagi pullar kun davomida, ya'ni pul tushum va chiqim bitimlarini amalga oshirish natijasida o'zgarib boradi.

Bank amaliyoti shuni ko'rsatadiki, likvidlikning yetarli darajasining ta'minlanmasligi bank faoliyatidagi jiddiy kamchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunday holatning yuzaga kelishi, odatda, bankdagi depozitlarning yo'qotilishiga, bu esa naqd pul mablag'larining kamayishiga va bank aktivlaridagi o'ta likvid qimmatli qog'ozlarning sotilishiga sabab bo'ladi. Bank likvidligini boshqa banklardan olingan kreditlar hisobiga ham qondirish mumkin. Ammo boshqa banklar yuqori foiz stavkada kreditlar taqdim etadi yoki berilayotgan kreditlarga qo'shimcha ta'minot qo'yishni talab etishadi. Bu esa, bank oladigan daromadning kamayishiga sabab bo'ladi.

Banklarning likvidlik muammosini hal qilish uchun likvidlikni boshqarishning bir qancha strategiyalari mavjuddir.

Bular:

1. Aktivlar hisobiga likvidlikni ta'minlash strategiyasi (aktivlarni boshqarish orqali likvidlikni boshqarish). Bu strategiyaga muvofiq bank aktivlarni tez sotiladigan qimmatli qog'ozlarga joylashtirishni nazarda tutadi. Agar, likvid mablag'larga talab yuzaga keladigan bo'lsa, bank naqd pullarga bo'lgan talabni qondirguncha o'z aktivlarini sotadi. Odatda, likvidlikni boshqarishning ushbu strategiyasi aktivlarning transformatsiyasi deb ataladi, chunki pul ko'rinishida bo'lmagan aktivlar naqd pulga aylanishi hisobiga likvid mablag'lar yuzaga keladi.

Likvid aktivlar uch xususiyatga ega bo'lishi lozim:

- tez pulga aylanishi uchun o'z bozoriga ega bo'lishi lozim;
- bozorlarda barqaror bahoga ega bo'lishi;
- sotuvchi minimal risk orqali birlamchi investitsiyani qoplay olish imkoniyatining bo'lishi.

Aktivlarni boshqarish orqali likvidlikni boshqarish strategiyasi, odatda, mayda banklar faoliyatida qo'llaniladi, chunki ushbu likvidlikni boshqarish metodi qarz likvid mablag'lari orqali aktivlarni transformatsiyalash strategiyasi likvidlikni boshqarishning arzon yo'li hisoblanmaydi. Aktivlarning sotilishi bankning kelgusi daromadlarining yo'qolishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, ko'p aktivlarning sotilishi qimmatli qog'ozlar bilan bo'ladigan operatsiyalarda brokerlarga to'lanadigan komission xarajatlar bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, naqd pul mablag'lariga ega bo'lish maqsadida aktivlarning sotilishi bank balansining yomonlashuviga olib keladi, ammo bu aktivlar (misol uchun davlat qisqa muddatli obligatsiyalari)ning mavjud bo'lishi bankning moliyaviy faoliyati barqarorligidan dalolat beradi. Aktivlarning sotilishi lozim bo'lgan paytda bozorda qimmatli qog'ozlarning bahosi tushayotgan davrga to'g'ri kelishi bank kapitalining yo'qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bank boshqaruvchilari kelgusi davr daromadlarining muqobil qiymatini minimallashtirish uchun, birinchi navbatda, minimal foyda salohiyatiga ega bo'lgan aktivlar sotilishini ta'minlab berishi kerak. Xullas, likvid aktivlarning salmog'i oshib borgan sari, bankning daromadlari qisqarishiga olib keladi.

2. Pul mablag'lariga talabni qondirish uchun likvid qarz mablag'laridan foydalanish strategiyasi (passivlarni boshqarish). Ko'pgina yirik banklar likvid mablag'larning manbasi sifatida ko'proq pul bozoridagi qarz mablag'laridan foydalanishadi. Odatda, bu strategiyani passivlarni boshqarish deb ataladi. Bunda tijorat banklari o'zlarining likvid mablag'larga bo'lgan talablarini yirik miqdordagi depozit sertifikatlarini va boshqa banklardan olingan kredit mab-

lag'lari orqali ta'minlashadi. Passivlarni boshqarish strategiyasi orqali ma'lum bir muddat uchun qarz mablag'lari hisobiga likvidlilik ta'minlanadi. Bu strategiyani yirik banklar amalga oshirishining asosiy sababi shundaki, banklarning o'z mablag'lariga nisbatan majburiyatlarining ortishi va bank balansida tez pulga aylana oladigan aktivlarning yetarli darajada bo'lmashligi, bankning to'lovga layoqatsiz bo'lish riski yuzaga kelishi mumkin hamda bank likvid mablag'larga bo'lgan talabini qondira olmay qolishi mumkin.

3. Aktiv va passivlarni boshqarish qarz likvid mablag'larini boshqarish strategiyasining tavanalligini va aktivlarda likvid mablag'larning yuqori bahosini hisobga olgan holda banklar likvidlilikni boshqarishning aktiv va passivlarini boshqarish strategiyasini tanlaydilar. Bu strategiyaga muvofiq, likvid mablag'larga kutilayotgan talabning bir qismi tez sotiladigan qimmatli qog'ozlar va boshqa banklardagi depozit ko'rinishlarida saqlanadi, shu paytda likvid mablag'larga bo'lgan boshqa talablar bank-korrespondentlar bilan ochilgan kredit liniyalari va boshqa mablag'lar orqali qondiriladi. Kutilmaganda yuzaga keladigan likvid mablag'larga talablar qisqa muddatli kreditlar orqali qoplanadi.

Tijorat banklari likvidlilikni samarali boshqarishda bank va uning atrofidagi muhitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi, aniq ifodalangan va hujjatlashtirilgan likvidlilikni boshqarish siyosatining mavjudligi:

- bankning turli bo'linmalarining muvofiqlashtirilganligi;
- bank likvidlilik holatining monitoringi vazifalari yuklangan bo'linmaning mavjudligi;
- ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda bankning aktiv va passiv holatlarini tahlil qilish uchun axborot tizimining mavjudligi yetakchi omillardan hisoblanadi.

Likvidlilikni boshqarishda bank likvidlilikni boshqarish siyosatini ishlab chiqish va likvidlilikni boshqarish bo'yicha qarorlar bank kengashida doimo muhokama qilib borilishi va zarur choratadbirlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi lozim. Tijorat banklarining tarkibiy bo'linmalari:

- bank likvidlilik holatining har kunlik kuzatuv;
- rahbariyatga bankning likvidlilikka munosabati to'g'risida kundalik hisobotlarni tayyorlash, bunda likvidlilikni qisqa muddatli rejalashtirish ham hisobga olinishi kerak;
- barcha bank bo'limlaridan kerakli bo'lgan axborotlarni olish vakolatiga ega bo'lishi lozim.

Kundalik hisobotlar yetti kunlik davr ichida likvidlikning qisqa muddatli kamayishini yoki ortiqchaligini aks ettirish uchun yetarli darajada batafsil bo'lishi hamda mablag'larni jalb etish va investitsiyalash bo'yicha talab qilingan tavsiyanomalar bilan ta'minlashi lozim. Ushbu bo'linma ma'lum davr ichida (oy, chorak, yil yakunlari bo'yicha) bank boshqaruvi kengashiga bankning likvidlik pozitsiyasi holati to'g'risida umumlashgan hisobotlar taqdim etishi kerak.

Tijorat banklari likvidligini baholashda bankning joriy likvidlik holati va mablag'larga kelajakda bo'ladigan ehtiyojini yetarli darajada baholash uchun:

- moliyaviy resurslarning eng yirik manbalari, tarmoq va geografik hudud bo'yicha resurslar manbalarining jamlanganligi;
- asosiy nomuvofiqliklarni aniqlash uchun aktivlar va passivlarni to'lash jadvali;
- likvid aktivlar va depozitlarning oldingi trendlari (dinamikasini aks ettiruvchi jadvallar);
- balansdan tashqari majburiyatlar;
- berilishi kutilayotgan kreditlar;
- aktivlarning daromadligi va jalb qilingan resurslarning qiymati;
- iqtisodiyotning ahvoli, shu jumladan, asosiy iqtisodiy indikatorlar va foiz stavkalarining o'zgarishi taxminlari;
- to'liq axborot va ma'lumotlar berilishi lozim.

Bank likvidligini boshqarishning samarali usuli aktiv va passivlarni boshqarishni o'z ichiga oladi.

Balansning aktiv qismida bank likvidligini boshqarish uchun sotilishi oson bo'lgan aksiyalarni, ya'ni DQMO ni xarid qilish yoki ularga egalik qilish, yoxud zaxiralarni ko'proq tashkil qilish va sotilishi qiyinchilik tug'dirmaydigan pul mablag'lariga aylantirish ko'p vaqtni olmaydigan qisqa muddatli qo'yilmalarni amalga oshirish yo'li bilan erishish mumkin.

Banklarning likvidligini boshqarishda:

- joriy likvidlik holati;
- resurslarga bo'lgan talabning davriy o'zgarib turishi;
- resurslarga bo'lgan talablarning mo'ljallanayotgan o'zgarishlari;
- resurslar manbalari. Rahbariyat banklararo bozorda aktivlarni sotish va xarid qilishni yoki boshqa manbalarni tanlashi lozim;
- resurslarning qiymati;
- aktivlarning sifati kabi omillarni inobatga olish lozim.

Bank aktivlarining sifati ham bank likvidligiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki bankda muammoli kreditlar, muddati o'tgan, foyda

keltirmaydigan kreditlar salmog'ining yuqoriligi, pul mablag'lari harakatining kamligi bank likvidligining tushib ketishiga olib keladi.

Bank faoliyatining barqaror va likvid bo'lishi uning resurslarining manbalari va hajmiga, resurslarni tashkil qilishda diversifikatsiya usulidan foydalanganligiga ham bog'liq. Agar tijorat banki resurslarining asosiy qismini sanoqli yirik korxonalar mablag'lari yoki davlatning mablag'lari hisobidan tashkil qiladigan bo'lsa, bankning shu subyektlar depozitlariga qaramligini ko'rsatadi va subyektlar tomonidan turli xil budjet to'lovlarini amalga oshirish, ish haqi to'lash bo'yicha depozitdan mablag'lar olishi bankning likvidlik riski shuncha yuqori bo'lishiga olib keladi.

Undan tashqari, bank likvidligiga bankning kapitali va foydaliligini hisobga olgan holda bankning umumiy moliyaviy holati ham ta'sir ko'rsatadi.

Bankning moliyaviy holati yomon bo'lsa, talab qilinayotgan vositalarni yuqori narxda olish yoki banklararo bozorga kira olishi mumkin.

Balansdan tashqari majburiyatlar va shartnomalar, jumladan, ishlamayotgan kredit liniyalari, akkreditivlar, qimmatli qog'ozlar va valuta sotib olish uchun tuzilgan kelishuvlarning mavjudligi ham bank likvidligiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Tijorat banklarining likvidligini boshqarishda banklararo kreditlarning muddati 1 kundan bir necha oygacha davom etishi mumkin. Foiz stavkalari kontragent banklar o'rtasidagi bitim asosida Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi yoki DQMOLari bo'yicha stavkalarni asos qilib olgan holda belgilanishi kerak.

Ta'minotga ega bo'lmagan banklararo kredit bitimlarini tuzganda bir qarz oluvchiga beriladigan qarz me'yorlariga amal qilish kerak. Faqatgina overnayt operatsiyalari bundan mustasno, ular bo'yicha limit chegarasi bank kapitalining 25 % atrofida o'rnatiladi.

Banklararo kreditlarning ta'minoti sifatida DQMOLari kabi yuqori likvidli va oson sotiluvchi qimmatli qog'ozlar qabul qilinishi mumkin. Ta'minot sifatida topshirilgan qimmatli qog'ozlar uchinchi shaxsning (tijorat banki yoki Markaziy bankda) eskrou hisobvarag'ida joylashtirilishi yoki Markaziy bank daftarlarida ularning garovga olinganligi belgilanishi kerak.

Repo operatsiyalarida qo'llaniluvchi qimmatli qog'ozlar oson sotiluvchi va likvid vositalar, ya'ni DQMOLari ko'rinishida bo'lishi kerak. Agar banklar boshqa qimmatli qog'ozlarni afzal deb bilsa, u holda qarz beruvchi tomon ularning yuqori likvidlik talablariga

javob berishiga ishonch hosil qilishi va ularning o'zlarida saqlanishini ta'minlashi kerak. Bundan tashqari, tomonlar qimmatli qog'ozlarni uchinchi tomonda saqlash haqida kelishib olishi mumkin.

Repo operatsiyalari Markaziy bank talablariga rioya qilgan holda amalga oshirilishi lozim. Kelishuvda har bir tomonning huquq va majburiyatlari ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Kredit beruvchi tomon qimmatli qog'ozlarning to'lov muddatiga qarab garov qiymatining kredit qiymatidan kamida 10 % ga yuqori bo'lishini ta'minlashi kerak. To'lov muddati qancha yaqin bo'lsa, marja shunchalik katta bo'lishi zarur.

Ta'minot sifatida DQMOlaridan foydalanilgan holda garov qiymatini, joriy diskont asosida aniqlash to'g'riroq bo'ladi. Kuponli qimmatli qog'ozlar qiymati ularning bozor narxi hamda hisoblangan foizlar miqdorida aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda garov turi bo'yicha ma'lum cheklovlar o'rnatilmagan bo'lsa-da, banklar bozorda kotirovka qilinmaydigan qimmatli qog'ozlar va asosiy vositalar kabi garovning nolikvid shakllarini qo'llashda o'zlarining zimmalaridagi xatarni anglashlari lozim. Qimmatli qog'ozlar bozori rivojlanishining cheklanganligi va likvidligi korxonalar aksiyalarining garov sifatida qo'llanilishiga imkon bermaydi. Shu tufayli, davlat qimmatli qog'ozlardan tashqari boshqa qimmatli qog'ozlar garovi asosida berilgan kredit «ta'minlangan» bitim deb hisoblanmaydi.

Tijorat banklarining aktiv va passivlarini boshqarishning bank likvidligiga ta'siri. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining faoliyati foyda olishga yo'naltirilgan bo'ladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bank foydasining iqtisodiy mohiyati yangicha ijtimoiy-iqtisodiy tus olib bormoqda. Chunki tijorat banklarining foydasi bank kapitali to'planishining va bank rivojlanishining asosiy manbayidir.

Bank foydasining o'sib borishiga bir necha xil omillar mavjud bo'lib, bular: bankning rentabelligi, vaqtincha bo'sh mablag'larning samarali ishlatilishi, turli xil pulli xizmatlar ko'rsatish doirasini kengaytirish, foyda keltirmaydigan aktivlarni kamaytirish, foyda keltiruvchi aktivlarni ko'paytirish va boshqa omillar hisoblanadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichida tijorat banklarining asosiy ish tamoyillaridan biri — yuqori darajada foyda olishga yo'naltirilgan, qaratilgan bo'ladi. Biroq, ularning faoliyati doimo foyda ko'rish bilan bog'liq bo'lmasdan, ular faoliyatida zarar ko'rish ehtimoli ham uchrab turishi mumkin. Banklar faoliyati ijobiy bo'lgan hollarda, ularning foyda olish va salbiy faoliyat natijasida banklarning

zarar ko'rish ehtimoli yuqori darajada bo'ladi. Yuqorida aytilgan foyda keltiruvchi zaxiralarni amalda tatbiq qilish jarayonida bankning ish faoliyati iqtisodiy jihatdan tavakkal bilan bog'liq bo'ladi.

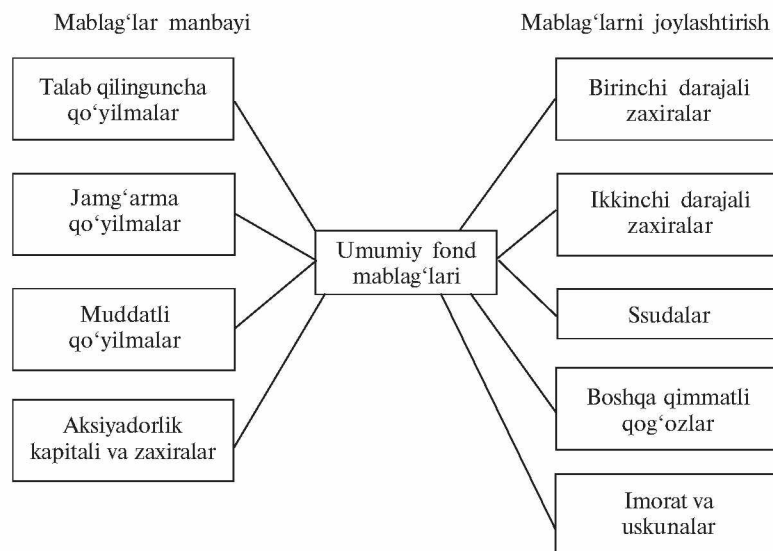
Aktivlarni boshqarish deganda, o'z va jalb qilingan mablag'larni joylashtirish tartibi va yo'llari tushuniladi. Tijorat banklariga qo'llanilsa, bu — naqd pullar, investitsiyalar, ssudalar va boshqa aktivlarga taqsimlashdir. Mablag'larni joylashtirishda asosiy diqqat qimmatli qog'ozlarga, investitsiyalar va ssuda operatsiyalariga qaratiladi. Mablag'larning aniq yechimi shunday aktivlarni «sotib olishi» kerakki, u bankka eng ko'p daromad olib kelsin. Biroq, tijorat banklarida fondlarni boshqarish qator omillar orqali qiyinlashmoqda.

Bank tomonidan jalb qilingan mablag'larning ko'pchilik qismi mijozlarning birinchi talabi bilan to'lanishi kerak yoki ogohlantirish muddati juda qisqa bo'ladi. Shuning uchun bankni oqilona boshqarishning birinchi darajali shartlaridan biri — bu jamg'armachilar talablarini qondirish xususiyatini ta'minlash hisoblanadi. Ikkinchi shart — bank mijozlarining kreditga bo'lgan talabini qondira oladigan yetarli mablag'larga ega bo'lish. Bunday kredit bera olish bank tijorat faoliyatining asosiy turidir. Mijozlarning kreditga bo'lgan talablarini qondira olmaslik bank tomonidan foydali operatsiyalarni yo'qotishiga, pirovardida esa sinish ehtimoliga olib keladi.

Banklarning mamlakatning asosiy pul massasini yetkazib beruvchi sifatidagi roli ularga jamiyat oldida katta mas'uliyat yuklaydi. Jamiyatning bank sistemasining to'lovga layoqatliligi, likvidliligi va barqarorligi to'g'risida ishonchsizlikka sababi bo'lmasligi kerak, jamg'armachilar esa istalgan bank ishonchli ekanligiga imoni komil bo'lishi kerak. Bank jamg'armachilari va uning aksiya ushlovchilari maqsadlarini bir-biriga taqqoslab bo'lmaydi. Shuning uchun bank o'z mablag'larini joylashtirayotganida hal etadigan asosiy masalalardan biri bu likvidlilik va foydalilik o'rtasidagi munosabatdir. Bir tomondan bank boshqaruv mablag'larni qimmatli qog'ozlarga joylashtirish orqali yuqori daromad olishga ko'z tutayotgan aksiyadorlarning bosimini his etsa, ikkinchi tomondan, bank boshqaruvi bunday faoliyat bank likvidliligini sezilarli darajada yomonlashtirishini, bu esa jamg'armachilarga o'z mablag'larini ololmasligini va eski mijozlarning kreditga bo'lgan talabini qondira ololmasligini aniq biladi.

Bank mablag'larini turli aktivlarga joylashtirish yuqori likvidlilik darajasini ushlab turish va ma'lum yuqori daromad olish ehtiyojini belgilab beruvchi mavjud qonun va tartibga soluvchi aktlardan kelib chiqadi. «Likvidlik — daromadlilik» dilemmasini

yechishga urinishlari aktivlarni boshqarishda 3 usulni keltirib chiqardi. Bu metodlardan birortasini ham yetuk deb hisoblab bo'lmaydi, chunki ularning har birining diqqatga sazovor va kamchilik tomonlari mavjud. Ular bir metodda alohida tijorat bankining aniq muammolarini yechish uchun qo'llash mumkin bo'lgan elementlar mavjud. Qo'llanish nuqtayi nazaridan sodda bo'lgan metod — bu umumiy fond mablag'lari metodidir (*pool-of-funds approach*). Bu metodni ko'pgina banklar mablag'lar ko'p bo'lgan davrda qo'llashadi. Tijorat bank boshqaruvchisi joylashtirilishi uchun javobgar bo'lgan mablag'lar turli manbalardan: talab qilib olinguncha qo'yilmalar, jamg'arma, muddatli qo'yilmalar, shuningdek, bank o'z kapitalidan kelib tushadi. Ko'rib chiqilayotgan metod asosida bu resurslarni birlashtirish g'oyasi yotadi. So'ngra mablag'lar to'plami mos hisoblangan aktivlar turlari (ssudalar, davlat qimmatli qog'ozlari, kassadagi naqd pul va h.k.) o'rtasida taqsimlanadi. Umumiy fond mablag'lari metodida ma'lum aktiv operatsiyani amalga oshirishda mablag'lar qaysi manbadan kelib tushganligi ahamiyat kasb etmaydi, agarda ularning joylashtirilishi bank o'z oldiga qo'ygan maqsadlarga erishishiga yordam bersa. Bu metod sxematik ravishda 4-chizmada ko'rsatilgan.

4-chizma. Umumiy fond mablag'lari modeli yordamida aktivlarni boshqarish.

Bu metod bank boshqaruvidan likvidlilik va daromadlilik prinsiplarining teng amal qilishini talab etadi. Shuning uchun mablag'lar shu prinsipga mos keladigan aktiv operatsiyalar turlariga joylashtiriladi.

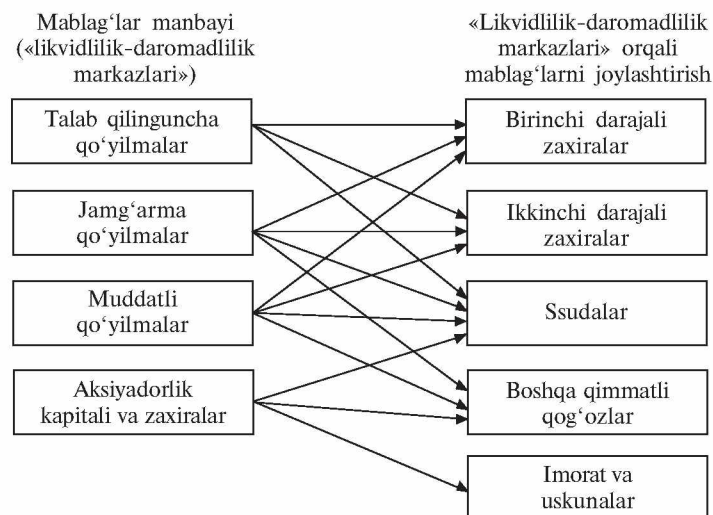
Mablag'larni joylashtirish orqali operativ bo'lim boshliqlariga likvidlilik va daromadlilik nisbatlari muammolarini hal etishga ko'mak beruvchi ma'lum prioritetlar asosida amalga oshiriladi. Bu prioritetlar bank ixtiyoridagi mablag'ning qaysi qismi daromad keltirish uchun birinchi yoki ikkinchi galdagi zaxiralarga joylashtirilishi, ssuda yoki qimmatli qog'ozlar sotib olishga ishlatilishini ko'rsatib beradi. Mablag'larni yer uchastkalariga, imorat va ko'chmas mulkka investitsiyalash odatda alohida ko'rib chiqiladi.

Ikkinchi metodning vujudga kelishi — aktivlarni taqsimlash yoki mablag'larni konversiyalash (*asset allocation or consersion of funds approach*) — birinchi metod ba'zi kamchiliklarni bartaraf etish bilan bog'liq. Yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, umumiy fond mablag'lari pozitsiyasidan mablag'larni joylashtirishda haddan ziyod diqqat likvidlikka berilib, talab qilinguncha qo'yilmalar va asosiy kapital bo'yicha likvidlikka bo'lgan talab hisobga olinmaydi. Ko'pgina namoyandalar fikrlari bo'yicha, bu kamchilik Amerika tijorat banklarining foyda normasi qisqarishining o'sib borishiga sabab bo'ldi.

Bu vaqt ichida talab qilinguncha qo'yilmalarga nisbatan kamroq likvidlilikni talab etuvchi muddatli va jamg'arma qo'yilmalar yuqori templar bilan o'sib bordi. Aktivlarni taqsimlash metodi umumiy fond mablag'lari metodi kamchiligini yengish imkonini berdi. Bu metod bankka zarur bo'lgan likvid mablag'lar miqdori fondlarni jalb qilish manbalariga bog'liqligini belgilab berdi. Sxematik ravishda bu 5-chizmada ko'rsatilgan.

Bu metod orqali mablag'lar manbalarini majburiy zaxiralar va ularning aylanish tezligi normalariga mos chegaralashga harakat qilinadi. Bu metodning asosiy ustun tarafi bu likvid mablag'lar va ssudalar hamda investitsiyalarga qo'shimcha mablag'lar qo'yish qismining qisqartirilishi va bu natijada foyda normasining ko'tarilishiga olib kelishidir. Aktivlarni taqsimlash metodining tarafdorlari foyda normasining oshishi oshiqcha likvid aktivlarni bartaraf etish hisobiga amalga oshiriladi.

Lekin bu metod ham uning samaradorligining pasayishiga olib keladigan kamchiliklarga ega. Uning kamchiliklaridan biri, bu metod mablag'lar manbalari ularni qaysi yo'lda qo'llashdan qat'i nazar mustaqil deb taxminlaydi, amalda esa bunday emas. Ma-

5-chizma. Aktivlarni taqsimlash modeli yordamida aktivlarni boshqarish.

salan, bankir amaliyotchilar ishchan firmalardan ko'p qo'yilma jalb qilishga harakat qiladilar. Chunki, bu firmalar, odatda, shu bankdan qarz oladilar. Bundan shu kelib chiqadiki, yangi qo'yilmalarni jalb qilish bilan birgalikda bank yangi qo'yilmachilar tomonidan bo'lgan kredit zayavkalarining bir qismini qoniqtirish majburiyatini oladi. Bu esa, yangi qo'yilmalarning bir qismi shu qo'yilma egalari kreditlash uchun yo'naltirilishi kerakligini anglatadi.

Ko'rib chiqilgan ikki metod birmuncha soddalashtirilgandir. Ularning qaror qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiluvchi normativ yo'riqnomalar kompleksi sifatida emas, balki aktivlarni boshqarish bilan bog'liq muammolarni yechish usullarini aniqlashda bank boshqaruviga yordam beruvchi umumiy sxema chegarasida qarash kerak. Ko'rib chiqilgan ikki metod aktiv va passivlar turli moddalari o'rtasidagi bog'liqlikni analiz qilishning ilmiy boshqarish soddas usullariga to'g'ri keladi.

Boshqarish va tahlil qilishning uch usuli ilmiy metod, shuningdek, EO'Mni qo'llash bilan bog'liq. Bu metod nisbatan murakkab matematik metodlar va EO'M orqali boshqarish muammolariga yondashishni kasb etadi.

Endi tijorat bankining aktivlari va passivlarini aniq misolda ko'rib chiqamiz.

Tijorat banklari aktivlarini to'rt toifaga bo'lish mumkin: kassadagi naqd pul va unga tenglashtirilgan mablag'lar, qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar; ssudalar, imorat va uskunalar. Buni 5-jadvaldan ko'rishimiz mumkin.

5-jadval

Xorijiy aksiyadorlik tijorat banki aktivlari tarkibi (mln AQSH dollarida)

Aktivlar moddasi	Summa	Umumiy aktivga nisbatan, % da
Kassa va unga tenglashtirilgan mablag'lar	628	17,4
Markaziy bankdagi zaxira mablag'lar	326	8,9
Banklararo operatsiyalar	456	12,6
Ssuda va zayomlar	1884	51,9
Ko'chmas mulk va asosiy vositalar	210	5,8
Boshqa aktivlar	125	3,4
Jami aktivlar	3629	100

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko'rinib turibdiki, bank balansining aktivida asosiy o'rinni berilgan ssuda va zayomlar egallab turibdi (51,9 %). Chunki bankning asosiy daromad manbai shu modda hisoblanadi. Keyingi o'rinda esa, likvidlilik nuqtayi nazaridan eng likvid hisoblangan aktiv moddasi: «Kassa va unga tenglashtirilgan mablag'lar» (17,4 %) turibdi va h.k.

Agar, aktivlar tarkibini bank faoliyatidagi asosiy turlari bo'yicha guruhlashtirsak, u holda quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Bank aktivlar operatsiyalarida asosiy o'rinni kredit operatsiyalari egallaydi. Ularning ulushi 19,9 % dan 83,25 % gachani tashkil etadi.

Bank aktivlarida ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar egallaydi (2,15 % dan 23,87 % gacha).

Uchinchi o'rinda — kassa aktivlari (0,2 % dan 12,94 % gacha).

Boshqa aktivlar ulushi hisob-kitob xususiyatlaridan kelib chiqib bank operatsiyalarida juda ham keng spektrni egallaydi (2 % dan 78 % gacha).

Endi tijorat banklarining passiv operatsiyalarini ko'rib chiqamiz. Passiv operatsiyalar tijorat banklari uchun muhim rol o'y-

naydi. Ular yordamidagina banklar pul bozorlarida kredit resurslariga ega bo'lishadi.

Tijorat banklari passiv operatsiyalarining, asosan, to'rt shakli mavjud:

- qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslarni yig'ish;
- foyda hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
- boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish;
- depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan mablag'lari va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi. Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning ustav kapitali, zaxira kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar, bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi.

Jalb qilingan mablag'lar tijorat banklarining kredit resurslarining asosiy qismini tashkil etadi. Ularning asosiysi talab qilib olinguncha depozitlar, muddatli va jamg'arma qo'yilmalarga bo'linuvchi depozitlardir.

Muddatli depozit schotlar qat'iy o'rnatilgan muddatga ega bo'lib, u bo'yicha egalariga o'rnatilgan foiz to'lanadi. Muddatli depozit schotlarida saqlanuvchi pul mablag'lariga talab qilinguncha depozitlarga nisbatan majburiy zaxiralarga pastroq norma belgilanadi. Mijozlar uchun muddatli depozit schotlarining yaxshi tomoni ular bo'yicha yuqori foiz olinishidir, bank uchun esa likvidlikni kam zaxira bilan ushlab turish mumkinligi. Muddatli depozitlarning mijozlar uchun kamchiligi, uning past likvidligi va muddatli depozit schotlaridagi mablag'larni hisob-kitob va joriy to'lovlarga ishlatib bo'lmasiligidir. Talab qilib olinguncha depozitlar schotlarida saqlanuvchi mablag'lar xarakteridan kelib chiqib tasniflanadi: turli mulk shaklidagi korxonalar va tashkilotlarning hisob-kitob, joriy,

budjet schotlaridagi mablag'lar; turli fondlarni saqlash bo'yicha maxsus schotlardagi mablag'lar, kapital qo'yilmalar uchun mo'ljallangan korxonalarning o'z mablag'lari; boshqa banklar bilan hisoblashish bo'yicha korrespondentlik schotlaridagi mablag'lar, mahalliy budjet mablag'lari.

Jamg'arma qo'yilmalar ularning hisoblash xususiyatlaridan kelib chiqib quyidagilarga bo'linadi: muddatli, qo'shimcha qo'yish bilan muddatli, yutuqli, pul-buyum yutuqli; shartli; jamg'arma sertifikatlar va boshqalar.

Endi tijorat bankining passivi tarkibini ko'rib chiqamiz.

6-jadval

Aksiyadorlik tijorat bankining passivi tarkibi (mln AQSH dollarida)

Majburiyatlar va aksionerlik kapitali	Summa	Umumiy passivga nisbatan, % da
Davlat va Markaziy bank depozitlari	965	26,6
Mijozlar depozitlari	623	17,2
Banklar va boshqa kredit muassasalari depozitlari	342	9,4
Davlatlararo kreditlar	1075	29,6
Boshqa majburiyatlar	53	1,5
Aksiyadorlik kapitali	3058	84,3
Nominal aksiyadorlik kapitali	364	10,0
Qo'shimcha kapital	20	0,5
Taqsimlanmagan foyda	187	5,2
Jami aksionerlik kapitali	571	15,7
Jami majburiyatlar va aksionerlik kapitali	3629	100,0

Yuqorida keltirilgan (6-jadvalga qarang) tijorat bankining passivlari strukturasi davlat va Markaziy bank depozitlari asosiy o'rinni egallab turibdi (26,6 %). Ikkinchi va uchinchi o'rinlarda esa, mos ravishda, davlatlararo kreditlar (29,6 %) va mijozlar depozitlari (17,2 %) egallab turibdi va h.k.

Bank aktivlarining qiymatini to'g'ri hisoblash va ulardan keladigan daromadlarni to'g'ri hisob-kitob qilib rejalashtirish bank faoliyatining samaradorligiga olib kelishi mumkin.

Hozirgi kunga kelib banklar mablag'larni shakllantirish va daromad ortishining yangi manbalariga murojaat qilmoqdalar, ya'ni aktivlarni sekyuritizatsiyalash va kafolatli kredit xatlarini chiqarishdir. Banklar bunday daromad va zaxiralar manbalariga, asosan, ular banklar faoliyatini tartibga solish va jahon moliya bozoridagi investorlar muomalasini o'zgartirishga yordam berganligi uchun murojaat qilishadi. Bunday tartibga solishning yangi normalari uzoq muddatli kapitalning pozitsiyasini mustahkamlashni talab etadi. Ko'pgina bankirlar shuni angladilarki, «kapital-aktivlar» munosabatini samarali yaxshilash vositasi bo'lib balansdan tashqari aktivlarni sotish hamda aktivlarni qimmatli qog'ozlar chiqarish orqali paketlashtirish va aktivlarning o'zini zaxirada saqlash hisoblanadi.

11.5. Tijorat banklarining xalqaro operatsiyalari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari nafaqat mamlakat ichkarisida, balki boshqa mamlakatlar bilan ham turli xil operatsiyalarni olib boradi. Tijorat banklarining boshqa mamlakatlar bilan olib boruvchi operatsiyalari ularning xalqaro operatsiyalari deb yuritiladi. Tijorat banklarining xalqaro operatsiyalari o'z ichiga xalqaro savdoda ishtirok qiluvchilar o'rtasidagi munosabatlarni, ssuda kapitali bozorida investitsiya faoliyatini yurituvchi, turizm, xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish va sotish, valuta ayirboshlash, chek, veksell, inkassatsiya uchun bank akseptlarini qabul qilish bilan shug'ullanuvchi mijozlar tomonidan talab qilinadigan xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro operatsiyalardan bankka tushadigan daromadning eng asosiy qismini kredit berishdan tushadigan daromadlar tashkil qiladi. Xalqaro savdoni bank tomonidan kreditlash tovar va tovar hujjatlarini garovga olish asosida kredit berish, veksell bo'yicha kredit va aksept kreditlarni, bank ssudalarini berish shaklida amalga oshiriladi. Tashqi savdoni kreditlashning yangi shakllariga lizing, faktoring va forfeytirlash kabilarni kiritish mumkin. O'rta va uzoq muddatli xalqaro bank kreditlari yevro-kredit shaklida ham beriladi.

Banklar xalqaro operatsiyalarining yana bir turi bu valuta operatsiyalari hisoblanadi. Bankning bir valutani boshqa valutaga almashtirishi valuta operatsiyalari deyiladi. Ularni amalga oshirish

zaruriyati mavjudligining asosiy sababi xalqaro savdo, xalqaro kredit va xizmatlar bo'yicha hisob-kitoblarda yagona to'lov vositasiga ega bo'lish zarurligi hisoblanadi.

Turli xil valuta operatsiyalari yig'indisi jahon ssuda kapitali bozorining asosiy qismlaridan biri bo'lgan valuta bozorini hosil qiladi. Valuta bozorida xorijiy valutaga talab va taklif mujassamlashtiriladi. Taklif sotilgan tovar va xizmatlar uchun daromad olgan eksport qiluvchidan, talab esa sotib olingan tovar va xizmatlarni to'lash uchun xorijiy valutaga muhtoj import qiluvchilardan kelib chiqadi. Valuta operatsiyalari asosini tovarlar va xizmatlar, kapital va kreditlarning xalqaro harakati tashkil etadi.

Valuta bozorida operatsiyalarni maxsus banklar, kompaniyalar va jismoniy shaxslar amalga oshiradi. Birja ichida va undan tashqaridagi valuta bozorlari bir-biridan farq qiladi. Valuta operatsiyalarining ko'pchiligi birjadan tashqaridagi bozorlarda tijorat banklari orqali amalga oshiriladi.

Banklar bir-biri bilan (bevosita yoki brokerlar orqali), mijozlari bilan valuta operatsiyalarini xalqaro banklararo valuta bozorida va birjalarda olib boradi. Valuta shartnomalarining asosiy qismi xalqaro banklararo valuta bozorida tijorat banklari o'rtasida imzolanadi. Valuta cheklovlari yo'q yoki sezilarli bo'lmagan davlatlarda (AQSH, Yaponiya, GFR, Buyuk Britaniya, Gonkong, BAA va boshq.) valuta muomalalarini ixtiyoriy bank amalga oshirishi mumkin. Milliy valuta konvertirlanmagan davlatlarda valuta operatsiyalarini faqatgina davlat ruxsat bergan banklar amalga oshiradi.

Bankning valuta bozoridagi faolligi bankning yirikligiga, uning obro'siga, xorijiy bo'limlari va filiallari tarmoqlarining rivojlanganlik darajasiga, EHM bilan ta'minlanganligiga, telefon va telegraf aloqalarining rivojlanganligiga bog'liq. Valuta operatsiyalarining asosiy qismi yirik tijorat banklariga to'g'ri keladi. Ular valutani sotish, sotib olish, xalqaro hisob-kitoblarni bajarish bilan birga, xorijiy valuta zaxiralarini saqlaydi va valuta kurslarini aniqlaydi. Boshqa banklar ularga kotirovka bo'yicha murojaat qiladi va o'z mijozlari uchun valuta sotib oladi.

Ko'pgina mamlakatlarda (Yaponiya, GFR, Fransiya, Italiya, Avstraliya, Niderlandiya) yaxshi taraqqiy qilgan maxsus valuta birjalari mavjud. O'tgan asrning 70-yillaridan boshlab, fond va tovar birjalarida valuta bilan savdo qilish keng tarqalgan.

Banklar tomonidan valuta operatsiyalari bankning xususiy mablag'lari hisobiga yoki mijozlar hisobiga amalga oshirilishi mum-

kin. Valuta operatsiyalari xorijiy valutada ifodalangan naqdsiz to'lov vositalari: bank depozitlari, cheklar, veksellar, o'tkazmalar hisobiga amalga oshiriladi. Naqd xorijiy valutasiz hisobiga amalga oshiriladigan operatsiyalar hajmi ancha kichik hisoblanadi.

Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida turli hisob shakllari qo'llanilishi mumkin. Bular qatoriga bank buyrug'iga asosan, pul o'tkazish (o'tkazma turi), bank cheki, bank vekseli, akkreditiv, inkasso shakllari va boshqalarni kiritish mumkin.

O'tkazma, bu — bankning o'z mijozining talabi, asosan, uning mablag'i hisobidan to'lanishi zarur bo'lgan summani olishi zarur bo'lgan xorijiy korxona (benefitsiar)ga mablag'ni pochta yoki telegraf yo'li bilan o'tkazib qo'yish to'g'risidagi boshqa mamlakatdagi bank-korrespondentga bergan buyrug'i. Valuta olishning eng tez va ishonchli vositasi telegraf o'tkazmasidir. Bank-korrespondentlar tomonidan maxsus kodning qo'llanishi valuta mablag'lari bo'yicha zarar keltirish va o'z mijozlariga mablag'larni o'tkazishda bank tomonidan xatolarga yo'l qo'yilishidan saqlaydi. O'tkazmada bank ikki operatsiyani bir vaqtning o'zida bajaradi: milliy valuta hisobiga mijoziga xorijiy valutani sotadi va xorijiy valutani chet elga o'tkazib beradi.

Bank cheki — bankning xorijiy bank korrespondentga ma'lum miqdordagi pulni chek egasiga uning shu bankda mavjud bo'lgan korrespondentlik varaqasidan to'lash to'g'risidagi yozma buyrug'i.

Bank vekseli — o'tkazma veksel (tratta) bo'lib, bank tomonidan xorijiy bank korrespondentiga to'lash uchun beriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar deganda, biz talablar va majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni muvofiqlashtirish tizimini tushunamiz. Xalqaro hisob-kitoblar tijorat bank-korrespondentlari orqali o'tkazma, cheklar, veksellar, o'zaro talab va majburiyatlarni tenglashtirib voz kechish yo'li bilan naqd valutasiz amalga oshiriladi.

Xalqaro hisob-kitoblar shakllarining ba'zilar o'tkazilish yo'llari bilan ichki hisob-kitoblarga o'xshash bo'lsa-da, ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bu xususiyatlarni quyidagicha ta'riflash mumkin:

- *birinchidan*, odatda, ular hujjat tarzida, ya'ni moliya (chek, veksel) va tijorat (konosament) hujjatlari yordamida amalga oshadi;
- *ikkinchidan*, xalqaro hisob-kitoblar unifikatsiyalashgan (bir shaklga keltirilgan). Bunday hisob-kitoblarni amalga oshirishda aksariyat mamlakatlar banklari, jumladan, MDH veksel va chek konvensiyalariga amal qiladi. 1930 va 1931-yilda Jenevada qabul

qilinib, Parij xalqaro savdo palatasi e'lon qilgan «Hujjatli akkreditivlar bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalar» va «Inkasso bo'yicha unifikatsiyalashgan qoidalar»ga muvofiq xalqaro miqyosda hisob-kitob operatsiyalari olib boriladi. Bu hujjatlarga tashqi savdo aloqalarida bankka akkreditiv to'g'risida buyruq berilganda va inkasso topshiriqnomalari berilganda murojaat etish lozim bo'ladi.

Klassik va eng keng tarqalgan hujjatli hisob-kitoblar shakli hujjatli akkreditiv hamda hujjatli inkasso hisoblanadi.

Akkreditiv — bank (bank emitent) majburiyati bo'lib, mol sotib oluvchi (import qiluvchi) ko'rsatmasiga binoan mol sotuvchi (eksport qiluvchi) varag'iga mablag'ni o'tkazish yoki trattani tegishli summada (xizmat yoki tovar) akseptlashni sotuvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatga muvofiq amalga oshirishni ifodalaydi. Akkreditiv shaklidagi hisob-kitoblarda bir qancha banklar ishtirok etishi mumkin: akkreditivni ochuvchi bank emitent; sotuvchiga akkreditiv ochilgani to'g'risida xabar beruvchi bank; akkreditivni to'lovchi yoki trattani akseptlovchi bank. Shu bilan birga, bank emitentdan boshqa banklar o'rnida bir bankning o'zi ham ishtirok etishi mumkin.

Akkreditiv operatsiyalari to'rt asosiy bosqichni bosib o'tadi:

- *birinchi bosqich*. Import qiluvchi tovar jo'natilishga tayyorligi to'g'risida xabar olgandan keyin o'z bankiga (bank emitent) eksport qiluvchi bankida ma'lum summa va muddatga akkreditiv ochish topshirig'ini beradi. Akkreditiv ochish topshirig'i bilan birga akkreditiv berilishi uchun talab qilinadigan hujjatlar ro'yxati ko'rsatiladi;

- *ikkinchi bosqich*. Bank emitentga tegishli bankda akkreditiv ochiladi va eksport qiluvchiga bu haqda xabar qilinadi, zarur bo'lsa, akkreditiv ochilganligi tasdiqlanadi;

- *uchinchi bosqich*. Tovarni jo'natgan eksport qiluvchi bankka talab etilgan hujjatlarni taqdim etadi va tovar uchun tegishli to'lovni oladi (odatda, u eksport qiluvchining hisobraqamiga o'tkaziladi);

- *to'rtinchi bosqich*. Eksport qiluvchi banki tovar hujjatlarini bank emitentga yuboradi. U, o'z navbatida, bu hujjatlarni import qiluvchiga taqdim etadi va akkreditiv summasini qoplaydi (import qiluvchi bu summani to'lab beradi).

Majburiyat turiga ko'ra, bank akkreditivi «chaqirib olinadigan» va «chaqirib olinmaydigan» bo'ladi. «Chaqirib olinadigan» akkreditiv muddatdan ilgari import qiluvchi yoki bank emitent ko'rsatmasiga binoan bekor qilinishi mumkin. Bunday akkreditiv

eksport qiluvchi manfaatlariga javob bermaydi va amaliyotda kam uchraydi. «Chaqirilmaydigan» akkreditiv eksport qiluvchi ruxsat-siz bekor qilinishi yoki o'zgartirilishi mumkin emas. U bank emitentning eksport qiluvchiga to'lovni amalga oshirish yoki trattani akseptlashning qat'iy majburiyatini oladi. «Chaqirilmaydigan» akkreditiv qo'llanilishi jihatidan eksport qiluvchi uchun afzal hisoblanadi. Agar bank emitent akkreditivni ochuvchi bankka valuta qoplamasini jo'natsa, akkreditiv ta'minlangan, aks holda, ta'minlanmagan hisoblanadi.

Hujjatli inkasso operatsiyasida eksport qiluvchi o'z bankiga inkasso topshiriqnomasini beradi va tashqi savdo shartnomasida ko'rsatilgan hujjatlarni taqdim qilish bilan import qiluvchidan ma'lum valuta miqdorini olish lozimligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, eksport qiluvchi o'z banki orqali import qiluvchi bankiga inkassatsiya uchun hujjatlarni jo'natadi. Inkassatsiya operatsiyasi to'rt asosiy bosqichda o'tadi:

- *birinchi bosqich*. Eksport qiluvchi o'z bankiga inkasso topshiriqnomasi va unga ilova qilingan hujjatlarni beradi;

- *ikkinchi bosqich*. Eksport qiluvchi banki import qiluvchi mamlakatdagi bank-korrespondentga inkasso topshiriqnomasi va hujjatlarni yuboradi;

- *uchinchi bosqich*. Bank-korrespondent import qiluvchiga hujjatlarni taqdim etadi va inkasso topshiriqnomasida ko'rsatilgan summani oladi yoki trattani akseptlaydi;

- *to'rtinchi bosqich*. Olingan to'lov miqdori import qiluvchi banki eksportyor bankiga, undan esa eksport qiluvchi schotiga o'tkaziladi.

Valuta operatsiyalarini valutar o'rtasidagi nisbatni aniqlamasdan va ularni almashtirmasdan o'tkazish mumkin emas. Bu nisbatlar valuta «kotirovka»lari yordamida amalga oshiriladi. Valuta kotirovkasi deganda, almashtirish uchun taqdim etilgan valutar kursini va ular orasidagi nisbatni o'rnatish tushuniladi.

Valuta kotirovkasi rasmiy va bozor kotirovkasiga bo'linadi. Rasmiy valuta kotirovkasini davlat amalga oshiradi (asosan, Markaziy bank). Rasmiy valuta kursidan davlat valuta operatsiyalarida, bojxona ishlarida, to'lov balansini tuzishda foydalaniladi.

Valuta kursini aniqlash usullari valuta tizimlarining xususiyatlariga ko'ra, turli mamlakatlarda turlicha. Qattiq valuta cheklavlari mavjud davlatlarda valuta kursi ikki usulda o'rnatilishi mumkin. *Birinchisi*, sof boshqaruv usuli — hukumat yoki Mar-

kaziy bank talab va taklifdan qat'i nazar, milliy valuta kursini belgilaydi. Bunda valuta kursi boshqa valuta yoki bir qancha valutalar (valuta savati)ga nisbatan belgilanadi. Shu bilan birga, ko'pchilik Markaziy banklar turli operatsiyalarda turlicha valuta kurslarini belgilaydi.

Ikkinchisi Polsha, Chexiya, Slovakiya, Bolgariya, Ruminiya kabi davlatlarda ko'proq qo'llaniladi. Bu usulda Markaziy bank rasmiy valuta kursini birja kursi darajasida belgilaydi va birja kursining rasmiy valuta kursiga nisbatan o'zgarish chegarasini belgilab beradi. Valuta kursining shu o'zgarish chegarasini belgilab berish bank ishida valuta koridori, deb ham yuritiladi. Amaliyotda valutaning birja kursining rasmiy kursga nisbatan o'zgarish xavfi kuzatilsa, Markaziy bank valuta intervensiyasini amalga oshiradi, ya'ni xorijiy valutani sotadi yoki sotib oladi.

Valuta cheklovlari yo'q yoki sezilmas darajada bo'lgan davlatlarda Markaziy bank talab va taklif (milliy valutaning erkin suzib yurishida) hamda valuta intervensiyasi (boshqariluvchi kurs)dan kelib chiqqan holda valuta kursini belgilaydi. Valuta birjalari faoliyat ko'rsatuvchi davlatlarda valuta kursi qariyb har bir birja makleri va Markaziy bank tomonidan valutani sotish va sotib olishga berilgan arizalar, Markaziy bank intervensiyasi siyosati bo'yicha faoliyatini inobatga olgan holda o'rnatiladi.

Bozor kotirovkasi talab va taklif asosida birjaga oid bo'lmagan valuta bozorida amalga oshiriladi.

Qattiq valuta cheklovlari mavjud mamlakatlarda bozor kotirovkasi deyarli qo'llanilmaydi. Hamma operatsiyalar rasmiy kurs bo'yicha amalga oshadi. Valuta cheklovlari deyarli yo'q (sezilarsiz) yoki yo'q mamlakatlarda bozor kursini bir-biri bilan doimiy muvozanatda bo'lgan yirik tijorat banklari o'rnatadi. Bu banklarni market-meykerlar deb ataydilar. Boshqa banklar kotirovka yuzasidan ularga murojaat qilishadi. Banklararo valuta kotirovkalari market-meykerlar tomonidan har bir valuta bo'yicha mavjud bo'lgan yoki kutilayotgan talab va taklifni taqqoslash (bu operatsiya amaliyotda fiksing deb ataladi) asosida belgilanadi.

Valuta birjasi yo'q davlatlarda valuta bozori qatnashchilari banklararo kurslardan foydalanadi. Banklararo bozordagi o'rtacha kurs bank mijozlari uchun valuta kursini o'rnatishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Valuta birjalari mavjud davlatlarda banklararo kotirovkalar banklarning to'lov aylanishi, to'lovga layoqatliligini hisobga olgan holda, rasmiy birja kotirovkalari atrofida o'zgarib tu-

rishi mumkin. Bunday banklarda rasmiy birja kotirovkasi ularning mijozlari uchun valuta kurslarining asosi bo'lib xizmat qiladi. Erkin valuta bozorida uning har bir elementlari (birjadagi va undan tashqaridagi) bir-biriga ta'sir etadi va ulardagi valuta kotirovkalari o'zaro bog'liq bo'ladi.

Valuta bozorida valutani kotirovka qilishning ikki usuli mavjud: *to'g'ri* va *egri*. Ko'pgina davlatlarda to'g'ri kotirovka qo'llaniladi. Bu usulning mohiyati shundaki, xorijiy valuta birligining kursi to'g'ridan to'g'ri milliy valutada ifodalanadi. Egri kotirovkada milliy valuta birligi ma'lum miqdordagi xorijiy valutada ifodalanadi. Bu usul (egri kotirovka) Buyuk Britaniyada, 1987-yildan esa qisman AQSHda qo'llaniladi. Banklararo valuta bozorlarida valuta kursining kotirovkasi ko'proq AQSH dollariga nisbatan belgilanadi. Bu hol dollarning xalqaro to'lovlarda ko'p qo'llanilishi va zaxira vositasi sifatida saqlanishi bilan bog'liq. Savdo-sanoat sohasida faoliyat olib boruvchi mijozlar uchun valuta kotirovkalarini amalga oshirish kross-kursga asoslanadi.

Kross-kursda ikki valutaning kursga asoslangan nisbati uchinchi valutaga qiyosan aniqlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki so'mning yapon iyenasiga nisbatan kursini aniqlamoqchi deylik. Bu holda iyenaning so'mga nisbatan kursi dollarga asoslangan holda aniqlanadi. Aytaylik, 1250 so'm — 1 dollar; 1 dollar — 125 yapon iyenasi desak, u holda kross-kursda 1 yapon iyenasi necha so'm turadi? Demak, 1 yapon iyenasi = $1250 \text{ so'm} \cdot 1/1 \cdot 125 = 0,1 \text{ so'm}$ yoki 10 yapon iyenasi 100 so'mga teng.

O'tgan asrning 70-yillari oxiridan boshlab, G'arbiy Yevropada valutilarni sotish va sotib olishda Amerika dollaridan ko'ra Germaniya Federativ Respublikasining markasi ko'p qo'llanila boshladi. Bu esa xalqaro iqtisodiy munosabatlarda Germaniya markasi obro'sining oshishiga olib keldi. Ko'pgina valutasini konvertatsiya qo'llanmaydigan, valuta cheklovlari mavjud bo'lgan davlatlarda rasmiy valuta bozori bilan birga norasmiy valuta bozori, ya'ni qora bozor ham mavjud.

Banklar valutar kotirovkasini o'tkazganda, valuta bo'yicha sotuvchi kursini va sotib oluvchi kursini belgilaydi. Valutani kotirovka qiluvchi bank valuta bitimini doimo o'zi uchun qulay bo'lgan kurs bo'yicha tuzadi. Banklar doimo xorijiy valutani sotib olganidan (sotib oluvchi kursi yoki sotib olish kursi) ko'ra qimmat (sotuvchi kursi yoki sotilish kursi) sotadi. Masalan, Nyu-York va London valuta birjalaridan dollarning funt sterlingga to'g'ri kotirovkasi amalga oshiriladigan bo'lsa, 1 funt sterling = 1,502 dol-

lar — sotib olish kursi; 1 funt sterling = 1,5060 dollar — sotish kursi. Nyu-York banki Angliya valutasini arzonga (1,502 dollar) sotib oladi va qimmatga sotadi. To'g'ri kotirovkada sotuvchi kursi doimo sotib oluvchilar kursidan yuqori bo'ladi. O'rtadagi farq marja deyiladi va bankning foydasini tashkil qiladi.

Hamma banklar ham bozor (oldin aytib o'tganimizdek, market-meykerda)da aktiv valuta kotirovkasini olib bora olmasligi mumkin. Buning uchun banklar ma'lum miqdorda valuta zaxiralariga ega bo'lishi lozim. Banklarning valuta bitimlari salmog'i ular faoliyatining salohiyatiga bog'liq bo'ladi. Masalan, jahonda yirik banklardan biri bo'lgan «Doyche Bank», «Barklays Bank» kabi banklarning valuta bitimlarining kam summasi 10—15 mln dollarni tashkil qilsa, ba'zi bir kichik banklarning valuta bitimining eng yuqori hajmi 3—5 mln dollarni tashkil qilishi mumkin. Marja hajmi turli omillarga bog'liqdir. Odatda, beqaror konyunktura davrida, valuta kurslaridagi farqdan zarar ko'rish ehtimoli yuqori davrlarda marja oshadi. Marja miqdoriga shartnoma hajmi ham ta'sir etadi: u kichik bo'lsa, marja yuqori bo'ladi. Rasmiy axborotnomalarda valuta sotish va sotib olish bo'yicha yoki har ikki kurs, ulardan biri yoki o'rtacha kurs ko'rsatilishi mumkin. O'rtacha kurs — sotuvchi va sotib oluvchi kurslarining o'rta arifmetigi. Sotuvchi o'rtacha kursi sotuvchi va o'rtacha kursning o'rta arifmetik qiymati. Xaridor o'rtacha kursi — xaridor va o'rtacha kursning o'rta arifmetik qiymati.

Xalqaro to'lov aylanmasida xorijiy valuta naqd emas, balki naqdsiz holatda amal qiladi. Tabiiyki, turli xil to'lov vositalari kurslari turlicha, chunki ularning ishonchlilik va valuta tavakkalchiligi darajalari turlichadir. Telegraf o'tkazmasi bo'yicha valuta kursi eng yuqoridir. Chunki unda xorijiy valuta shu zahoti yoki kelasi kuni to'lanadi. Bu operatsiya valuta tavakkalchiligini deyarli chetlab o'tish imkonini beradi. Odatda, ularning kurslari rasmiy bulletin va kotirovka jadvalarida e'lon qilinadi. Boshqa to'lov vositalari kursi shu asosida aniqlanadi.

Valuta bozorida turli turdagi shartnomalar amal qiladi. Ularning ko'pchiligi spot shartlari asosida amalga oshiriladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, bitimni imzolash va bajarish vaqtlari qariyb mos keladi. Bitimning bunday turida valuta sotuvchidan sotib oluvchiga shartnoma imzolanishi bilanoq (ko'pi bilan ikki ish kuni ichida) yetkaziladi. Spot shartnomalariga jami valuta shartnomalarining 90 % i to'g'ri keladi.

Ikkinchi valuta shartnomasi turi — muddatli shartnoma. Bunday shartnomalarning ikki xususiyati bor. *Birinchidan*, shartnoma imzolanishi va bajarilishi orasida ma'lum vaqt oralig'i mavjud: bir haftadan olti, o'n ikki oygacha. *Ikkinchidan*, valuta kursi shartnoma imzolangan davrda belgilangani bo'yicha qabul qilinadi. Valuta kurslari o'zgarishlari unga ta'sir etmaydi. Muddatli shartnomalar valuta tavakkalchiliklaridan sug'urtalash yoki valuta chayqovchiligi maqsadida amalga oshiriladi. Eksport qiluvchi o'zini xorijiy valuta kursining tushishidan sug'urtalash maqsadida kelgusi valuta daromadini muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin. Import qiluvchi xorijiy valuta kursi oshishidan o'zini sug'urtalash maqsadida kelgusi valuta tushumini ma'lum muddatga muddatli kurs bo'yicha sotishi mumkin.

Rivojlangan davlatlarda valuta bozorlarida valuta kursining o'zgarishiga qarab ishlovchi valutachilar faoliyati to'g'risida qisqacha to'xtalib o'tish mumkin. Bu valutachilarning asosiy maqsadi valuta bozorlarida valuta kurslarining o'zgarishi asosida katta foyda olishdan iborat. Valuta kursining oshishi yoki pasayishiga qarab faoliyat ko'rsatuvchilar xalqaro amaliyotda «ayiqalar» va «buqalar», deb ataladi. Ular faoliyatining mohiyati quyidagilardan iborat. Agar amaliyotda valuta kursi tushishi kutilsa, valuta kursi pasayishiga o'ynovchilar valutani shartnoma tuzilgan davr (muddatli kurs) kursi bilan sotish to'g'risida muddatli shartnoma tuzadilar. Agar bu muddatda valuta kursi tushsa, «ayiqalar» valutani bozordan pasaygan kursda sotib olib, uni muddatli kurs bo'yicha oldingi shartnomada ko'rsatilgan yuqori kurs bo'yicha sotadilar va kurslar o'rtasidagi farq miqdorida foyda oladilar.

Valuta kursining ko'tarilishiga o'ynovchilar («buqalar») esa valuta kursi oshishi kutilganda, valutani keyinchalik shartnoma tuzilgan vaqtdagi kurs bo'yicha sotib olishga kelishilgan muddatli shartnoma tuzishadi. Kurs oshganda esa valutani muddatli shartnomada belgilangan (oldingi) narx bo'yicha sotib olib, oshgan yuqori narxda sotib foyda ko'rishadi.

Banklar tomonidan amalga oshiriladigan muddatli operatsiyalar forvard operatsiyalari, deb yuritiladi. Forvard operatsiyalaridagi valuta kursi spot shartnomasi bo'yicha kursdan farqlanadi. U mukofot va chegirma (skidka) usuli bilan o'rnatiladi. Mukofot forvard kursi spot kursidan mukofot miqdoriga ko'pligini bildiradi. Forvard marjasi, ya'ni spot va forvard orasidagi farq jahon kapitali bozoridagi depozitlarning foiz stavkalariga bog'liq bo'ladi. De-

pozit foizi kichik davlatlarda valuta kursi mukofot bilan, katta davlatlarda valuta kursi chegirma bilan belgilanadi.

Kassa va forvard operatsiyalarini muvofiqlashtiruvchi valuta shartnomalaridan biri svop shartnomasidir. Bu shartnoma ikki valuta savdo-sotig'ini darhol amalga oshirish sharti (spot), shu bilan birga, unga qarshi muddatli shartnomani tuzishni anglatadi. Masalan, dollarni markaga spot shartida sotish va shu zahoti uni sotib olish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish yoki unga teskari operatsiya dollarni markaga sotib olish spot shartnomasi va uni sotish bo'yicha muddatli shartnomani tuzish kiradi.

Forvard shartnomasi turlaridan biri opsion shartnomasidir. Opsion shartnomasining o'ziga xos xususiyati bu sotib oluvchini valutaning emas, balki uni sotib olish huquqini sotib olishidir. Bunda sotuvchi ma'lum valutaning ma'lum miqdorda sotish yoki sotib olish majburiyatini oladi. Sotib oluvchi esa shu miqdordagi valutaning sotish yoki sotib olish huquqidan foydalanmaslik huquqiga ham ega. U bu uchun sotuvchiga opsion mukofot to'laydi. Agar sotib oluvchi o'z huquqidan foydalanmasa, u mukofot summasida zarar ko'radi.

Spot, forvard va opsion shartnomalar banklararo bozorlarda va birjalarda amalga oshiriladi. Birjada amalga oshiriladigan ixtisoslashgan shartnomalarga fyuchers shartnomalari kiradi. Fyuchers operatsiyalari fyuchers shartnomalarini sotish va sotib olish bo'yicha tuziladi. Fyuchers operatsiyasi valutaning sotib olish yoki unga qarama-qarshi operatsiya bilan tugaydi. Fyuchers operatsiyasining natijasi bu yutqazgan tomonning yutgan tomonga shartnoma tuzilgan va amalga oshirilgan vaqt orasidagi kurs farqini to'lashidir. Bu farqni birjaning hisob-kitob (kliring) palatasi to'lab beradi. Fyuchers shartnomalari imzolanishi bilan birjaning hisoblash markazida ro'yxatdan o'tadi.

Fyuchers va boshqa muddatli shartnomalarning maqsadi valuta operatsiyalarini xedjirlash yoki chayqovchilik asosida foyda olishdir. Banklar o'z mijozlarining valuta tavakkalchiliklarini o'z zimmasiga olsalar (forvard operatsiya o'tkazganda), unga teskari fyuchers bitimi yordamida bu tavakkalchiliklarni kamaytiradi (yo'qotadi)lar. Fyuchers bitimi tugaganda esa, ular real tovarlar bitimidan ko'rgan zararni, valuta kursi orasidagi farqdan olgan daromad hisobidan qoplash imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Valuta kursi orasidagi farq tufayli foyda olish maqsadida banklar valuta arbitrajini o'tkazishadi. Bu valutaning sotish yoki sotib

olish bo'lib, keyinchalik teskari bitim orqali valuta kurslaridagi farq yordamida foyda olish maqsadida arbitraj o'tkazishni ifodalaydi. Arbitraj ikki xil — joylashuvga ko'ra va vaqtli bo'ladi. Joylashuvga ko'ra, arbitraj banklarning turli valuta bozorlaridagi kurs farqi orqali foyda olishini bildiradi. U valuta tavakkalchiligi bilan bog'liq emas, chunki valuta savdosi bir vaqtning o'zida amalga oshadi. Masalan, bank vakili Gonkongda valutani sotib oladi (sotadi) va shu vaqtning o'zida u o'zining Nyu-Yorkdagi korrespondenti orqali shu valutani sotadi (sotib oladi).

Vaqtli arbitraj vaqt o'tishi bilan valuta kursi orasidagi farq orqali foyda olishdir. Valuta arbitraji spot va forvard sharoitida amalga oshirilishi mumkin va bu turdagi operatsiyalarda valuta tavakkalchiliklari mavjud bo'ladi.

Bank valuta operatsiyalarini bajarganda, unga xususiy valuta resurslarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valutar bo'yicha majburiyat va talablari orasidagi nisbat o'zgaradi. Bankning xorijiy valutilarni sotish va sotib olish jarayonida valutar bo'yicha talab va majburiyatlar nisbiy holati banklarning valuta holati deyiladi. Valuta bo'yicha majburiyatlar va talablar teng bo'lgan holat yopiq, teng bo'lmagani ochiq valuta holati deyiladi.

Ochiq valuta pozitsiyasida — bank valuta bo'yicha qarshi bitimni amalga oshirganda valuta kursining o'zgarishi natijasida oldingi sotgan valutasiga nisbatan kam valuta olishi, ya'ni zarar ko'rishi mumkin. Shuning uchun bu holatda valuta kursining o'zgarishi valuta tavakkalchiligining vujudga kelishiga olib keladi. Ochiq valuta holati uzoq yoki qisqa bo'lishi mumkin.

Qisqa valuta holatida sotilgan valuta bo'yicha majburiyatlar sotib olingan valuta bo'yicha talablardan oshadi, ya'ni xorijiy valutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'ladi. Uzoq valuta holatida esa, aksincha, xorijiy valutani sotib olish uni sotishdan yuqori bo'ladi, ya'ni sotib olingan valuta bo'yicha talablar uni sotish majburiyatlaridan ko'p bo'ladi. Bu holatlarni quyidagi misollar bilan batafsil tushuntirish mumkin. Masalan, ertalab bankda yapon iyenasi va funt sterling bo'yicha yopiq valuta holati bo'lsin. Bank ochilishi bilan mijoz bankka unga funt sterling sotish to'g'risida murojaat qilsin. Agar shu paytda 1 funt sterling — 172 iyena bo'lsa, bu bank mijozga valuta kursi bo'yicha 1 million funt sterling sotsin. Bunda bank ochiq valuta holatiga ega bo'ladi.

Angliya funt sterlingi bo'yicha qisqa valuta holati = 1000000 funt sterling;

Yaponiya iyenasi bo'yicha uzoq valuta holati = 172000000 yapon iyenasi.

Banklar har bir valuta holati bo'yicha tavakkalchilik darajasini belgilashadi. Rivojlangan mamlakatlar amaliyotida valuta holatini doimiy ravishda nazorat qilish uchun ular bilan bog'liq jarayonlar EHMlarga kiritilib, undagi ma'lumotlar bo'yicha valuta tavakkalchiliklarining oldini olish choralari ko'rib boriladi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Yuridik va jismoniy shaxslar pul mablag'larini bank hisobvaraqlariga, jamg'armalarga jalb qilish deganda nimani tushunasiz va u qanday operatsiyalarga kiradi?
2. Depozitlar nima va ular hajmining kengaytirish yo'llari?
3. Qanday operatsiyalar passiv operatsiyalar deyiladi?
4. Passiv operatsiyalarning shakllari va ularga misollar keltiring.
5. Bank aktiv operatsiyalarining mazmuni va bank faoliyatidagi ahamiyati.
6. Aktiv operatsiyalarning qanday turi mavjud va ularga ta'rif bering.
7. Kredit portfelidagi kreditlarning tasnifi bo'yicha turlari.
8. Qanday operatsiyalar bankning boshqa aktiv operatsiyalari tarkibiga kiritiladi?
9. Banklarning vositachilik operatsiyalari deganda nimani tushunasiz?
10. Banklarning ishonch operatsiyalari nima va ularning qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
11. Bank faoliyatida aktiv va passiv operatsiyalarni boshqarishning ahamiyati.
12. Tijorat banklarining likvidiligi deganda nimani tushunasiz va u qanday ataladi?
13. Tijorat banklari to'lovga layoqatliligi va uning ko'rsatkichlari.
14. Tijorat bankining to'lovga layoqatliligi qanday aniqlanadi?
15. Daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan daromadlar va ularni ta'riflang.
16. Banklarning likvidlilik darajasi qanday aniqlanadi?
17. Tijorat banklar likvidlilik va to'lovga layoqatliligiga ta'sir qiluvchi omillar.
18. Tijorat banklarining aktivlari va ularning xavf-xatari.
19. Tijorat banklarining daromadlarini sanang.
20. Tijorat banklarining xarajatlarini keltiring.
21. Tijorat banklarining daromadlarini oshirish imkoniyatlari bormi?

XII bob. AYLANMA MABLAG‘LAR VA MIJOZNING KREDITGA LAYOQATLILIGINI BAHOLASH USULLARI

12.1. Aylanma mablag‘lar va ularni tashkil qilishda bank kreditining roli

O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish, pul muomalasini barqarorlashtirish asosida milliy pul birligini mustahkamlashning asosiy yo‘llaridan biri — ishlab chiqarishni rivojlantirish va uni takomillashtirishdan iborat. Ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va uning samaradorligini oshirish, xomashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya va boshqa resurslardan to‘g‘ri foydalanish, ularni ishlab chiqarishda qo‘llash, ularni iqtisod qilish, material xarajatlarini kamaytirish, arzon, lekin sifatli materiallarni ishlab chiqarishda qo‘llash yo‘li bilan amalga oshirilishi mumkin. Shuni ta’kidlashimiz lozimki, ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning samaradorligini oshirish, avvalambor, aylanma mablag‘lardan to‘g‘ri foydalanishga bog‘liq.

Har bir xo‘jalik subyekti o‘z ishlab chiqarishini tashkil qilish, ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun ma‘lum qiymatni avanslashtirishi kerak. Ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta‘minlash uchun esa avanslashtirilgan qiymat ishlab chiqarish va muomala borasida doimiy ravishda aylanib turishi zarur. Avanslashtirilgan qiymat mehnat vositalari va predmetlarini sotib olishga sarflanishi mumkin. Shu jihatdan ishlab chiqarish vositalarini ikki shakldagi aktivlarga, ya‘ni uzoq muddatli va aylanma aktivlarga bo‘lish mumkin. Uzoq muddatli aktivlar ishlab chiqarishda uzoq yillar davomida qatnashadi. Eskirib borishi bilan bunday aktivlar o‘z qiymatini qisman yangi yaratilayotgan mahsulotga o‘tkazib boradi.

Aylanma aktivlar uzoq muddatli aktivlardan farq qilib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta qatnashadi va yaratilgan mahsulotga o‘z qiymatini to‘la o‘tkazadi, shakli o‘zgaradi. Aylanma aktivlar aylanish jarayonida uch bosqichni bosib o‘tadi: pul, ishlab chiqarish va tovarlarni sotish bilan bog‘liq bosqichlar.

Aylanishning birinchi bosqichida ishlab chiqarish vositalari sotib olinadi ($P-T(i/v)$). Korxonalarining ajratilgan pul fondlari ishlab chiqarishning ashyoviy omiliga aylanadi. Birinchi bosqich-

ning xususiyati shundaki, bu bosqichda ba'zi korxonalar o'z mablag'lari yetarli bo'lmagan hollarda qarzga bank kreditini oborotga jalb qilishlari mumkin.

Aylanma aktivlar aylanishining ikkinchi bosqichi — ishlab chiqarish bosqichi ($T-i/ch-T'$) bo'lib, bunda ishlab chiqarish omillari (ish kuchi va ishlab chiqarish vositalari) qo'shilishi yuzaga keladi va bu jarayon aylanma aktivlar aylanishining iqtisodiy mohiyatini yanada chuqurroq ifodalashga yordam beradi. Chunki ikkinchi bosqich asosiy va hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda yangi qiymatga ega bo'lgan yangi mahsulot yaratiladi. Ikkinchi bosqich ishlab chiqarishda samaradorlikka erishish omillariga boy bo'lgan bosqich bo'lib, mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish uchun: ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan to'liq va o'z vaqtida ta'minlash; material resurslarini iqtisod qilgan holda ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxini arzonlashtirish; mehnat resurslaridan to'g'ri foydalanish zarur.

Aylanma aktivlar aylanishining uchinchi bosqichi ($T'-P$)da yangidan yaratilgan mahsulot realizatsiya qilinadi. Oxirgi bosqichda aylanma mablag'lar yana boshlang'ich shakl — pul shakliga o'tadi va bu esa aylanish jarayonini boshidan boshlash imkonini beradi.

Aylanma aktivlar aylanishining uchala bosqichi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va ularni o'rganish katta ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri tashkil qilish, uning uzluksizligini ta'minlash, aylanish bosqichlari bo'yicha aktivlarni to'g'ri taqsimlash ishlab chiqarishda samaradorlikka, korxonalar moliyaviy faoliyatining yaxshi natijalarga erishishiga olib kelishi mumkin.

Fondlar aylanishining asosiy shakli — pul shakli ishlab chiqarishni tashkil qilishda asosiy rol o'ynaydi. Shuning uchun ular aylanishining asosiy shakli, jarayon boshlanishida pul mablag'larini avanslashtirish va jarayon tugashida aktivlarning pul shakliga o'tishidir. Haqiqatda pul mablag'larini avanslashtirmasdan turib fondlar aylanishini boshlash mumkin emas va shundan kelib chiqqan holda boshqa bosqichlar o'z-o'zidan amalga oshirilmaydi.

Korxonalarning avanslashtirilgan mablag'lari natural-ashyoviy shaklda va boshqa shaklda, ya'ni qiymat shaklida bo'lishi mumkin. Aktivlarning qaysi bir turini moslashtirishga qarab, ular asosiy va aylanma mablag'larga bo'linadi.

Avanslashtirishning xususiyati shuki, mablag'lar korxona oborotida doimiy ravishda bo'lib turadi va aktivlarning aylanishiga

qarab o'z shaklini o'zgartiradi. Aktivlarning aylanishi davomida aylanma mablag'lar pul shaklidan ishlab chiqarish zaxiralari shakliga, ishlab chiqarish zaxiralari shaklidan tugallanmagan ishlab chiqarish (tayyor bo'lmagan mahsulot)ga, tugallanmagan ishlab chiqarishdan tayyor mahsulot shakliga o'tadi. Oxirgi bosqichda mahsulot sotiladi, ya'ni tovar shaklidan pul shakliga o'tadi va jarayon boshida avanslashtirilgan mablag'lar kelib tushgan tushum hisobidan tiklanadi.

Aylanma aktivlar korxona balansining aktiv qismida ko'rsatilib, quyidagi tarkibiy guruhlariga bo'linadi:

I guruh. Tovar-moddiy boyliklar, bularga:

- 1) ishlab chiqarish zaxiralari;
- 2) tayyor mahsulot;
- 3) tovarlar kiradi.

II guruh. Ishlab chiqarish xarajatlari, bularga:

- 1) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- 2) kelgusi davr xarajatlari va boshqalar kiradi.

III guruh. Pul mablag'lari, bularga:

- 1) g'aznadagi pul mablag'lari;
- 2) valuta mablag'lari;
- 3) hisob-kitob schotidagi pul mablag'lari;
- 4) boshqa schotlardagi pul mablag'lari kiradi.

IV guruh. Debitorlar, bularga:

- 1) xaridor va buyurtmachilar bilan hisoblashishlar;
- 2) bo'nak to'lovlari;
- 3) budjet bilan hisob-kitoblar;
- 4) xodimlar bilan hisob-kitoblar;
- 5) sho'ba korxonalar bilan hisob-kitoblar;
- 6) uyushma korxonalar bilan hisob-kitoblar;
- 7) ta'sischilar bilan hisob-kitoblar;
- 8) boshqa debitorlar kiradi.

Aylanma aktivlarning aylanish davridagi xususiyati xo'jalik subyektining qaysi tarmoqqa taalluqli ekanligiga bog'liq. Mavsumiy tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, tayyorlov, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi tarmoqlar)da aylanma aktivlarning aylanishi bir tekisda kechmaydi.

Chunki, bu tarmoqlarda aylanma aktivlarga bo'lgan ehtiyoj yilning fasliga, mavsumga qarab turlicha bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jaligida qish, bahor oylarida aylanma aktivlarga bo'lgan talab oshishi, kuzga kelib aylanma aktivlarga bo'lgan talab kamayishi

mumkin. Qishloq xo'jaligi va shunga o'xshash boshqa tarmoqlarda aylanma aktivlarga bo'lgan talab bank kreditini jalb qilish yo'li bilan qoplanishi mumkin.

Mavsum bilan bog'liq bo'lmagan tarmoqlar (sanoat, savdo, ta'minot va boshq.)da aylanma aktivlarning aylanishi (mahsulot sotib olish, ishlab chiqarish va sotish jarayonini amalga oshirish) bir maromda kechishi mumkin. Shunga qaramasdan, nomavsumiy tarmoqlarda ham materiallarning mol yetkazib beruvchidan kelib tushishda, tovar ortiqcha yoki kam kelib tushganda, transport bo'yicha qiyinchiliklar bo'lganda, import mollar ko'p miqdorda kelib tushganda, tayyor mahsulotni sotish jarayoni va boshqalarda aylanma mablag'larga bo'lgan talab bank krediti hisobidan qoplanishi mumkin.

1990-yilgacha aylanma aktivlar bo'yicha normativlar o'rnatilgan. Normativ — bu minimal miqdordagi zaxiralar bo'lib, ular doimo xo'jalik subyektlari oborotida bo'lishi lozim. Normativ miqdorini korxonalar o'z mablag'i hisobidan qoplashi belgilab berilgan.

Korxona va tashkilotlar o'zida mavjud zaxira va xarajatlar summasini xomcho't qilish asosida o'tgan davrda mavjud mablag'lar va kutilayotgan o'zgarishlarni hisob-kitob qilish yo'li bilan kreditga bo'lgan talabni aniqlaydilar.

Xo'jalik subyektlarining aylanma aktivlari quyidagi manbalar hisobidan tashkil qilinadi: 1. Korxonaning o'z aylanma mablag'lari. 2. Bank kreditlari. 3. Kreditor qarzlari. 4. Boshqa manbalar.

Xo'jalik subyektlari ishlab chiqarish va tovarlarni sotish jarayonini normal olib borish uchun tovar-moddiy boyliklar va ishlab chiqarish xarajatlarining minimal miqdorida o'z aylanma mablag'lariga ega bo'lishi kerak.

Korxonalarning o'z aylanma mablag'lari quyidagi manbalardan tashkil topadi:

- a) davlat korxonalarida budjetdan ajratmalar hisobidan;
- b) yuqori tashkilotlarning ajratmalari;
- d) ta'sischilarning pay badallari;
- e) aksiyador korxonalarda aksiyalar chiqarish va sotish yo'li bilan vujudga keladigan manbalar hisobidan.

Korxonaning o'z aylanma mablag'lari uning kapitalida o'z ifodasini topadi. Ustav kapitali asosan foyda hisobidan yoki qo'shimcha aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan ko'paytirib boriladi. Korxonaning o'z kapitali miqdori qancha yuqori bo'lsa, uning faoliyati shunchalik boshqa kreditorlarga bog'liq bo'lmaydi, ya'ni

o'z aylanma mablag'larining yuqori salmog'i korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqilligidan dalolat beradi.

Aylanma aktivlarning ikkinchi manbayi — bank krediti va boshqa qarz mablag'lari hisoblanadi. Korxonaning normal faoliyatini olib borish uchun o'z aylanma mablag'lari yetarli bo'lmasa, oborotga qisqa muddatli bank kreditlari jalb qilinishi mumkin. Xo'jaliklar faoliyatida bunday ahvol mavsumiy va vaqtinchalik zaxiralar va xarajatlarni qoplash, akkreditiv ochish va boshqa hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida va boshqa shunga o'xshash holatlarda yuzaga keladi.

7-jadval

Aylanma aktivlarni tashkil qilish manbalari (foiz hisobida)

Manbalar	01.01.1987-y.	01.01.1990-y.	01.01.2000-y.	01.01.2015-y.
O'z aylanma mablag'lari	25	30	40	52,3
Bankkreditlari	50	40	36	33,0
Kreditor qarzlar	14	16	14	10
Boshqa manbalar	11	14	10	4,7
Jami	100	100	100	100

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, oxirgi yillarda aylanma aktivlarning manbasidagi korxonaning o'z aylanma mablag'lari salmog'i oshib bormoqda. O'tgan asrning 80-yillaridan aylanma mablag'larning 50 % dan ortig'i bank krediti hisobidan tashkil qilingan bo'lsa, 2016-yilga kelib korxonaning o'z mablag'lari miqdori 52,3 % ni tashkil qilgan. Bu ko'rsatkich xo'jalik faoliyatini olib borish mustaqilligidan dalolat beradi.

Xo'jalik subyektlarining aylanma aktivlarini tashkil qilishda kreditning rolini quyidagilar bilan ifodalash mumkin:

1. Kreditning xo'jalik oborotida ishtirok etishi aylanma mablag'larni iqtisod qilishga olib keladi.
2. Kredit xo'jaliklar faoliyatida uchrab turuvchi mavsumiy ehtiyoj, boshqa holatlar bilan bog'liq bo'linishlarning oldini olishga yordam beradi.
3. Kredit ishlab chiqarish, tayyorlov va sotish jarayonini tezlashtiradi va hajmini oshiradi.
4. Kredit o'z vaqtida hisob-kitoblarni amalga oshirishga imkoniyat yaratadi.

5. Bank korxonalarga kredit berish yo'li bilan ularning faoliyatini yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Aylanma aktivlarning uchinchi manbayi — kreditor qarzlaridir. Kreditor qarz shaklidagi mablag'lar korxonaga tegishli bo'lmagan mablag'lar bo'lsa-da, ular korxona oborotida doimo ishtirok etadi. Shu tufayli ular aylanma aktivlarning manbayi hisoblanadi. Kreditor qarzlariga quyidagilar kiradi:

1. Mol yetkazib beruvchilar bilan hisoblar.
2. Budjet bo'yicha qarzlar.
3. Mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzlar.
4. Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzlar.
5. Mulkiy va shaxsiy sug'urta bo'yicha qarzlar.
6. Budjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzlar.
7. Sho'ba korxonalariga qarzlar.
8. Uyushma korxonalariga qarzlar.
9. Boshqa kreditorlar.

Aylanma aktivlarning boshqa manbalariga moddiy rag'batlantirish fondi va boshqa fondlar qoldiqlari kirishi mumkin. Korxonalarining moliyaviy ahvoli ijobiy bo'lsa, u o'z vaqtida bank kreditini to'lashi, mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitob qilishi, ish haqini to'lashi, budjetga to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirishi mumkin.

Korxonaning moliyaviy ahvoli yomonlashganda to'lanmagan qarzlar hosil bo'ladi. To'lanmagan qarzlar:

- a) bank kreditlari bo'yicha;
- b) mol yetkazib beruvchilarga o'z vaqtida to'lanmagan qarzlar;
- d) ish haqi bo'yicha to'lanmagan qarzlar va boshqalar bo'yicha yuzaga keladi.

To'lanmagan qarzlarning yuzaga kelish sabablari korxona ko'zlagan rejalarining amalga oshirilmaganligi, aylanma aktivlardan foydalanishida samaraga erisha olmaslik va boshqalar bo'lishi mumkin.

Aylanma aktivlardan foydalanishda bo'ladigan kamchiliklar:

1. Korxonalar o'z aylanma mablag'lari bilan yetarli ta'minlanmagan sharoitida;
2. Aylanma aktivlar aylanishi sekinlashganda;
3. Korxonada talabdan ortiqcha tovar-moddiy boyliklar zaxiralari yig'ilib qolganda;
4. Aylanma aktivlar ko'zda tutilganidan boshqa maqsadlarga ishlatilganda yuzaga keladi.

Korxona o'z aylanma aktivlarining holatini, ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini doimiy nazorat qilib borishi lozim. Aylanma aktivlardan foydalanishning samaradorlik ko'rsatkichlari bo'lib:

- a) aylanma aktivlarning kunlarda aylanishi;
- b) aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti;
- d) korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi;
- e) korxona oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari kabi asosiy ko'rsatkichlar va bir necha qo'shimcha ko'rsatkichlar mavjud.

1. Aylanma mablag' (aktiv)larning kunlarda aylanishi ($Ak.a.$) aylanma mablag'lar bir marta aylanishi ($ya'ni, P-T...i/ch...T'-P'gacha$) uchun necha kun ketganligini tavsiflaydi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ak.a. = \frac{Ao'.q. \cdot K}{S}$$

bu yerda, $Ao'.q.$ — aylanma mablag' (aktiv)larning o'rtacha qoldig'i; K — hisoblanayotgan davrning kunlar soni (90 kun, 180 kun, 360 kun); S — sotuv hajmi.

Aylanma aktivlarning kunlarda aylanish sonining qisqarishi ular aylanishining tezlashuvidan, bu o'z navbatida, sotuv hajmi va foydaning ko'payishidan, aksincha holat esa korxonaning moliyaviy ahvoli tangligidan dalolat beradi.

2. Aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti (Ka) ma'lum bir davr (1 yil, 6 oy, 1 oy) ichida aylanma aktivlari necha marta aylanganidan dalolat beradi va quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Ka = \frac{S}{Ao'.q.}$$

Aylanma aktivlar ma'lum bir davr oralig'ida qancha ko'p aylansa, uning samaradorligi shuncha yuqori bo'ladi, ya'ni shuncha marta daromad olishga erishish mumkin. Har bir xo'jalik subyekti o'zida mavjud bo'lgan aylanma mablag'larning tezroq aylanishini ta'minlashi lozim. Bu esa korxona tushumining ko'payishiga, uning mol yetkazib beruvchilar, budjet, bank va boshqa subyektlar oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishga imkon yaratadi.

3. Aylanma aktivlarning samaradorligini ifodalovchi keyingi ko'rsatkich — korxonaning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi yoki muxtoriylik koeffitsiyenti (Km)dir. Bu ko'r-

satkich korxonaning moliyaviy jihatdan mustaqillik darajasini ko'rsatib, o'z mablag'lari manbalarini korxona balansining jami passiviga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

$$Ka = \frac{O'zMM}{Bp},$$

bu yerda, $O'zMM$ — o'z mablag'lari manbasi (balans 390-qator); Bp — balans passivi (550-qator).

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasi 30 % dan kam bo'lmasligi lozim. Agar bu ko'rsatkich 60 % dan yuqori bo'lsa, kreditlash bo'yicha risk minimal bo'lishi mumkin.

4. Korxona oborotida mavjud bo'lgan o'z aylanma mablag'lari miqdori korxonaning likvidligini ifodalashi mumkin. Bu ko'rsatkich (HMA) quyidagicha aniqlanadi:

$$HMA = O'zMM - Ua,$$

bu yerda, Ua — uzoq muddatli aktivlar (110-balans qatori — 350 boshq.) (qoplanmagan zararlar).

Agar korxonaning uzoq muddatli aktivlari uning o'z mablag'lari manbasidan yuqori bo'lsa, bunday korxonalar «nolikvid korxonalar» deyiladi va ularga kreditlar berilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, aylanma mablag' (aktiv)lari xo'jalik subyektlari faoliyatining asosi bo'lib, bank tomonidan beriladigan kreditlarning aksariyat qismi aylanma aktivlarga yo'naltiriladi. Shu tufayli har bir xo'jalik subyekti aylanma aktivlarini to'g'ri tashkil qilmog'i, ulardan foydalanishda samaradorlikka erishmog'i lozim.

12.2. Mijozning kreditga layoqatliligi tushunchasi

Kreditga layoqatlilik — bu mijozning moliyaviy faoliyatiga har tomonlama berilgan baho bo'lib, u qarz oluvchining so'ralayotgan kreditni (asosiy qarz summasi va u bo'yicha foizlarni) o'z vaqtida qaytarish va boshqa qarz majburiyatlarini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlarining, banklar faoliyatining tijoratlashuvi yuzaga keladi. Keyingi yillarda turli xil mulkchilik shakliga asoslangan korxonalar tashkil topdi. Bu korxonalar qaysi mulkchilik shakliga asoslangan bo'lishiga qaramasdan iqtisodiy jihatdan to'liq mustaqil bo'lib, o'z xarajatlarini o'z

daromadlaridan qoplaydilar. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jihatdan mustaqil bo'lgan korxonalarda qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj yuzaga keladi va bu ehtiyoj zarur bo'lganda bank kreditlari hisobidan qoplanishi mumkin. Shu sababli, bozor iqtisodiyoti sharoitida kredit va uning muhim elementlaridan biri kreditga layoqatlilikni baholashning o'rni va roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki banklar ham bozor munosabatlarining mustaqil subyektlaridan bo'lib, iqtisodiy jihatdan faoliyat natijalari uchun o'zlari javobgar hisoblanadilar.

Biz oldingi paragraflarda ta'kidlaganimizdek, banklarning maqsadi ham korxonalarinikiga o'xshash bo'lib, ular o'z xarajatlarini o'z daromadlari hisobidan qoplab, yuqori foyda olishga intiladilar. Banklarning foyda bilan ishlashi ularning yanada keng tarmoqli faoliyat olib borishiga, mijozlarga ko'rsatadigan xizmat turlari va sifatini kengaytirishga, ustav kapitalini oshirishga, bank xodimlarini moddiy rag'batlantirishga, ko'proq mablag' ajratishga, o'z aksionerlariga ko'proq dividendlar to'lashning va bularning barchasi bankka bo'lgan ishonchning yanada oshishiga imkoniyat yaratadi. Tijorat banklari faoliyatida qo'ygan maqsadga erishish va bergan kreditlarining samara bilan bankka qaytib kelishini ta'minlashi uchun mijozning moliyaviy holatini, uning kreditni o'z vaqtida qaytara olishi imkoniyatlarini tekshirib ko'rishi lozim.

Kreditlash jarayoni turli xildagi risk omillari bilan bog'liq bo'lib, kreditga layoqatlilik kreditni o'z vaqtida to'lashni o'zida mujassamlashtiradi. Shuning uchun bank ssuda berayotganda kreditga layoqatlilikni o'rganishi, ya'ni qarz oluvchining moliyaviy holatini hamda uning kreditni o'z vaqtida to'liq qaytarib berish qobiliyatini baholashni o'ziga shart deb biladi. Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishning maqsadi qarz oluvchining majburiyatini o'z vaqtida va to'liq qaytarib berish qobiliyatini aniqlashdan iborat. Shu bois bank o'ziga olishga tayyor bo'lgan risk darajasi u taqdim etayotgan kredit hajmi va kredit berish shartlarining qay darajada bajarilishiga bog'liq.

Bank nafaqat mijozning ma'lum kunlardagi to'lov qobiliyatini baholashi, shu bilan birga uning kelajakdagi moliyaviy barqarorligini ham prognozlashi zarur. Moliyaviy barqarorlikni va kredit operatsiyalaridagi risk hisobini obyektiv baholash, bankka kredit resurslarini samarali boshqarish hamda foyda olish imkonini beradi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi korxonalarning to'lov qobiliyati va barqarorligini aniqlashda chet el tajribasiga asoslangan buxgalteriya hisobini yuritish zaruratini tug'dirdi, bunda bux-

galteriya balansining yangi tahlilini yuritish asosiy o'rinni egallaydi. Balansdagi aktiv va passivlarni qabul qilingan moddalar bo'yicha guruhlashtirilishi, to'lov qobiliyati va kreditga layoqatlilikni yetarli darajada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Bank risklarini kamaytirish va uning daromadini oshirishda kredit jarayonini to'g'ri tashkil qilish, mijozning kreditga layoqatlilikini aniqlash muhim o'rin tutadi. Mijozga berilgan kredit o'z vaqtida qaytib kelishini xohlaydigan bank avvalambor mijozning kredit zayavkasi va uning kredit tarixini mukammal o'rganib chiqishi lozim. Bu jarayon bank riskining oldini olishning ilk bosqichi hisoblanadi.

Qarz oluvchining kreditga layoqatlilikini o'rganish va kredit berilgandan keyin kredit monitoringini muntazam olib borish bank riskini kamaytirish va uning daromadini oshirishning navbatdagi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

12.3. Mijozning kreditga layoqatlilikini baholashning manbalari

Kredit mexanizmi xo'jalik mexanizmining tarkibiy qismi bo'lib, o'z ichiga kreditlash shartlarini, usullarini va kreditni boshqarish tamoyillarini oladi. Kredit mexanizmi yordamida bank tizimining kredit siyosati amalga oshiriladi. Kreditlash jarayonini tashkil qilish kredit zayavkasini ko'rib chiqishdan boshlanadi. Biz amaliyotda kredit zayavkalarini ko'rishda nimalarga e'tibor berish zarurligini ta'kidlamogchimiz.

Har bir mijozga chuqur diqqatlilik bilan munosabatda bo'lish, har bir bank xodimining faoliyat ko'rsatish qoidalarining ajralmas qismi bo'lishi kerak. Odatda, o'z mijozlariga diqqat bilan muomala qilmaydigan xodimlari bo'lgan bankning, bizning fikrimizcha, kelajagi bo'lmaydi. Banklar bilan mijozlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning aksariyat jihatlari bizga ma'lum bo'lganligi bois, bank bilan mijoz o'rtasida mavjud kredit munosabatlariga to'xtalmasdan, jahon amaliyotida kredit jarayonining tashkil qilinish asoslariga qisqacha to'xtalamiz.

Jahon amaliyotida kreditlash jarayonini tashkil qilishda bank xodimi mijozlarga kreditlash shartlari haqida ma'lumot beradi va bankning anketa savollariga javob berishni taklif qiladi. Chet el banklarida mijozlar bilan bo'lgan birinchi va undan keyingi uchrashuvlar natijasi hisobotlarda umumlashtiriladi. Bu hisobotlar

ma'lum miqdorda savollarning standart yig'imini o'z ichiga oladi. Bunday hisobotga mijozning bankka har tashrifidan so'ng o'zgartirish kiritiladi va yangi ma'lumot bilan to'ldiriladi. Bu hisobotlar kredit inspektoriga kelgusi mijoz to'g'risida uchrashuvlari oldidan kerakli ma'lumotlarni beradi. Kelgusi mijoz kredit inspektori bilan bo'ladigan uchrashuvga olinadigan ssuda, uning ishlatilish maqsadi, summasi, qaytarilish muddati va taqdim qilingan ta'minotini o'z ichiga olgan kredit zayavkasi bilan keladi.

Ko'pgina davlatlarda nufuzli banklar kredit arizasi bilan birga bir necha hujjatlarni ko'rib chiqadi, bularga:

1). Qarz oluvchi kompaniya (korxona) ta'sis hujjatlarining notarial tasdiqlangan nusxasi.

2). Moliyaviy hisobot, korxona balansi va oxirgi uch yil uchun foyda va zarar hisobotini o'z ichiga oladi. Balans yil oxirigacha tuzilib, unda aktivlar, majburiyatlar va kapital tuzilmasi ko'rsatiladi. Foyda va zarar schoti bir yillik vaqtni o'z ichiga olib, kompaniya daromadi va harajatlari, sof daromadi, uning rezervga taqsimlanishi va chegirmalar, dividend to'lovlari va h.k.lar to'g'risida batafsil ma'lumot beriladi.

3). Kassa tushumlari va harakati to'g'risida hisobot. U ikki hisobot muddatida tuzilgan balanslarning solishtirilishiga asoslangandir va u har xil bo'limlar va fondlar harakatida bo'ladigan o'zgarishlarni ko'rishga yordam beradi. Hisobot resurslari defitsitini, ishlatilishini, foizlar uchun mablag'lar bo'shash vaqti va kassa tushumlari defitsitining yuzaga kelishi va h.k.ning umumiy holatini ko'rishga yordam beradi.

4). Ichki moliya hisoboti. Bu hisobot kompaniya moliyaviy holati, 1 yil, chorak yoki oy davomida resurslarga bo'lgan ehtiyojining o'zgarishlarini aks ettiradi.

5). Ichki tezkor hisob bo'yicha ma'lumotlar. Balans tuzish uchun ko'p vaqtni talab qiladi. Lekin kreditor bankka qarz oluvchi kompaniya to'g'risida ba'zi bir tezkor hisobot ma'lumotlari kerak bo'lib qolishi mumkin.

6). Moliyalashtirishning prognozi. Bu hisobot kelgusi sotuvni baholash, xarajat, tovarni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar, debitor qarzdorlik, zaxiralar qaytarilishi, naqd pulga ehtiyoj, kapital qo'yilma va h.k.larni o'z ichiga oladi.

7). Soliq deklaratsiyasi eng kerakli qo'shimcha axborot sifatida. Unda qarz oluvchi soliq to'lovchi sifatida boshqa hujjatlarga kirgizilmagan axborotlar bo'lishi mumkin.

8). Biznes-plan. Ko'pgina kredit zayavkalari hali moliya hisoboti va boshqa hujjatlarga ega bo'lmagan ishni endi boshlayotgan korxonalarni moliyalashtirish bilan bog'liq. Bunday paytda qarz oluvchi kompaniya bankka kreditlanadigan loyiha maqsadi va uni amalga oshirish usullari haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi batafsil biznes-planni taqdim etishi kerak.

Kredit inspektori kredit zayavkasi va unga kiritilgan hujjatlarni yaxshilab o'rganib chiqadi. Bundan so'ng u kelgusi qarz oluvchi bilan yana bir bor suhbatlashadi. Suhbat davomida kredit inspektori qarz oluvchi kompaniya (bank) ishlarini har tomonlama o'rganishi shart emas, u kreditor-bankni qiziqtiradigan savollarga kerakli darajada ahamiyat berishi kerak.

Ko'zga ko'ringan chet el banklarining amaliyoti shuni ko'rsatadiki, kelgusi mijoz bilan suhbat aniq bir tartibda berilgan savollarga bog'liq bo'lishi mumkin. Bank, kreditlashning birinchi bosqichida quyidagilarni aniqlashi kerak:

A. Qarz oluvchining ishonchliligi va kreditga layoqatliligi, uning hamkor sifatidagi faoliyati doimiyliigi va samarasi.

B. Kredit zayavkasining asoslanganligi va kredit qaytarilishi-ning ta'minlanganlik darajasi. Bank kerak bo'lsa, kredit taklifi bo'yicha o'z talablarini ishlab chiqishi va mijozni u bilan tanishtirishi mumkin.

D. Kredit taklifining bank kredit siyosati va ssuda portfeli tuzilmasiga to'g'ri kelishi. Yangi kredit berish va kredit portfeli diversifikatsiyasi kredit riskining pasayishiga olib keladimi yoki yo'qmi degan savolga javob topishi lozim.

Bankning kredit berish bilan shug'ullanuvchi xodimlari yaxshi bilmaydigan iqtisod tarmoqlaridagi korxonalariga ssuda bermasligi kerak. Lekin bunday hollarda kredit taklifini baholash uchun nufuzli ekspertlarni jalb qilishi mumkin. Ammo bu bankning qo'shimcha xarajatiga olib kelsa-da, kreditlash bilan bog'liq risklarining oldini olishi mumkin.

Har qanday ariza va qo'shimcha hujjatlar hamda suhbat natijalarini aniqlashning hal qiluvchi omili bo'lib qarz xarakteri va kreditga layoqatliligini aniqlash hisoblanadi. Kredit inspektori qarz oluvchiga arizani tayyorlash davomida mijozning kreditni qoplashga loyiq qimmatli aktivlarini va daromad miqdorini biladi. Mijozning og'zaki javoblari yozma bergan ma'lumotlariga qaraganda ko'proq ma'lumot beradi. Shu bilan bir vaqtda inspektor mijoz hamkorlik qilgan banklarga murojaat qiladi.

Kredit inspektori qarz oluvchi daromadining faqatgina miqdoriga emas, balki barqarorligiga ham e'tibor berish kerak. Ular mijozdan sof daromad haqida ma'lumot olishni istaydilar. Daromadning miqdori va doimiyliigi turg'unligining bilvosita ko'rsatkichi bo'lib, mijozlarning depozit hisoblaridagi o'rtacha bir kunlik qoldiq to'g'risidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Qarz oluvchi tomonidan berilgan bu ma'lumotlar kredit inspektori tomonidan tegishli bankdan olingan ma'lumotlar bilan taqqoslanadi.

Bank depozit hisoblaridagi salmoqli qoldiqlarning bo'lishi mijoz moliyaviy ahvolidan ishonchliligidan, uning moliyaviy intizomligidan va olingan kreditlarni qaytarish borasidagi intilishlari jiddiyligidan dalolat beradi.

Tajribali kredit inspektori ahamiyat beradigan omillardan yana biri — mijozning bir joyda uzoq va doimiy faoliyat ko'rsatishi, yashashi hamda mashg'ul bo'lishidir. Ko'pgina banklar, odatda, ko'rsatilgan joyda bir necha oygina ishlayotgan shaxslar va yaqinda ro'yxatdan o'tgan firmalarga rad javobini beradilar.

Kredit inspektorlari «qarzlar piramidasi» deb ataluvchi holatning paydo bo'lishini qo'llab-quvvatlamaydilar. «Piramida» holati bu qarzдор 1 ta bank yoki firmadan olgan qarzini to'lash uchun boshqa kreditordan qarz olishi tushuniladi. Mijozning kredit kartochkalari bo'yicha qarzining kattaligi, ko'pligi o'zining hisobidan yozib berilgan cheklarning tez-tez qaytib kelishiga inspektor alohida e'tibor beradi. Bunday dalillar asosida mijozning haqiqiy moliyaviy ahvoli va uning pul mablag'larini boshqarish qobiliyati haqida xulosa qilinadi.

Agar mijoz bilan ishlarni davom ettirish hal qilinsa, unda inspektor kredit dosyesini yig'adi va uni kredit bo'limiga yuboradi. Bu bo'limda mijozning kreditga layoqatliligi chuqur o'rganiladi va kredit riskiga baho beriladi.

Kredit mexanizmining muhim elementlaridan biri — kreditga layoqatlilikdir. Korxonalarning kreditga layoqatliligini hisobga olgan holda kredit berish, kreditni o'z vaqtida qaytarishning muhim shartidir. Davlat mulkchiligiga asoslangan jamiyatda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit mexanizmda muhim o'rinni egallay olmaydi. Banklar faoliyatiga davlat yakka hukmronligi ularning mustaqil subyekt sifatida faoliyat ko'rsatishiga to'sqinlik qiladi va kredit resurslari markazlashgan tarzda, reja asosida tasdiqlanadi. Eng xususiyatli tomoni shundaki, banklar beradigan kreditlari bo'yicha foiz stavkalarini mustaqil o'zlari belgilay oladilar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida esa, kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi kredit berishda e'tibor qilinadigan asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lib qoladi. Chunki tijorat banki o'z faoliyati natijasi uchun to'liq javobgar hisoblanadi. Kredit uchun foiz esa uning asosiy daromad manbayi bo'lib qoladi.

Korxonaning kreditga layoqatliligini o'rganish tijorat bankiga kredit berish mumkinligini aniqlashga, uning miqdorini, foiz stavkasining darajasini belgilashga imkon beradi. Bundan tashqari, kreditga layoqatliligini aniqlash ssudani o'z vaqtida qaytarish ehtimolini, eng asosiysi, bank riskini kamaytirishga imkon beradi.

Kreditga layoqatlilikni baholash korxonaning o'zi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Bu ko'rsatkichlarning tahliliga asoslanib, ular mol yetkazib beruvchi xaridorlar va boshqa banklar bilan o'zaro munosabatlarni o'rnatishlari mumkin.

Ijobiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichiga ega bo'lgan korxonalar hech qanday to'siqlarsiz kredit olishlari va uning hisobidan tovar-moddiy boyliklarni sotib olishi, salmoqli mablag'larni ishlab chiqarishni rivojlantirishga, oldindan olingan kreditlar bo'yicha qarzlarni to'lashga yo'naltirishlari mumkin. Salbiy kreditga layoqatlilik ko'rsatkichiga ega bo'lgan korxonalar bankdan kredit ololmasa-da, o'z moliyaviy ahvolini yaxshilash, ishlab chiqarish, sotuv hajmini, o'z mablag'lari miqdorini, rentabellik ko'rsatkichlarini oshirish bo'yicha choralar ishlab chiqish lozimligi to'g'risidagi axborotga ega bo'lishadi.

Korxona va banklar uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining ahamiyati muhimligini hisobga olib biz kreditga layoqatlilik ko'rsatkichining iqtisodiy mohiyati to'g'risida fikr yuritmoqchimiz.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu ko'rsatkichning mohiyati to'g'risida turli ta'riflarni uchratish mumkin. Ko'pgina mualliflar tomonidan kreditga layoqatlilikka, korxonalarning qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyati sifatida ta'rif beriladi. Bizning fikrimizcha, bu ta'rif ko'proq korxonaning to'lovga layoqatliligiga berilgan ta'rifdir. Amaliyotda kreditga layoqatlilik ko'rsatkichi ko'proq bankdan qarz oluvchi korxona faoliyatini ifoda qiladi. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini ikki tomonlama ko'rib chiqish mumkin:

- qarz oluvchi nuqtayi nazaridan kreditga layoqatlilik;
- kredit shartnomasini tuzish imkoniyati, olingan kreditlarni o'z vaqtida qaytara olish qobiliyatini ifodalasa;
- bank nuqtayi nazaridan — korxonaga beriladigan kreditning hajmini to'g'ri aniqlay olish mas'uliyatini bildiradi.

Agar qarzlarni to'lash miqyosida qaraydigan bo'lsak, kreditga layoqatlilikka nisbatan to'lovga layoqatlilik tushunchasi kengroqdir. Chunki to'lovga layoqatlilik jismoniy va huquqiy shaxslarning barcha qarz va majburiyatlarini o'z vaqtida to'lay olish imkoniyatini ifodalaydi. Kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan farq qilib, ssuda bo'yicha qarzlarni o'z vaqtida to'lash imkoniyatini ko'rsatadi. Undan tashqari, kreditga layoqatlilik to'lovga layoqatlilikdan to'lash manbalari bilan ham farq qiladi.

Korxona, tashkilotlar o'z qarz majburiyatlarini sotishdan tushgan tushum yoki boshqa har xil tushumlar hisobidan amalga oshirsa, kredit bo'yicha qarzlarni to'lash birinchi navbatda mahsulotni sotish hisobidan tushgan tushumdan amalga oshirilishi belgilanadi. Bank kreditini to'lash bo'yicha muammolar yuzaga kelganda, ssudani to'lashning kafolatlik manbalari qo'l kelishi mumkin. Bular:

- ssuda bo'yicha garov sifatida olingan mulk;
- boshqa bank yoki korxonalarning kafolati;
- sug'urtalash hisobidan qoplash va boshqalar.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri kredit bergan bank, korxona to'lovga layoqatli bo'lmagan holda ham bergan kreditni, to'liq yoki qisman qaytarib olishni mo'ljallashi mumkin.

O'zining barcha ahamiyatiga qaramasdan, bu ko'rsatkichlar ayrim ma'noda chegaralangan ahamiyatga ega. Birinchidan, ko'pgina ko'rsatkichlar, shu jumladan, moliyaviy ahvolni, kapitalning borligi va boshqalarni xarakterlovchi ko'rsatkichlar asosan o'tmish bilan bog'liq bo'lib, ular o'tgan davr ko'rsatkichlari asosida hisoblanadi, kelajakdagi kreditga layoqatlilikni rejalashtirish esa kelajakda ssudalarni qaytarilish imkoniyatlariga baho beradi. Ikkinchidan, odatda, bunday ko'rsatkichlar hisobot muddatiga qolgan qoldiq asosida hisoblanadi, vaholanki, ma'lum davrdagi oborotlar haqidagi ma'lumotlar ssudalarni qaytarish imkoniyatlarini to'laroq tasvirlaydi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishda ma'lumotlarning har xil manbalaridan foydalaniladi:

- a) bevosita mijozlardan olingan materiallar;
- b) mijoz haqidagi bank arxivida mavjud bo'lgan materiallar;
- d) mijoz bilan ish yuzasidan aloqada bo'lgan shaxslar (uning mol yetkazib beruvchilari, kreditorlari, uning mijozlari, banklari va boshq.) tomonidan berilgan ma'lumotlar;
- e) xususiy va davlat agentliklari va tashkilotlarining hisobotlari va materiallari (kreditga layoqatlilik haqidagi hisobotlari, investitsiya bo'yicha ma'lumotnomalar va boshq.).

Bunday tashkilotlar hozircha bizning amaliyotimizda yo'q. Oldingi boblarda shunday agentlik zarurligi to'g'risida fikr yuritib o'tgan edik.

Bank tomonidan o'rganib chiqilgan materiallarni va mijoz tomonidan berilgan bevosita ma'lumotlarni olgan kredit bo'limining ekspertlari o'z bank arxiviga murojaat qiladi. Agar mijoz oldin ham kredit olgan bo'lsa, arxivda uning qarzini kechiktirib to'laganligi va boshqa kamchiliklari haqidagi ma'lumot bo'ladi. Undan tashqari, bank boshqa kredit tashkilotlari bilan aloqa o'rnatib, ushbu qarzdor to'g'risida ma'lumot olishi mumkin.

Kredit arizasini baholashda kredit bo'limi xodimlari aniq qarz oluvchi bilan bog'liq savollarni ko'rib chiqibgina qolmay, u faoliyat ko'rsatayotgan mintaqqa, tarmoqlarda yuzaga kelgan iqtisodiy ahvolni ham hisobga olishlari lozim.

Kredit berish bo'yicha sifat tahlili ham bir necha bosqichlarda amalga oshiriladi:

- a) qarz oluvchi obro'sini o'rganib chiqish;
- b) kredit maqsadini aniqlash;
- d) asosiy qarz va foizlarning qaysi manbalar hisobidan qoplanishini aniqlash;
- e) bank qisman o'z bo'yniga oladigan qarz oluvchining risklarini baholash.

Qarz oluvchining reputatsiyasi sinchkovlik bilan tekshiriladi, bunda mijozning kredit tarixini o'rganib chiqish juda muhimdir. Korxona rahbarining shaxsiy va ish bilan bog'liq bo'lgan xislatlariga ham katta e'tibor beriladi.

12.4. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari

Korxonalarning kreditga layoqatliligini aniqlashda turli xil ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ko'rsatkichlar soni chegaralanmagan, ya'ni qarz oluvchining faoliyatidan kelib chiqqan holda, har bir tijorat banki uni o'zi mustaqil aniqlaydi. Banklar orqali qarz oluvchining kreditga layoqatliligini baholash turlicha bo'lishi mumkin, lekin ularning hammasi ma'lum bir andozaga tushirilgan moliyaviy koeffitsiyentlardan foydalanadilar. Ularga:

- qoplash koeffitsiyenti;
- likvidlik koeffitsiyenti;
- mustaqillik (muxtoriylik) koeffitsiyenti, ya'ni o'z mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti kiradi.

Likvidlilik mijozning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarilishini (qoplanishini) bildiradi. Likvidlilik va qoplash koeffitsiyentlari qarz oluvchining balans likvidligini, ya'ni passivdagi majburiyatlarni qoplash uchun aktivdagi pul mablag'larining yetarlilik imkoniyatlarini tasvirlaydi.

Qoplash va likvidlilik koeffitsiyentlari balansning aktiv va passivlarini solishtirish yo'li bilan hisoblanadi. Likvid mablag'lar o'zining tez pulga aylanishi darajasiga qarab uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruh likvid mablag'larga:

- pul mablag'lari (balansning 170-qatori), jumladan, hisob-kitob varag'i;
- valuta hisobvarag'idagi (180-qator);
- boshqa hisobvaraqlardagi va kassadagi pul mablag'lari (190-qator) kiradi.

Ikkinchi guruh likvid mablag'lariga tez pulga aylanadigan talablar (bu talablarning muddati, odatda, 3 oydan oshmasligi lozim):

- ishonchli debitorlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisob-kitoblar (200—220-qator);
- muddati 3 oygacha bo'lgan avans to'lovlar (230-qator);
- budjet bilan hisob-kitoblar (240-qator);
- korxonalar bilan qisqa muddatli xarakterga ega bo'lgan boshqa operatsiyalar (260—270-qator);
- ishchi-xizmatchilar bilan hisoblashishlar (250-qator);
- ta'sischi hamda boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar (280—290-qator).

Ikkinchi guruh likvid mablag'larning aksariyat qismini yaqin 3 oy ichida to'lanishi lozim bo'lgan debitorlar tashkil qiladi. Shuning uchun kredit berishda bu likvid aktivlarning haqiqatda 3 oy ichida pulga aylanish ehtimolini chuqur tahlil qilish lozim:

- 3 oyda to'lanishi lozim bo'lgan veksellar;
- xorijiy korxonalar bilan hisob-kitoblar.

Uchinchi guruh likvid mablag'lariga tez sotiladigan tovar-moddiy qimmatliklarining zaxiralari bo'yicha talablari kiradi:

- ishlab chiqarish zaxiralari va kelgusi davr xarajatlari (120-qator);
- tugallanmagan ishlab chiqarish (130-qator);
- tayyor mahsulot (140-qator);
- tovarlar (150-qator);
- boshqa zaxiralar va xarajatlar kiradi.

Qisqa muddatli majburiyatlarni aniqlashda:

- a) o'zgartirishlar kiritmasdan quyidagi ko'rsatkichlar olinadi:
- qisqa muddatli qarzlilar (420-qator);

- qisqa muddatli kreditlar (430-qator);
- buyurtmachilardan tushgan avanslar (440-qator).

Kreditorlar:

- mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzlari (450-qator);
- budjetga qarzlari (460-qator);
- ish haqi bo'yicha qarzlari (470-qator);
- ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzlari (480-qator);
- mulk va shaxsiy sug'urtalash bo'yicha qarzlari (490-qator);
- budjetdan tashqari to'lovlar bo'yicha qarzlari (500-qator);
- sho'ba korxonalar bo'yicha qarzlari (510-qator);
- uyushma korxonalar bo'yicha qarzlari (520-qator);
- boshqa kreditorlar (530-qator);

b) o'zgartirishlar kiritilib quyidagi ko'rsatkichlar olinadi (yaqin uch oy muddatga):

- uzoq muddatli qarzlari (400-qator);
- uzoq muddatli kreditlar (410-qator).

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pul mablag'lari = 170 + +180+190-balans qatorlari.

Tez sotiladigan talablar = 200+220+230+240+250+260+270+ +280+290-balans qatorlari.

Tez sotiladigan zaxiralar = 120+140+150-balans qatorlari.

Qisqa muddatli majburiyatlar = 420+430+440+450+460+470+ 480+490+500+510+530+(400+410 o'zgartirishlar bilan)-balans qatorlari.

Uchinchi guruh likvid mablag'larini tahlil qilganda, tovar-moddiy boyliklarning haqiqatda ishlab chiqarish uchun zarurligiga e'tibor berish lozim. Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlarini hisobga olganda aylanma aktivlar tarkibiga:

• korxona omborida turib qolgan, ishlab chiqarish uchun zarur bo'lmagan tovar-moddiy boyliklar;

- ishlab chiqarishdan olib tashlangan tovarlar;
- talab bo'lmagan, sifatsiz tovar-boyliklar kiradi.

Qiyin sotiladigan tovarlar va boshqalar qo'shilmasligi kerak.

Agar mijozning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlaridan ikki barobar va undan ortiq bo'lsa, mijoz moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi. Mijoz balansi va boshqa moliyaviy hujjatlarga asosan kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Likvidlik koeffitsiyenti (*KI*) quyidagicha hisoblanadi:

$$KI = \frac{1 \text{ va } 2\text{-guruh likvid mablag'lar}}{\text{Qisqa muddatli qarzlari majburiyatlari}}.$$

Qoplash koeffitsiyenti (Qp)ni hisoblashda barcha likvid mablag'larning qisqa muddatli majburiyatlarga nisbati olinadi. Qoplash koeffitsiyenti likvidli aktivlar qanchalik darajada qisqa muddatli majburiyatlarni qoplay olishi mumkinligini ifodalaydi. Agar korxonaning likvid aktivlari uning qisqa muddatli majburiyatlarini 2 va undan ortiq barobar qoplasa, subyektning moliyaviy ahvoli shunchalik barqaror hisoblanadi.

Ba'zi hollarda xo'jalik subyektlari faoliyatida ehtiyojdan yoki normativdan ortiqcha tovar-moddiy boyliklar (ayniqsa, mavsumiy korxonalarda) zaxiralarining yuzaga kelishi yaxshi ishlaydigan korxonalarda ham qoplash koeffitsiyentining past bo'lishiga olib kelishi mumkin. Lekin qoplash koeffitsiyenti 1 dan kam bo'lmasligi lozim. Qoplash koeffitsiyentining 1 ga tengligi likvid aktivlar kreditlar va zayomlar hisobidan tashkil qilinganligi va likvid aktivlarni tashkil qilishda korxonaning o'z mablag'lari ishtirok qilma-ganligini ko'rsatadi. Qachonki, qoplash koeffitsiyenti 1 dan kichik bo'lsa, xo'jalik subyektining moliyaviy ahvolidan muammolar borligi, uning barqaror emasligi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin, chunki korxona o'z majburiyatlarini qoplay ololmaydi.

$$Kq = \frac{1, 2 \text{ va } 3\text{-guruh likvid mablag'lar}}{\text{Qisqa muddatli qarz majburiyatlari}}.$$

Qoplash koeffitsiyenti mijozning qisqa muddatli majburiyatlarini to'lash uchun barcha turdagi aylanma mablag'larning yetarli darajasini aniqlashga imkon beradi.

Likvidlilik koeffitsiyenti qarz oluvchi o'z mablag'lari hisobidan qarzning qancha qismini to'lay olish qobiliyatini ko'rsatadi, ya'ni bu koeffitsiyentdan mijozning yaqin kelajakda tezkor ravishda bankka qarz to'lab berish qobiliyatini prognozlash uchun foydalaniladi. Likvidlilik koeffitsiyenti qancha yuqori bo'lsa, kreditga layoqatlilik shuncha yuqori bo'ladi.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi muxtoriylik koeffitsiyenti umumiy korxona balansi passivining qancha qismi korxonaning o'z manbalaridan tashkil topganligini baholaydi va qarz mablag'lari ichidagi korxona mustaqilligini aks ettiradi.

Moliyaviy mustaqillik yoki muxtoriylik koeffitsiyenti (Km) mijozning o'z mablag'larining barcha mablag'lar manbalari ichida tutgan salmog'ini, ya'ni korxona faoliyatining qancha qismi o'z kapitali hisobidan moliyalashtirilishini ko'rsatadi va quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Km = \frac{O'z\ mablag'lari\ manbalari}{Balans\ summasi} \cdot 100 \%$$

Bank uchun kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlari kredit shartnomasi tuzilayotganda risk darajasini aniqlash nuqtayi nazaridan muhimdir. O'z mablag'lari manbalari va uning hajmi qanchalik katta bo'lsa, mijozning o'z vaqtida qarz majburiyatlarini to'lash qobiliyati shuncha yuqori bo'ladi. Korxonani kreditlash uchun uning o'z mablag'lari manbalari bilan ta'minlanganligi 30 foizdan kam bo'lmasligi kerak.

Xo'jalik obyektlarining o'z mablag'lari manbalari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav fondi;
- rezerv fondi;
- boshqa tashkil qilingan fondlar;
- o'tgan va hisobot yillaridagi taqsimlanmagan foyda.

Korxonaning o'z mablag'lari bilan ta'minlanganligi 30 % dan kam bo'lmasligi kerak. Aylanma aktivlarining aylanish tezligi va korxona faoliyatidan kelib chiqqan holda bu ko'rsatkich ozgina past bo'lishi ham mumkin. Agar bu ko'rsatkich 60 % dan yuqori bo'lsa, kredit bo'yicha riskni minimal deb qarash mumkin.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning natijasi me'yoriy talablar bilan taqqoslanadi va korxonaning moliyaviy ahvoli aniqlanib, kredit berish mezonlari belgilanadi. Kredit berish bo'yicha sinflarga ajratishda quyidagi talablar hisobga olinadi:

8-jadval

**Kreditga layoqatlilik ko'rsatkichlariga qarab mijozlarni sinflarga
ajratish bo'yicha talablar**

T/r	Ko'rsatkichlar	I sinf	II sinf	III sinf
1.	Qoplash koeffitsiyenti (Kq)	$Kq \geq 2,0$	$2,0 > Kq \geq 1,0$	$1,0 > Kq$
2.	Likvidlilik koeffitsiyenti (Kl)	$Kl \geq 1,5$	$1,5 > Kl \geq 1,0$	$1,0 > Kl$
3.	Muxtoriylik koeffitsiyenti (Km)	$Km \geq 60 \%$	$60 \% > Km \geq 30 \%$	$30 \% > Km$

Kreditga layoqatlilikning har bir sinfdagi korxonalarga banklar har xil kredit munosabatlari tuza oladilar. 1-sinfga mansub qarz oluvchilarga bank kredit liniyasi ochishi, kontokorrent hisob raqami bo'yicha kredit berishi, boshqa qarz oluvchilarga nisbatan past foizlarda ishonchli kreditlar berishi, kreditlar bo'yicha ta'minlanganlik talab qilinmasligi mumkin.

2-sinfga mansub qarz oluvchilarga esa umumiy asoslarda va odatdagi tartibda, ya'ni majburiyatning muvofiq shaklda ta'minlanishi (kafolat, garov, kafillik) sharoitida kredit beriladi, agar uning qo'shimcha ko'rsatkichlari ijobiy holda bo'lsa, unda unga imtiyozlar berilishi mumkin, ammo ishonchli kreditlar berilmaydi. Agar qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'yicha kamchiliklar bo'lsa, uning moliyaviy ahvoli nobarqaror deb topilishi va uni yaxshilash uchun choralar ko'rishni talab qilish, kredit bo'yicha garovni mustahkamlash, foiz stavkalarini oshirishi, ssudaning summasi va muddatini cheklash choralari ko'rish mumkin.

Bank uchun 3-sinfga mansub korxonalarni kreditlash jiddiy risklar bilan bog'liqdir. Shuning uchun ular kamdan kam holatlarda va yuqori turadigan korxonalar kafolati hamda mulkni garovga qo'ygan holatda eng yuqori foizlarda kreditlanadi.

Agarda tahlil bo'yicha mijozning moliyaviy holatida qoplash koeffitsiyenti 0,5 dan ($Kq < 0,5$) kichik bo'lsa, likvid mablag'lari juda kam bo'lsa yoki umuman mavjud bo'lmasa va uning o'z mablag'lari miqdori ham kam bo'lsa, u nolikvid balansga ega bo'lgan, moliyaviy holati nochor korxona deb qaraladi va uni 4-sinfga kiritish mumkin va bunday korxonalarga, odatda, umuman kredit ajratilmaydi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini baholashning muhim bir xususiyati shundaki, yuqorida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar korxonaning kreditga layoqatliligini baholashning yakuniy ko'rsatkichlari hisoblanmaydi. Mijozlar faoliyati va ularning moliyaviy ahvolini yanada chuqurroq ko'rib chiqishda hamda kreditga layoqatliligining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha mijoz turli xil sinflarga taalluqli bo'lib chiqsa, u holda moliyaviy ahvoli haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun kreditga layoqatlilik darajasini baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlarini tahlil qilish lozim bo'ladi.

12.5. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlari

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mijozning moliyaviy holatini baholashda aniq bir xulosaga kelish uchun kreditga layoqatlilikning asosiy ko'rsatkichlariga qo'shimcha sifatida kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Korxonaning kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari, asosan, mijozning aylanma aktivlari holatini yanada chuqurroq tahlil qilishni ko'zda tutadi. Ma'lumki, qisqa muddatli kreditlar xo'jalik subyektlarining

aylanma aktivlariga beriladi. Shuning uchun mijozning kreditni o'z vaqtida bankka qaytara olish qobiliyati ham uning aylanma aktivlaridan foydalanishidagi samaradorlik darajasiga qarab belgilanadi.

Xo'jalik subyektlari aylanma aktivlardan qanchalik samarali foydalanayotgan bo'lsa va aylanma aktivlarning aylanish tezligi qanchalik yuqori bo'lsa, kreditdan foydalanish samarasi va uni o'z vaqtida bankka to'lash imkoniyati ham shunchalik yuqori bo'lishi mumkin. Biz aylanma mablag'larning samaradorlik ko'rsatkichlari to'g'risida oldingi paragraflarimizda kengroq to'xtalgan edik. Shu bois biz qisqacha bo'lsa-da, kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlarini keltirib o'tmoqchimiz. Bu ko'rsatkichlardan biri bu aylanma aktivlarning aylanish koeffitsiyenti hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishi koeffitsiyenti (*KI*) joriy aktivlarning aylanish tezligi va aktivlarga qo'yilgan mablag'larning pul mablag'lariga aylanish tezligini xarakterlab, ma'lum davr (oy, chorak, yil) ichida aylanma mablag'lari necha marta aylanganligini ifodalaydi:

$$Kob. = \frac{\text{Realizatsiya qilingan mahsulot hajmi}}{\text{Aylanma mablag'larning o'rtacha xronologik qoldig'i}}.$$

Kob.ni hisoblash aylanishni prognozlash va kreditlash mud-datini aniqlashga imkon yaratadi. Aylanma aktivlarning aylanishi koeffitsiyenti aylanma aktivlarning harakati tezligini ifodalaydi va tahlil qilinayotgan davrda mahsulotni sotishdan tushumlarning cheklanishi hamda aylanma aktivlarning o'rtacha qiymatini hisoblab borishga imkon yaratadi.

Shuningdek, aylanma aktivlarning kunlarda aylanishini ham hisoblash mumkin. Bu ko'rsatkich korxona aylanma mablag'larining bir marta aylanishi ($P-T-I/Ch-T-P$) uchun necha kun ketishini ko'rsatadi.

$$A_{ka} = \frac{(\text{Aylanma mablag'larning o'rtacha qoldig'i} \cdot 360 \text{ kun aylanishi})}{\text{Realizatsiya hajmi}}.$$

Aylanma aktivlar aylanishiga qancha kam kun ketsa, korxonaning foyda olishi, binobarin, kreditni bankka to'lashi shuncha tez amalga oshiriladi. Bu yerda aylanma aktivlarning o'rtacha qoldig'i, o'rtacha xronologik usulda aniqlanadi.

Mijozning moliyaviy ahvolini xarakterlovchi yana bir muhim ko'rsatkich — bu ularning o'z aylanma mablag'larining haqiqiy mavjudligini tasdiqlovchi ko'rsatkich hisoblanadi.

O'z aylanma mablag'larining mavjudligi ko'rsatkichi (O'AyMM) quyidagicha aniqlanadi:

$O'AyMM = O'z\ mablag'lari\ manbalari - Uzoq\ muddatli\ aktivlar$
(110–330-balans qatorlari) qoplanmagan zararlar

Agar korxonaning asosiy aktivlari o'z mablag'lari manbalaridan yuqori bo'lsa, u holda korxona balansi nolikvid ekanligini ko'rsatadi. Nolikvid balansga ega bo'lgan korxonalar bank kreditlaridan foydalanish huquqidan mahrumdirlar.

12.6. Rivojlangan davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari

Mijozning to'lovga layoqatliligini tahlil qilish deganda mijozga berilgan kreditni ishlata olish va qaytarib bera olish imkoniyatini o'rganish tushuniladi. Dunyoning ko'p mamlakatlarida mijozning kredit layoqatliligi turlicha aniqlanadi.

AQSHda mijozning kreditga layoqatliligini baholash va kredit riskini minimallashtirish maqsadida 5 «C» nomini olgan usuldan foydalaniladi. Bu usul asosida mijoz faoliyatini baholashning quyidagi mezonlari yotadi:

customer character — mijozning obro'si;

capacity to pay — to'lovga layoqatliligi;

capital — kapital;

collateral — ssudaning ta'minlanishi;

current business conditions and goodwill — iqtisodiy holati va uning kelajagi.

Bu usul bo'yicha mijozning obro'si, mas'uliyat darajasi, qarzni to'lashga bo'lgan istagi va tayyorgarligi tekshiriladi. Dastavval, bank mijozning: o'tmishda o'z majburiyatlariga qanday munosabatda bo'lganligi; qarzlarni to'lashda kamchiliklar bo'lganligi; kreditlanuvchi subyektning iqtisodda, bozorda qanday mavqega ega ekanligini tekshiradi. Bunda bank qarzdor bilan suhbat olib boradi, arxivdan mijoz to'g'risida materiallarni olib, tahlil qiladi, boshqa firma va banklar bilan maslahatlashadi va h.k.

Qarzdorning to'lov qobiliyatida uning moliyaviy imkoniyatlari, uning kreditni to'lash qobiliyati qarzdorning foyda va zararlari hamda kelajakda bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar puxta tahlil qilish orqali aniqlanadi. Unda bank qarzni to'lash bo'yicha mijoz mablag'larining uch manbayini chuqur o'rganib chiqadi. Bular:

- joriy kassa tushumlari (*cash flow*);

- aktivlarni sotish;
- moliyalashtirishning boshqa manbalari (jumladan, pul bozoridagi qarzlar).

«Besh «oy»lar»ga qaytar ekanmiz, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, bank asosiy e'tiborini boshqa omillarga ham, jumladan, firmalarning aksiyador kapitaliga, uning tuzilishiga, aktiv va passivlarning boshqa moddalariga bo'lgan nisbatiga hamda qarzning ta'minlanishiga, uning yetarlilik darajasiga, sifatiga va qarzni to'lamaslik holida garovni sotish darajasiga qaratadi.

So'ngra, kreditga bo'lgan talabnomani qarab chiqqanda umumiy shart-sharoitlar, jumladan, davlatdagi ishbilarmonlik iqlimini aniqlovchi va bank bilan birgalikda qarzorning holatiga ta'sir etuvchi omillar: iqtisodiy ahvol, monand tovar bo'yicha boshqa ishlab chiqaruvchilar tomonidan raqobatning mavjudligi, soliqlar, xomashyoga, narx-navolar va boshqalarga e'tibor qaratiladi.

Angliya banklarida mijozning kreditga layoqatliligini aniqlashda savollar varag'i mavjud. Savollarga javoblar bankka kredit berish qarorini qabul qilishga imkon beradi. Quyida shunday savol-varaqning namunasini keltiramiz:

- Avvalambor, qarz oluvchi (*borrower*)ga ta'rif beriladi.
- Uning oilasi, obro'-e'tibori, sofdilligi, bankka tanishligi, bank bilan munosabatlari.
- Boshqaruv tarkibi malakasi — ma'lumoti, mutaxassislik bo'yicha staji, boshqara olish qobiliyati.
- To'lovga qobillik — to'lov intizomiga rioya qilish, biznes talablariga resurslarning mosligiga e'tibor beriladi. Keyin esa quyidagi asosiy ko'rsatkichlar tekshiriladi:
 - *Purpose* (kredit maqsadi). Qonuniyligi, bank kredit siyosatiga to'g'ri keladimi va boshqalar;
 - *Amount* (kredit summasi) kredit summasini hisoblashda aniqlik. Tasdiqlovchi hujjatlar mavjudmi? So'ralgan summa yetarli, kam yoki ko'pligi;
 - *Repayment* (qaytarish) kredit qachon qaytariladi, qaytarilish grafigi mavjudligi, qaytarilish manbasi — kelajak daromadlari, qisqa muddatli kreditlar, aktivlarni sotish, qarz oluvchi pul oqimlarini bashorat qilish;
 - *Viability* (kreditlanayotgan loyihaning realligi) mazkur kredit qanchalik zarur, texnik-iqtisodiy asoslar bajarilganmi, ushbu kompaniya hisobvaraqlari tahlil qilinganmi, qarz oluvchi balansi baholanganmi?

— *Risks* (risklar). Bank va kompaniya uchun risklar manbalari mujassamlanganligi va riskning oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirish mumkinmi?

— *Security* (ta'minlanganlik). Ta'minot taqdim etilmoqdam, u mavjudmi, garovlarni, sug'urta polislarini tekshirish. Garov qiymati qanday, garovni qayta baholash bo'lib o'tadimi, qachon?

— *Prositability* (foydalilik). Kredit shartnomasida daromad va xarajatlar aniq ta'riflanishi lozim. Foiz darajasi bank tortilgan riskka mos keladimi? Foiz darajasi, xarajatlarni qoplaydimi?

Yuqoridagilarni o'zida ifoda qiluvchi «Parts» nomli qarz oluvchi qobiliyatini tahlil qilish usuli keng tarqalgan bo'lib, unda:

- *Purpose* — kreditning maqsadi;
- *Amount* — ssudaning hajmi;
- *Repayment* — qarzni to'lash;
- *Term* — muddati;
- *Security* — ssudaning ta'minlanganligi kabilar tahlil qilinadi.

Mijozlarning kreditga layoqatliligini tekshirishning boshqa usullari ham mavjud. Mijozning kreditga layoqatliligi asosida mijozning faoliyatini xarakterlaydigan zarur axborotlarni yig'ish yotadi. AQSH va boshqa g'arb mamlakatlarida mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda banklar uchun maxsus huquqiy me'yor va qonunlar mavjud. Mijozlar hisobotlarining banklar tomonidan tahlil qilinishi ikki ko'rinish, ya'ni ichki va tashqi ko'rinishga ega. Tashqi tahlil shu qarz oluvchi faoliyatini boshqalar bilan solishtirishdan iborat. Ichki tahlil esa moliyaviy hisobotlarning turlicha qismlarini ma'lum vaqt oralig'ida solishtirishdan iboratdir.

Xorijiy davlatlar amaliyotida mijozning pul oqimi chuqur tahlil qilinadi. Pul oqimi mijozning o'z xarajatlarini qoplash va qarzlarni o'z resurslari hisobidan to'lash qobiliyatining o'lchamidir.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Kreditga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz?
2. To'lovga layoqatlilik deganda nimani tushunasiz va uning kreditga layoqatlilikdan farqi nimada?
3. Kreditga layoqatlilikning asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarini keltiring.
4. Qoplash, likvidlik koeffitsiyentlari qanday aniqlanadi?
5. Muxtoriylik koeffitsiyenti nimani anglatadi, uning yuqori va past chegaralarini izohlang.
6. Kreditga layoqatlilikning qo'shimcha ko'rsatkichlari nima uchun zarur?

XIII bob. XALQARO VALUTA MUNOSABATLARI

13.1. Xalqaro iqtisodiy aloqalar — valuta munosabatlarining asosi sifatida

Valuta munosabatlarining ba'zi bir unsurlari Qadimgi Rimda veksellar asosida va bir mamlakat pulini ikkinchi bir mamlakatnikiga almashtirib berish zaminida vujudga kelgan. Valuta munosabatlari rivojlanishining keyingi bosqichi Qadimgi Lionda va boshqa G'arbiy Yevropa mamlakatlarida o'tkaziladigan tratta operatsiyalarining rivojlanishi hisoblanadi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, jahon bozorining barpo bo'lishi, xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va jahon xo'jalik tizimi rivojlanishi xalqaro valuta munosabatlari rivojlanishining asosidir.

Valuta munosabatlari xalqaro iqtisodiy munosabatlarning bir bo'lagi hisoblanib, uning holati milliy va jahon iqtisodiyotining rivojlanish darajasiga, siyosiy ahvolga, mamlakatning iqtisodiy potensialiga, uning jahondagi o'rniga va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

13.2. Valuta tizimi va uning asosiy elementlari

Valuta tizimi davlatlararo bitim yoki milliy qonunlarga muvofiq valuta munosabatlarini tashkil qilish va boshqarish shakllarini o'z ichiga oladi. Valuta tizimining quyidagi turlari mavjud. Bular — milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valuta tizimlari.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti o'rtasidagi integratsiyaning chuqurlashuvi sharoitida valuta tizimi jahon xo'jalik aloqalarida muhim va mustaqil o'rin tuta boshlayapti. Valuta tizimi mamlakatning iqtisodiy holatiga bevosita ta'sir etadi (ya'ni ishlab chiqarish omillari, sur'atlari, narx, ish haqi va boshqalarga). Milliy, jahon va xalqaro (mintaqaviy) valuta tizimlari tushunchalari birbiridan farqlanadi.

Milliy valuta tizimi — tarixan yuzaga kelgan bo'lib, alohida olingan davlatning valuta munosabatlarini qonun asosida tashkil qilish va boshqarish munosabatlarini o'z ichiga oladi. Milliy valuta tizimining elementlari milliy valuta, valuta zaxiralari hajmi va tarkibi, valuta pariteti va milliy valuta kursi, valutani konvertirlash shart-

lari, mamlakat valuta munosabatlarini boshqaruvchi milliy mahkamalar va tashkilotlar maqomi, valuta va oltin milliy bozorlarining faoliyat yuritish shartlari, valuta nazorati, valutaviy cheklanishlar bor-yo'qligi qoidalari, xalqaro kredit vositalarini milliy pul aylanishida qo'llash qoidalari va boshqalar hisoblanadi. Milliy valuta tizimi mamlakat pul tizimining asosiy qismini tashkil qiladi.

Mintaqaviy valuta tizimi elementlari tegishli shartnoma shartlari asosida aniqlanadi.

Jahon valuta tizimi quyidagi elementlarni, ya'ni xalqaro to'lov vositalarining ma'lum bir yig'indisi, valuta kurslari va valuta pariteti, konvertirlash shartlari, xalqaro hisob-kitob shakllari, xalqaro valuta va oltin bozorlari rejimi, xalqaro va milliy bank tashkilotlari, xalqaro kredit vositalarini muomalada qo'llash qoidalarini, valuta cheklavlarni davlatlararo boshqarish usullari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Xalqaro va mintaqaviy valuta tizimlarining asosi xalqaro mehnat taqsimoti, tashqi savdo hisoblanadi. Jahon valuta tizimi valuta instrumentlari (vositalari)ning amal qilishini ta'minlovchi xalqaro kredit-moliya muassasalari va xalqaro bitim hamda davlat huquqiy me'yorlari majmualarini o'z ichiga oladi.

Mintaqaviy valuta tizimi rivojlangan davlatlarning jahon valuta tizimi chegarasida tashkil etiladi. Masalan, Yevropa valuta tizimi — YVT bir qator Yevropa davlatlarining valuta sohasidagi tashkiliy-iqtisodiy munosabatlari shakli sifatida namoyon bo'ladi va faoliyat ko'rsatadi.

Valuta mexanizmi samaradorligi, davlatning va xalqaro valuta-moliya muassasalarining valuta, pul va oltin bozorlariga aralashish darajasi iqtisodiy o'sish, davlatning tashqi iqtisodiy strategiyasiga ta'sir etadi. Valuta tizimi ahamiyatining o'sishi rivojlangan mamlakatlarning milliy va mahalliy doirada valuta sohasida davlat monopolistik boshqaruvining yangi usuli va vositalarini izlashga majbur etmoqda.

Jahon valuta tizimi (JVT) va uning evolutsiyasi. Rivojlangan davlatlarning valuta tizimi nafaqat ular o'rtasidagi pul hisob-kitob munosabatlarini, balki ichki pul muomalasining katta qismini ham o'z ichiga oladi. JVT oltin standartga asoslangan tizimdan asta-sekin maqsadli boshqariladigan, qog'oz-kredit pullariga asoslandigan tizimga aylandi. Shu bilan birga, uning rivojlanishi (o'n yilliklar farqi bilan) milliy pul tizimining rivojlanish bosqichlarini takrorlaydi. Ichki iqtisodiyotda pul tizimi oltin tanga standartidan oltin quyma va oltin deviz, undan kredit-qog'oz pul muomalasiga o'tdi va oxirgi bosqichda ko'proq e'tibor kredit vositalariga qaratiladigan bo'ldi.

Jahon miqyosida bu holat keyinroq maxsus shakllarda namoyon bo'ldi. Bunda oltin tanga standarti mutlaqo bo'lmagan, oltin quyma standarti asrlar davomida mavjud bo'lgan; oltin bilan bir qatorda yordamchi kredit pullari veksel, chek va boshqa ko'rinishda rivojlangan. Ammo XX asr boshiga kelib, bu tizim xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yangi shakliga javob bermay qoldi. Bu davrning eng asosiy belgilaridan biri kapitalni eksport qilish — JVTning yangi oltin standart shakllari bilan qarama-qarshilikka uchradi. Bundan tashqari, oltin zaxiralari tez rivojlanib borayotgan davlatlar xazinasida to'plana bordi. Shuning uchun ham, davlatlar o'rtasida yangi boshqariladigan valuta tizimi zarur edi. O'tgan asrning 30-yillari ikkinchi yarmida oltin standart shakllari o'rniga qog'oz-kredit pul muomalasi keldi. U davlatga emissiya mexanizmidan iqtisodiyotni boshqarish vositasi sifatida foydalanish imkonini berardi.

Jahon valuta tizimi rivojlanishining muhim bosqichi II Jahon urushidan keyin boshlandi. II Jahon urushi oltin zaxiralarining yangi taqsimotiga olib keldi: barcha davlatlarning deyarli 4/5 oltin zaxiralari AQSHda to'plandi. Dollarning JVTda yetakchi o'rindaligi, oltin deviz standartining oltin dollar shaklini olganligidan dalolat berardi. Bu holat rasmiy ravishda 1944-yil iyulda Brettonvuddagi (AQSH) BMT Konferensiyasida tasdiqlangandi. Unda urushdan keyingi Jahon valuta tizimiga asos solindi.

JVTning tashkiliy va faoliyat tamoyillari quyidagilar qilib belgilandi:

- oltin JVTning asosi sifatida tan olindi;
- dollar va funt sterlingga xalqaro hisob-kitoblarda va chet el valuta zaxiralarida asosiy o'rin berildi va ularni oltin o'rniga taqdim etilishi mumkinligi tasdiqlandi;
- dollarga nisbatan barcha mamlakat valutarining qat'iy pariteti o'rnatildi, dollar orqali esa oltinning va chet el valutarining bir-biriga nisbatan bahosi aniqlanadigan bo'ldi;
- valuta kursining dollar paritetiga nisbatan tebranishi 1 % darajasida belgilandi;
- JVTni boshqarish maqsadida Xalqaro valuta fondi (XVF) va Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki (XRTB) tashkil etildi;
- valuta cheklovi tizimi bekor qilinib, milliy valuta konvertatsiyasi tiklandi.

Bu shaklda tuzilgan, II Jahon urushidan keyingi JVT xalqaro valuta-moliya munosabatlaridagi tartibsizlikni yo'qotishga imkon berdi. Ammo Brettonvud tizimining qarama-qarshiligi — tartibsiz

bozor (oltin standart) va boshqariladigan dollar tizimi bo'yicha ish yuritish quyidagilarga olib keldi:

- o'zgarmas oltin narxi va narxi o'suvchi tovar va xizmatlar orasida farq yuzaga kelishiga;
- AQSHdan ko'p miqdordagi kapitalning boshqa davlatlarga oqib ketishiga (1957—1971-yillarda 54,2 mlrd dollar miqdorida to'g'ri investitsiyalar tarzida AQSHdan boshqa davlatlarga oqib o'tgan);
- chet ellardagi katta harbiy xarajatlarga;
- AQSHning to'lov balansi taqchil bo'lishiga (uning miqdori 1953—1972-yillarda 69 mlrd dollarni tashkil qilgan);
- dollarning real kursi va uning oltin pariteti orasida uzilishning bo'lishiga va boshqalar.

Bundan tashqari, 60-yillarning ikkinchi yarmida G'arbiy Yevropa va Yaponiya AQSHdan o'z oltin zaxiralari va eksport hajmi bo'yicha ikki baravar oshib ketdi. Natijada, hatto oltin deviz standart tayanadigan umumiyqtisodiy asos o'z umrini tugatdi. Oltin dollar standartining buzilishi valuta bozorlarida dollarning «tushishi» va «valuta isitmasi» iboralari tarzida o'z aksini topdi.

Shuning uchun 1970-yilda XVF chegarasida maxsus hisob va to'lov birligi (SDR) kiritildi va u a'zo davlatlarning valuta zaxiralarini to'ldirish uchun mo'ljallangandi. SDR jahon pulining bir qator funksiyalarini bajaradigan bo'ldi. U XVF a'zolarining kvotalariga proporsional tarzda taqsimlanadi, shuning uchun uning asosiy qismi (2/3 dan 3/4 gacha) rivojlangan davlatlarga, 1/4 qismi rivojlanayotganlariga to'g'ri keladi. SDRning boshlang'ich kursi AQSH dollarining rasmiy oltin miqdoriga tenglashtirilgan. Keyinchalik uning qobiliyati 16 valuta savati bo'yicha, hozirda esa 5 asosiy milliy valuta bo'yicha aniqlanadi. SDR JVTning asosiy zaxira vositasiga aylanmoqda.

AQSH ikki marta dollar devalvatsiyasini o'tkazdi (1971 va 1973-yilda). Natijada oltinning rasmiy kursi — troya unsiyasi 42,22 dollargacha qilib belgilab berildi. Bu davrda ko'pchilik rivojlangan davlatlar o'z valuta kursini ma'lum darajada ushlab turish (dollarga nisbatan) majburiyatlaridan voz kechdi. 1973-yildan oltin maxsus oltin va tovar birjalaridagi narx asosida sotiladigan va sotib olinadigan bo'ldi. Oltin narxi JVTga bevosita ta'sir o'tkazmaydigan bo'ldi. Bu sharoitda xalqaro valuta munosabatlarini qayta tashkil qilish muammosi vujudga keldi. 1976-yil yanvarda XVFning vaqtli qo'mitasi XVF nizomiga bir qator o'zgarishlarni kiritdi. Bu o'zgarishlar XVT faoliyatini rasmiy ravishda qayta

taqsimlashni bildirardi (Yamayka kelishuvi, 1976—1978). Valuta munosabatlari mexanizmidagi o'zgarishlar 1978-yil 1-apreldan kuchga kirdi va u quyidagilardan tarkib topgandi:

- oltinning rasmiy narxi bekor qilindi (XVFning mavjud oltin zaxirasi 33 % ining 1/6 qismini ochiq auksionlarda sotib va yana 1/6 qismini a'zo davlatlarga tarqatish yo'li bilan hisobdan chiqarishgandi).

SDR JVTning asosiy zaxira aktiviga rasmiy ravishda aylantirildi. Valuta kurslarining «suzuvchi» tizimi qonunlashtirildi. A'zo davlatlar o'z valuta paritetini SDR yoki boshqa chet el valutasida ifodalay olishi mumkin edi (ammo oltinda emas).

Xalqaro valuta boshqarish sohasi kengaytirildi. Buning uchun XVF qoshida iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish bo'yicha a'zo davlatlar vazirlari darajasida qo'mita tashkil etildi. Tashkil topgan valuta tizimi ko'p jihatdan XX asrning 70-yillaridagi jahon xo'jaligining o'zgargan sharoitlariga javob berardi.

Mintaqaviy valuta tizimi (MVT). G'arbiy Yevropa valuta integratsiyasining chuqurlashuvi Yevropa valuta tizimining (YVT) vujudga kelishiga olib keldi. Bu valuta tizimi mintaqaviy valuta tizimi (MVT) bo'lib, u JVTning elementlaridan biridir.

YVT 1979-yili tashkil etildi. Bu MVTning asosiy belgisi YKY mexanizmidir. YKY — maxsus Yevropa hisob birligi bo'lib, GFR (1/3 qismi) markasi boshchiligidagi G'arbiy Yevropaning 10 mamlakati valutasining «savati»ga asoslangandir. SDRdan farqli ravishda YKY bank va firmalarning xususiy operatsiyalarida qo'llaniladi. Milliy valutarlar kvotasi — YKYning tashkil etuvchilari — mamlakatning iqtisodiy potentsiali bilan aniqlanadi va har 5 yilda qayta ko'rib chiqiladi. «Savat»ni qayta ko'rib chiqishda hamma aktiv va passivlar yangi kurs bo'yicha qayta baholanadi. Oxirgi marta YKY 1989-yilda belgilangan bo'lib, valutarlar ulushi (% larda): GFR markasi — 30,1; Fransiya franki — 19,0; Golland guldeni — 9,4; Belgiya franki — 7,6; Ispaniya pesetasi — 5,3 va boshqalar — 5,45 ni tashkil qilgan.

YI chegarasida yagona pul birligiga o'tilishi YKYni asosiy valuta aylantiradi. Yamayka valuta tizimidan farqli ravishda, YVT oltindan YKYning ta'minoti sifatida qisman foydalanadi va a'zo mamlakatlarning rasmiy oltin dollar zaxiralarining 20 % ini birlashtiradi. Valuta kurslari rejimi valutarlarning belgilangan chegarada suzishiga asoslangan (asosiy kursdan 2,25 %, Italiyada beqarorlik tufayli 6 %).

YVT mamlakatlararo mintaqaviy valuta boshqarishini Yevropa valuta hamkorligi fondi (YVXF) orqali amalga oshiradi. U Markaziy banklarga qisqa va o'rta muddatli kreditlarni valuta intervensiyasi bilan bog'liq to'lov balansi taqchilligini qoplash uchun beradi. Valuta sohasida yagona pul asosi — jahon puli mavjud emas. Erkin konvertatsiya qilish va kapital oqib o'tishi sharoitida mamlakatlarda ichki pul muomalasi va xalqaro to'lov aylanmasi o'rtasidagi chegaralar yo'qolmoqda.

Milliy va xalqaro pul-kredit bozorining birgalashishi an'anasi milliy pul-kredit bozorlarining o'ziga xosligi, ixtisosligini saqlagan holda rivojlanmoqda. Hatto AQSH, GFR, Angliya, Shveysariya va boshqa bozorlarda operatsiyalarni erkinlashtirgan davlatlarda ham xalqaro va milliy kapital bozorlari farq qilmoqda. Masalan, AQSHning yevrodollar va milliy kapital bozorlarini olaylik. AQSHda sotuvga qo'yilgan rezident va rezident bo'lmaganlarning obligatsiyalari ro'y-xatdan o'tishi lozim. Bunday holat xalqaro bozorda mavjud emas. Bundan tashqari, xalqaro bozorda chiqarilganiga bir oy bo'lmagan qimmatli qog'ozlar AQSHning investorlariga taqdim etilishi mumkin emas. Boshqa ko'pchilik davlatlarda bunday holatlar erkinroq namoyon bo'ladi (Fransiya, Belgiya, Italiya, Yaponiya va boshq.).

Valuta sohasining xalqaro ayirboshlash munosabatlaridagi mavqeyining oshish an'anasi JVT rivojining hamma bosqichlarida (oltin standartdan boshlab) kuzatiladi. Milliy xo'jalik jahon xo'jalik aloqalariga qanchalik ko'p jalb etilgan bo'lsa, mahalliy qo'mitalar iqtisodiyotni tashqi nomaqbul ta'sirlardan xoli etishga harakat qiladi. Bu ziddiyat har bir davlatning oltin standartdan boshlab, to hozirgi kungacha bo'lgan evolutsiyasini belgilab berdi. Masalan, oltin standart davridagi oltinning tartibsiz oqimi (davlatlar o'rtasida) oxir-oqibatda ularning ishlab chiqaruvchi kuchlariga salbiy ta'sir etdi. 1929—1933-yilgi iqtisodiy krizis valuta mexanizmining oltin standart davridagi holatiga putur yetkazdi: erkin valuta almashinuvi qattiq valuta cheklovlari bilan almashdi, valuta bloklari va zonalari tashkil topdi, baynalmilallashuv jarayoni to'xtatildi. Brettonvudda tuzilgan xalqaro hisob-kitoblar modeli valuta mexanizmini tiklashga qaratilgan qadam bo'ldi. U aniq belgilangan tamoyillar asosida ish yuritir, uning ustidan nazoratni XVF o'z bo'yniga olgandi.

Brettonvud valuta mexanizmi XX asrning 70-yillari boshigacha faoliyat yuritdi, u milliy manfaatlarni xalqaro majburiyatlar bilan birlashtirdi: davlatlarning nisbiy mustaqilligi (ichki iqtisodiy siyosatni o'tkazish sohasida) xalqaro kredit tizimi ishtiroki bilan

ta'minlanardi. U o'z ichiga XVF krediti, zayomlar to'g'risida bosh kelishuv (1961-yil), Markaziy banklar o'rtasidagi svop kreditlari va boshqalarni olar edi.

O'tgan asrning 70-yillari boshida rivojlangan davlatlar iqtisodiyoti shunday chegaraga yaqinlashdiki, bunda keyingi iqtisodiy o'sish butun bazasini yangilash, valuta ta'minotining samaradorligini oshirishni talab etardi. Shuning uchun 1971—1973-yillardagi «suzuvchi» valuta kurslarining kiritilishi JVT evolutsiyasining qonuniy bosqichi edi. Hozirgi suzuvchi valuta kurslari tizimi asosida xalqaro hisob-kitob tizimida chuqur tarkibiy o'zgarishlar bo'lishiga olib keladi. Ular nafaqat moliyaviy operatsiyalar hajmining o'sishida (ular savdo operatsiyalari bilan 10:1 nisbatni tashkil etishdi), balki moliyaviy oqimlar harakatining davlat budjeti, soliq va kredit siyosatidagi farqlarda o'z aksini topadi. Va shu munosabat bilan mamlakatlar o'z milliy valutasini kursini mustaqil belgilash imkonini oldilar. Shunday qilib, hozirgi valuta tizimida, xalqaro va baynalmilallik o'rtasidagi nisbat milliy omillar tomoniga hal bo'ldi.

XX asrning 80-yillari ikkinchi yarmidan boshlab, YVTni valuta hamjamiyatiga aylantirish yo'llari to'g'risidagi bahs faollashdi. Bu «Chegarasiz Yevropa» yoki «Yevropa-92», deb nom olgan jarayon bilan bog'liq edi. Masala yagona YT valuta siyosatiga asta-sekinlik bilan o'tish ustida borardi. Valuta integratsiyasi istiqbollari muhokama qilinganda asosiy e'tibor Yevropa Markaziy banki hamjamiyatning yagona valutasini va valuta hamjamiyati harakat yo'llariga qaratilgandi.

Birinchi masala bo'yicha ko'pchilik Yevropa Markaziy banki ahamiyati AQSH Federal zaxira tizimi modelidek tuzish kerak, degan xulosaga keldi. Bunda hududiy zaxira banklari ancha mustaqil bo'lib, Markaziy boshqarish mahkamasi esa ularning faoliyatini tartibga soladi, boshqaradi. Yangi Markaziy bank uchun nom ham berildi—«Yevrofed».

YTning yangi Markaziy banki masalasi bilan birgalikda yagona valutani tashkil qilish muammosi ham bor. YKYning rolini oshirish uchun eng asosiy qadamlardan biri «rasmiy» va «xususiy» YKY orasidagi farqni yo'qotish, YVT markaziy kurslarining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlashdir. Ko'rsatilgan chora-tadbirlar yagona valuta siyosatiga ega. YT Valuta ittifoqining tuzilishini bildirar edi. Bu niyat 1991-yil Maastrixtda (Gollandiya)gi YT a'zolarining iqtisodiy va Moliya vazirliklari yig'ilishida tasdiqlanib, Valuta iqtisodiy hamjamiyatini (VIH) tuzishning uch bosqichli rejasi tuzildi.

Rivojlangan mamlakatlar valuta siyosati yagona va o'zaro bog'liq dunyoda amal qiladi. Shuning uchun uchinchi davlatlar omili unga qanday darajada ta'sir etishini aniqlash lozim. So'z, asosan, rivojlanayotgan davlatlar to'g'risida bormoqda. Ko'pchilik Sharqiy Yevropa va MDH davlatlari o'zida g'arbning valuta siyosati ta'sirini sezmoqda. Hali xalqaro valuta munosabatlarida ishtirok etishning muqobil shakllarini qo'llash yo'llarini izlash lozim. Bunda esa rivojlanayotgan mamlakatlar malakasi qo'l keladi.

Rivojlanayotgan davlatlarga g'arb valuta siyosati ta'siri haqida so'z borganda, shu davlatlar rasmiy invaluta zaxiralarining 95 % olti davlat valutasiga to'g'ri keladi: AQSH dollari (67,5 %), GFR markasi, yapon iyenasi, funt sterling, Shveysariya va Fransiya franki. 90 % ga yaqin rivojlanayotgan mamlakatlar o'z pul birligining AQSH dollari, Fransiya franki, SDRga nisbatan o'zgarish kursini ushlab turibdi. G'arb davlatlari foiz stavkasining xalqaro va milliy kapital bozoridagi darajasi rivojlanayotgan davlatlarning tashqi qarzlari bo'yicha to'lovlariga ta'sir etadi.

Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'ldiki, rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning milliy valuta ko'rsatkichlarining barqarorlashuvidan manfaatdor. Bunda asosiy konvertirlanadigan valutilarning milliy valutani siqib chiqarish jarayoni kuzatiladi. Boz ustiga rivojlangan davlatlar valuta siyosatining rivojlanayotgan davlatlar valuta siyosatiga kirib borishi kuzatiladi. Bu jarayon, albatta, rezidentlarga chet el valutasida shartnomalar tuzish ruxsat etilgan davlatlardagina amalga oshadi.

Valuta o'rin almashinuvinining eng salbiy oqibatlaridan biri milliy budjet, pul va kurs siyosati ta'sirchanligining kamayishidir. Ammo bu rivojlanayotgan davlatlar rivojlangan davlatlarning passiv obyekti, degani emas.

13.3. Valuta kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar, valuta kurslarining turlari

Valuta kursining kelib chiqishi mamlakatlar iqtisodiy faoliyatining muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan xalqaro savdoni rivojlantirish bilan bog'liq. Valuta kursi xalqaro savdoning rivojlantirishiga ta'sir ko'rsatish bilan ichki iqtisodiyotga ham ta'sir ko'rsatadi. Bunga sabab, valuta kursi holati bilan mamlakat iqtisodiyoti barcha sohalarining holati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik.

Valuta kursi, asosan, kapital va kredit harakatida, tovar va xizmatlar savdosida valutilarni o'zaro ayirboshlash kabi jarayon-

larni amalga oshiradi. Masalan, eksport qiluvchi chet el valutasidan olgan tushumini o'z milliy valutasiga aylantiradi, chunki boshqa davlatning valutasini uning o'z davlatida qonuniy ravishda xarid qilish va to'lash vositasi sifatida amal qila olmaydi. Import qiluvchi chetdan sotib olgan tovarlarni to'lovni amalga oshirish uchun milliy valutada olgan tushumini chet el valutasiga almashtiradi. Jahon bozori va milliy bozor narxlarini hamda turli mamlakatlarning milliy va chet el valutasida ifodalangan qiymat ko'rsatkichlarini taqqoslaydi.

Shuningdek, firma va banklarning chet el valutasida mavjud bo'lgan davriy qayta baholash va boshqa jarayonlar uchun. Valuta kursi — bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro pul birliklarida (SDR, YKY) ifodalangan bahosi. Tashqi jihatdan valuta kursi jahon bozoridagi talab va taklif asosida aniqlangan bir valutaning boshqa bir valutaga nisbatan hisoblab chiqilgan koeffitsiyenti sifatida namoyon bo'ladi. Ammo valuta kursining qiymat asosi valutani xarid qilish qobiliyati hisoblanadi. Bu iqtisodiy tushuncha tovar ishlab chiqarishda ishtirok etib, tovar ishlab chiqaruvchilar bilan jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy sharoitlarining barcha jihatlarini ifodalaydi. Bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligiga taqqoslanishi ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan qiymat munosabatlariga asoslanadi. Ishlab chiqaruvchilar va xaridorlar valuta kursi yordamida tovar va xizmatlarning milliy narxlarini boshqa davlatlar narxlar bilan solishtiradi. Bunday solishtirish natijasida ishlab chiqarishni mamlakat ichkarisida rivojlantirish yoki chet elga investitsiya qilishni rivojlantirishga asoslangan foydalilik darajasi yuzaga keladi.

Valuta kursi boshqa iqtisodiy tushunchalar bilan uzviy bog'liqdir. Valuta kursining o'zgarishiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Bu omillar iqtisodiy, siyosiy, struktura, huquqiy yoki psixologik xarakterga ega bo'lib, valuta kursiga to'g'ri yoki teskari ta'sir ko'rsatadi. Valuta kursiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

1. Valuta kursining dinamikasini bevosita aniqlovchi yoki xalqaro iqtisodiy ayirboshlash jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan omillar:

- xalqaro ayirboshlashda qatnashuvchi mamlakatlar yalpi milliy mahsulotining (YMM) to'lov balansi;
- pulning ichki va tashqi taklifi;
- foiz stavkalari.

Bu ko'rsatilgan omillarni sabab (uyushgan) sifatida ko'rsatish mumkin.

2. Sabab (uyushgan) omillarning o'zgarishiga ta'sir etuvchi va valuta kursini o'rnatish mexanizmida boshqaruvchi sifatida ta'sir etuvchi omillar.

3. Iqtisodiy tizimning dinamik tizim tangligidan chiqib ketishi natijasida yuzaga keladigan omillar:

- iqtisodiy tanglikning namoyon bo'lishi;
- davlat budjeti taqchilligi;
- nazoratsiz emissiya;
- inflatsiya;
- ichki va tashqi baholar o'rtasidagi farq;
- monopol ishlab chiqarish;
- pullarning xorijiy valuta funksiyasini bajarishi:
 - a) to'liq hajmda to'lov vositasi;
 - b) jamg'arish vositasi;
 - d) kapitalning chetga oqib ketishi;
- investitsiyani qisqartirish;
- ishlab chiqarish hajmining pasayishi;
- resurslar aylanmasida qatnashmaslik;
- iste'molchilar foydalarining pasayishi;
- valuta birjasidagi o'yin;
- tovarlarning «yuvilishi»;
- demping baholaridan foydalanish orqali ayrim firmalarning olib borayotgan tashqi savdo faoliyati.

4. Siyosiy omillar:

- mamlakat pul tizimiga bevosita o'zgarish kirituvchi siyosiy qarorlar;
- boshqaruv tuzilmasining barqarorlik darajasi;
- iqtisodiy tizimni boshqarishda ishonchlilik darajasi;
- iqtisodiy va siyosiy struktura vakillarining bir-birini tushuna olish darajasi;
- qonunlarning bajarilish darajasi;
- iqtisodiyotda davlat ulushining miqdori;
- mamlakatdagi siyosiy kuchlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar darajasi;
- iqtisodiyotni ko'tarish bo'yicha aniq ishlangan dasturning yo'qligi;
- aholining boshqaruv strukturasi ishonchlilik darajasi;
- xususiy kapitalning himoyalanganlik darajasi.

Qonuniy me'yorlarga va amaliyotga mos holda birjada chet el valutasining kursini, qimmatli qog'ozlar kursini yoxud tovarlar bahosining o'rnatilishi, qisqacha qilib aytganda, valuta kursini o'rnatish — kotirovkalash deb ataladi. Jahon amaliyotida kotirovkalashning ikki usuli mavjud:

- *to'g'ri kotirovka*. Agar xorijiy valuta birligining bahosi milliy valutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valutada xorijiy valutaning bir birligiga to'g'ri keladigan miqdorda ko'rsatilsa, to'g'ri kotirovka deb ataladi. Bunday kotirovka hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinmoqda;

- *egri (teskari) kotirovka*. Bunda bir birlik milliy valutaning xorijiy valutadagi miqdori o'rnatiladi, ya'ni bir birlik milliy valutaning xorijiy valutadagi bahosi ko'rsatiladi.

Buyuk Britaniyada funt sterling, Avstraliya dollari va YKYning kursi teskari kotirovkalash yordamida o'rnatiladi. Agarda ikki valuta o'rtasidagi nisbat qandaydir uchinchi valutaga nisbatan olingan kurslarida aniqlansa, bunday nisbat «kross-kurs» deb ataladi.

Kross-kursdan foydalanish ancha og'ir va tavakkaldir. Ammo ularni qo'llash quyidagi ikki holatda zarur va foydalidir: sizning talabingizdagi valutaga ega bo'lgan sotuvchilarda sizning valutangizga talab mavjud emas (masalan, so'mni Yaponiya iyenasi bilan almashtirish kerak. Bu yerda uchinchi valuta AQSH dollari bo'lsin. Yaponiya iyenasi sotayotganlar ichida sizning valutangizni sotib olishni xohlaydiganlar yo'q).

Oldi-sotdi bitimlarini amalga oshirishda valuta bozorida quyidagi valuta kurslarining ko'rinishlaridan foydalaniladi: Spot-kurs — bu naqd (kassa) bitimlarning kursidir. Spot-kurs — bu bir mamlakat pul birligining shartnoma tuzilgan vaqtda o'rnatilgan baho bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir. Bunda valutani valuta bitimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirib berish shart hisoblanadi. «Forvard» kurs—bu mudдатli valuta bitimlarining kursi. Forvard kursi valutani kelajakda aniq bir kunga yetkazib berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi.

Forvard bitimlari, odatda, valuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan xavf-xatarlarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Bitim tuzilayotgan paytda forvard kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valuta sotiladi yoki sotib olinadi.

Agar shartnoma muddati tugagan kunda kurs shartnoma kursidan farq qilsa, unda bir tomon foyda ko'radi, ikkinchi tomon esa zarar ko'radi.

Muddatli bitimlar bo'yicha valuta kurslari (report) ustama yoki dastxat metodi bo'yicha kotirovka qilinadi va «autrayt» kurslari deb ataladi.

Forward kurs + Spot-kurs + Ustama Forward kurs + Spot-kurs — Diskont.

Misol.

Bitim summasi — 1 mln.

Bitim muddati — 90 kun.

Bitim valutasidagi kreditning % stavkasi (USD) — 3,5 %. Baholovchi valutadagi depozitlarga to'lanadigan % stavkasi — 5,5 %. Spot kurs = 1,5210—1,5220.

$$\begin{aligned} \text{Ustama yoki/diskont} &= \frac{SK \cdot FSF \cdot BM}{(360 \cdot 100) + (BVKS \cdot BM)} = \frac{1,5210 \cdot (5,5 - 3,5) \cdot 90}{(360 \cdot 100) + (3,5 \cdot 90)} = \\ &= \frac{273,78}{36315} = 0,0075. \end{aligned}$$

Forward kurs = 1,5210 + 0,0075 = 1,5285 (ustama).

Bu yerda, *SK* — spot-kurs; *FSF* — depozitga to'lanadigan va kredit bo'yicha olinadigan foiz stavkalari o'rtasidagi farq; *BM* — bitim muddati; *BVKS* — bitim valutasidagi kreditning foiz stavkasi; 360 — yildagi kunlar soni.

Ustama yoki diskont ekanligini foiz stavkalari o'rtasidagi farqdan bilish mumkin. Agar valuta bitimi bo'yicha foiz stavkasi baholovchi valutaning foiz stavkasidan past bo'lsa, bu valuta yuqori kursda kotirovka qilinadi va chiqqan ko'rsatkich ustama sifatida sotiladi. Agar valuta bitimining foiz stavkasi yuqori bo'lsa, bu ko'rsatkich diskont bo'ladi. Agar milliy valutadagi depozitlarning % stavkasi bitim valutasidagi kreditlarning foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, olingan natija diskont hisoblanadi, aksincha bo'lsa, ustama hisoblanadi.

Banklar valuta operatsiyalarini amalga oshirishda valutani sotish va sotib olish kursini o'rnatadi. Bu kurslar sotuvchining va xaridorning kursi deb ataladi.

Sotuvchi kursi — bankning valutani sotish kursi.

Xaridor kursi — bankning valutani sotib olish kursi.

Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarini qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarflanadi.

Valutaning eng muhim xarakteristikasi uning konvertirlanganligidir. Konvertirlanganlik darajasiga ko'ra, valuta kursi uchga bo'linadi:

- erkin «suzib» yuruvchi;
- cheklangan darajada «suzib» yuruvchi;
- qayd etilgan valuta kurslari.

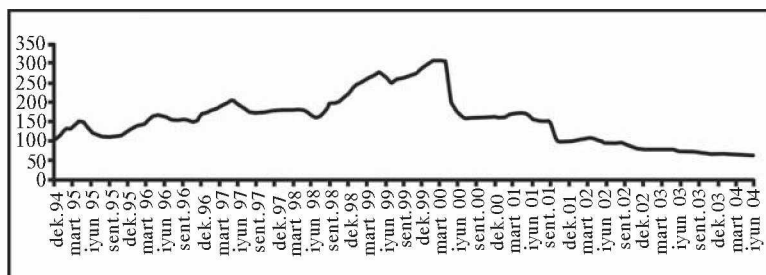
Valuta kursi tovar bahosi kabi shu guruhlariga bo'linadi. Erkin «suzib» yuruvchi valuta kursi ma'lum valutaga bo'lgan bozor talabi va taklifi ta'sirida o'zgarib turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, Yaponiya iyenasi, Angliya funt sterlingi. Shu bois, bu valutarlar jahon valuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valuta kurslarining o'zgarishi ayrim valutarlar yoki bir guruh valutarlar (valuta savati) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun «uchinchi dunyo»ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valutarlarini AQSH dollariga, Yevropa mamlakatlarining yevrosiga va boshqa xorijiy valutarlarga bog'lashadi. Sobiq sotsialistik mamlakatlar valuta kurslarini valuta savatiga nisbatan hisoblashadi. YKY ham xuddi shunday tartibda hisoblanadi. Cheklangan darajada «suzib» yuruvchi valuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valutarlarining tebranish chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib olishadi.

Qayd etilgan valuta kursi — bu xorijiy valutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'sir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy tashqi bozorga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatchilaridan himoya qilish va quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

Real samarali ayirboshlash kursi dinamikasida pasayish sodir bo'ladi. Agar 2000—2002-yillarda real samarali ayirboshlash kursi dinamikasida keskin pasayish sodir bo'lgan bo'lsa, 2003-yildan boshlab kurs ancha barqarorlashdi. 2003-yil davomida real samarali ayirboshlash kursi 12,1 % ga pasaygan va 2004-yilning dastlabki yarim yilida 6,6 % ga pasaydi. Milliy valuta real almashinuv kursining barqarorlashuvi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qattiq monetar siyosati natijasidir.

Real samarali ayirboshlash kursi (1994-yil dekabr = 100 %)

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, International Financial Statistics (IFS), IMF.

Barcha mamlakatlar ma’lum muddatda o‘z valutalari kurslari to‘g‘risidagi axborotni e’lon qilib borishadi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi valuta birjasi ish yakunlari matbuotda, televideniya e’lon qilinadi. Bunda nominal valuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflatsiya jahon bozorida milliy mahsulotga bo‘lgan talabni, uning raqobatbardoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o‘rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo‘ladi. Ya’ni milliy valutaning real almashtirish kursini hisoblab chiqish kerak.

Real valuta kursini hisoblashni O‘zbekiston va Rossiyada ishlab chiqariladigan gazlama misolida ko‘rsatish mumkin. Masalan, 1 m gazlamaning bahosi respublikamizda 1000 so‘m, Rossiyada 35 rubl. Valutalarning amaldagi nisbati 1 Rossiya rubli = 35 so‘m yoki 1 so‘m = 0,028 Rossiya rubli bo‘lganda, 1 m o‘zbek gazlamasining bahosi Rossiya rublida $0,028 \cdot 1000 = 28$ rubl turadi. Bunday holda O‘zbekiston va Rossiyada ishlab chiqarilgan 1 m gazlama baholari nisbati teng:

$$\frac{0,028 \cdot 1000}{35} = \frac{28}{35} = 0,7 \text{ ga teng bo‘ladi.}$$

Demak, ushbu nisbat o‘zbek gazlamasining bahosi Rossiya gazlamasi bahosidan 0,7 marta arzon ekanligini ko‘rsatadi. Shunday qilib, real valutadagi bahosiga va nominal almashtirish kursiga bog‘liq bo‘lib, quyidagi tenglik bilan izohlanadi:

- real kurs = nominal kurs (hamda o‘z mamlakatida ishlab chiqarilgan xorijiy tovarlar bahosi).

Bu tenglikni umumiy ko'rinishda shunday yozish mumkin: real valuta kursining nominal valuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qimmatroq turadi.

Shuning uchun eksport o'sib boradi, import esa qisqarib boradi va, aksincha, yuqori real valuta kursida milliy tovarlar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o'sib, eksport qisqarib boradi.

?	NAZORAT SAVOLLARI
----------	--------------------------

1. Valuta tizimining asosiy elementlari.
2. Yamayka valuta tizimining asosi nima?
3. Parij valuta tizimining asosi nima?
4. Yevrovaluta tizimining tashkil topishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., «O'zbekiston», 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 1997.
3. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 1997.
4. O'zbekiston Respublikasining «Bank siri to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2003.
5. O'zbekiston Respublikasining «Kredit axboroti almashinuvi to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2011.
6. O'zbekiston Respublikasining «Valutani tartibga solish to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahrir). T., «O'zbekiston», 2003.
7. O'zbekiston Respublikasining «Ipoteka to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2006.
8. O'zbekiston Respublikasining «Mikrokredit tashkilotlari to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2007.
9. O'zbekiston Respublikasining «Mikromoliyalash to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2007.
10. O'zbekiston Respublikasining «Iste'mol krediti to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2007.
11. O'zbekiston Respublikasining «Raqobat to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2012.
12. O'zbekiston Respublikasining «Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2012.
13. O'zbekiston Respublikasining «Xususiy bank va moliya institutlari hamda ular faoliyatining kafolatlari to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2012.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabr-dagi PQ 1438-sonli Qarori bilan tasdiqlangan «2011—2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha kompleks chora-tadbirlar» Dasturi.
15. O'zbekiston Respublikasining «Garov reyestri to'g'risida»gi Qonuni. T., «O'zbekiston», 2013.

16. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuni. T., 2014.
17. O'zbekiston Respublikasining «Tijorat siri to'g'risidagi» Qonuni. T., «O'zbekiston», 2014.
18. *I.A. Karimov*. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., «O'zbekiston», 1993.
19. *I.A. Karimov*. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1995.
20. *I.A. Karimov*. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., «O'zbekiston», 1997.
21. *I.A. Karimov*. O'zbekiston: buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998.
22. *I.A. Karimov*. Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash — bizning oliy maqsadimiz. T., «O'zbekiston», 1998.
23. *I.A. Karimov*. Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya, moliyaviy barqarorlik to'g'risida. T., «O'zbekiston», 2005.
24. *I.A. Karimov*. Mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish — barcha demokratik yangilanish va iqtisodiy islohotlarimizning pirovard maqsadidir. T., «O'zbekiston», 2007.
25. *I.A. Karimov*. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T., «O'zbekiston», 2009.
26. *I.A. Karimov*. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. T., «O'zbekiston», 2010.
27. *Л.В.Аверьянова*. Международные банковские расчеты. М., «Экономика», 1998.
28. *В.И. Алексеева*. Банковское кредитование. М., «ИНКО-М», 1998.
29. *Sh. Z. Abdullayeva*. Bank risklari fani bo'yicha magistratura tinglovchilari uchun muammoli ma'ruzalar to'plami. T., «Iqtisod-moliya», 2001.
30. *Sh.Z. Abdullayeva*. Bank risklari va kreditlash. T., «Moliya», 2003.
31. *Sh.Z. Abdullayeva*. Xalqaro valuta-kredit munosabatlari. Darslik. T., «Iqtisod-moliya», 2006.
32. *Sh.Z. Abdullayeva, A. Omonov*. Tijorat banklari kapitalini boshqarish. T., «Iqtisod-moliya», 2006.
33. *Sh.Z. Abdullayeva*. Pul, kredit va banklar. T., «Iqtisod-moliya», 2007.
34. *Sh.Z. Abdullayeva, Z.B. Safarova*. Tijorat banklari moliyaviy resurslarini boshqarish. T., «Iqtisod-moliya», 2008.

35. *Sh.Z. Abdullayeva va boshq.* Bank resurslari va ularni boshqarish. T., «Iqtisod-moliya», 2010.
36. *Sh.Z. Abdullayeva.* Bank ishi. Darslik. T., TMI, 2012.
37. Банки и банковское дело. М., «Омега», 2007.
38. Банкноты стран мира: денежное обращение. М., «Прогресс», 2007.
39. *А.Г. Баталов.* Банковская конкуренция. М., «Экономика», 2007.
40. *А.В. Беляков.* Банковские риски. Учет и управления. М., «Наука и техника», 2009.
41. *Г.Н. Белоглазова.* Деньги, кредит, банки. М., «Высшее образование», 2009.
42. *Е.И. Кузнецова.* Деньги, кредит, банки. М., «Юнити-Дана», 2009.
43. Банки и банковское дело. Учебник для вузов. М., «Финансы и статистика», 2010.
44. *О.И. Лаврушин.* Банки и банковское дело. М., «Финансы», 2010.
45. *О.И. Лаврушин и др.* Банковское дело. М., «Финансы и статистика», 2010.
46. *С.Р. Моисеев.* Денежно-кредитная политика: теория и практика. М., «Экономика», 2011.
47. *Н.П. Белотелова.* Деньги, кредит, банки. М., «Дашков и К», 2013.

M U N D A R I J A

Kirish	3
<i>I bob. Pulning zarurligi va mohiyati</i>	
1.1. Tovar ishlab chiqarish va pulning zarurligi	8
1.2. Pulning mohiyati va uning xususiyatlari	10
1.3. Pulning turlari	11
<i>II bob. Pulning funksiyalari va roli</i>	
2.1. Pulning funksiyalari va ularga tavsif	16
2.2. Pul funksiyalarining o'zaro bog'liqligi	25
<i>III bob. Pul aylanmasi va uning tuzilishi</i>	
3.1. Pul aylanmasiga tavsifhoma va uning tuzilishi	28
3.2. Naqd pulsiz pul aylanmasi, uni tashkil qilish tamoyillari va naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllari	33
3.3. Naqd pul aylanmasi va uning xususiyatlari	61
3.4. Pul muomalasi qonuni	64
3.5. Pul agregatlari va pulni tartibga solishning amaliyotda qo'llanilishi	66
<i>IV bob. Pul nazariyasi</i>	
4.1. Pul nazariyasi to'g'risida umumiy tushuncha	69
4.2. Pulning metallik nazariyasi	70
4.3. Pulning nominallik nazariyasi	72
4.4. Pulning miqdoriy nazariyasi	74
4.5. Pul nazariyasining yangicha talqin qilinishi	75
<i>V bob. Inflatsiya va pul muomalasini barqarorlashtirish usullari</i>	
5.1. Inflatsiya, uning mazmuni, kelib chiqish sabablari va shakllari	79
5.2. Inflatsiyaning turlari va toifalari	82
5.3. Pul muomalasini barqarorlashtirish va inflatsiyani bartaraf qilish yo'llari	88
5.4. Pul islohotlari va uning pul muomalasini barqarorlashtirishdagi o'rni	95
<i>VI bob. O'zbekiston Respublikasining pul tizimi</i>	
6.1. Pul tizimi va uning asosiy elementlari	98
6.2. O'zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning rivojlanish tarixi	101
6.3. O'zbekiston Respublikasida mustaqil pul tizimining joriy qilinishi	104
6.4. Pul tizimining barqarorligi va milliy valutaning konvertabelligini ta'minlash yo'llari	106

VII bob. Kreditning zarurligi, mohiyati va funksiyalari

7.1. Fondlar aylanishining o'ziga xos xususiyatlari va kredit zarurligining boshqa omillari	109
7.2. Kreditning mohiyati va uning funksiyalari	115
7.3. Kreditlash tamoyillari	122
7.4. Kreditning shakllari va turlari, ularning tavsifi	129
7.5. Kredit va uning bozor iqtisodiyotidagi ahamiyati	140

VIII bob. Banklar va bank tizimi

8.1. Banklarning kelib chiqishi va uning mohiyati	144
8.2. Banklarning funksiyalari	145
8.3. Kredit tizimi va uning tuzilishi	147
8.4. Markaziy bank, uning vazifalari va funksiyalari	150
8.5. Davlatning oltin-valuta zaxiralarini boshqarish funksiyasi	152

IX bob. O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va uning shakllanish bosqichlari

9.1. O'zbekistonda zamonaviy bank tizimining tashkil qilinishi	156
9.2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining vazifalari va funksiyalari	162
9.3. Markaziy bank faoliyatining xususiyatlari	166

X bob. Tijorat banklari va ularning funksiyalari

10.1. Bank faoliyatini tashkil qilishning iqtisodiy va huquqiy asoslari	172
10.2. Tijorat banklarining tashkiliy tuzilishi	178
10.3. Tijorat banklarining funksiyalariga qisqacha tavsif	179

XI bob. Tijorat banklarining passiv, aktiv va boshqa operatsiyalari

11.1. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari	182
11.2. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari	185
11.3. Tijorat banklarining moliyaviy xizmatlari	192
11.4. Tijorat banklarining to'lovga layoqatliligi va likvidliligi	197
11.5. Tijorat banklarining xalqaro operatsiyalari	221

XII bob. Aylanma mablag'lar va mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari

12.1. Aylanma mablag'lar va ularni tashkil qilishda bank kreditining roli	233
12.2. Mijozning kreditga layoqatliligi tushunchasi	240
12.3. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning manbalari	242
12.4. Mijozning kreditga layoqatliligini baholashning asosiy ko'rsatkichlari	248

12.5. Kreditga layoqatlilikni baholashning qo'shimcha ko'rsatkichlari	253
12.6. Rivojlangan davlatlarda mijozning kreditga layoqatliligini baholash usullari	255

XIII bob. Xalqaro valuta munosabatlari

13.1. Xalqaro iqtisodiy aloqalar — valuta munosabatlarining asosi sifatida	258
13.2. Valuta tizimi va uning asosiy elementlari	258
13.3. Valuta kursi va unga ta'sir qiluvchi omillar, valuta kurslarining turlari	265
Foydalanilgan adabiyotlar	273

SHARBATXON ZULFIQOROVNA ABDULLAYEVA

PUL MUOMALASI VA KREDIT

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

8-nashr

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2016

Muharrir *I. Usmonov*
Badiiy muharrir *M. Burhonov*
Texnik muharrir *F. Samadov*
Musahhah *T. Mirzayev*

Noshirlik litsenziyasi AI № 275, 15.07.2015-y.
2016-yil 21-sentabrda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60×90^{1/16}.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog'i 17,5.
Nashr tabog'i 16,0. 1103 nusxa. Buyurtma № 96

«ILM ZIYO» nashriyot uyi. Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.
Shartnoma № 27 — 2016.

«PAPER MAX» xususiy korxonasida chop etildi.
Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

**A15 Abdullayeva Sh.Z. PUL MUOMALASI VA
KREDIT.** Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv
qo'llanma (8-nashr). T.: «ILM ZIYO», 2016.
— 280 b.

UO'K: 336.74 (075)

KBK 65.262.6ya722+65.262.2ya722

ISBN 978-9943-16-326-3